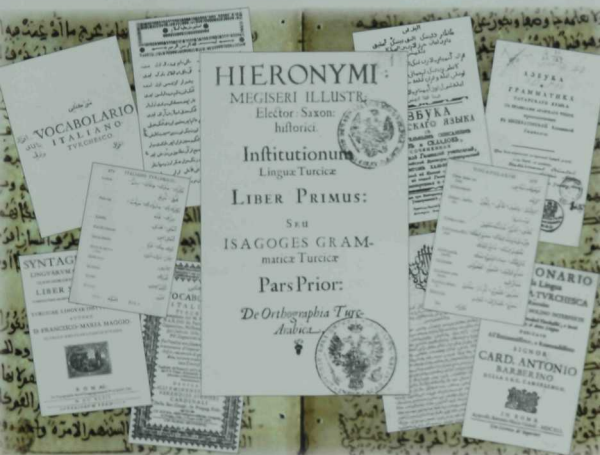
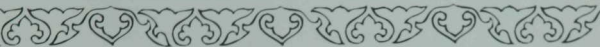

КАЗАН УТЛАРЫ

10.2012

*Тарихчы галим Лев Гумилев
(1912 – 1992)*

Казан утлары

Qazan utlari

2012

10
(1080)

ГАМƏЛГƏ КУЮЧЫ:

«ТАТМЕДИА»

ачык акционерлык жəмгыяте

БАШ МӨХӘРРИР

**Равил Габдрахман улы
Фәйзуллин**

ИДARƏ:

Рабит Батулла

Зилә Вәлиева

Разил Вәлиев

Мөдәррис Вәлиев

Тәлгат Галиуллин

Рәдиф Гаташ

Алмаз Гыймадиев

(жаваплы сәркәтип)

Илфак Ибраһимов

Дамир Исхаков

Хатыйп Миңнегулов

Гәрәй Рәхим

Розалина Шәһиева

Рәфик Юныс

(баш мөхәррир урынбасары)

**Мөхәррирләр: Гөлзadə Бәйрәмова, Марат Закир,
Камил Кәримов, Алмаз Хәмзин.**

**Гамәли хезмәткәрләр: Лилия Гатауллина, Элеонора Жамалиева,
Флера Сабирова.**

Исәп-хисап бүлге: Гөлнәра Галиева (баш бухгалтер).

✉: 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

☎: Баш мөхәррир — 562-10-62.

Баш мөхәррир урынбасары — 562-10-38.

Жаваплы сәркәтип, компьютер үзәге — 562-11-28.

Шигърият, публицистика, фән һәм сәнгать бүлге — 562-11-53.

Чөчмә өсәрләр һәм өдәби тәнкыйть бүлге — 562-11-53.

Гамәли хезмәткәрләр — 562-11-28.

Исәп-хисап бүлге — 222-09-80.

☎: **Факс** — (843) 562-11-28.

✉: **E-mail:** kazanutlari@yandex.ru

КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

ШИГЪРИЯТ ҺӘМ ЧӘЧМӘ ӘСӘРЛӘР

Фирүзә ЖАМАЛЕТДИНОВА. Борма юллар безнең гомер сыман. <i>Шигърьләр</i>	5
Роза ХӘБИБУЛЛИНА. Мулла килене. <i>Роман</i>	9
Вахит ИМАМОВ. Утлы дала. <i>Тарихи роман</i>	87

КАРДӘШ ХАЛЫКЛАР ӘДӘБИЯТЫННАН

Роберт МИҢНУЛЛИН. Төрки әдәбиятларын дөньяга танытучы.....	81
Али АКБАШ. Тормыш ул нечкә сөнгәттер. <i>Шигърьләр</i>	83

ЯШЬЛӘР ИЖАТЫ

Дания НӘГЫЙМУЛЛИНА. Хакыйкәтне аңлап ярсый күнел... <i>Шигърьләр</i>	128
--	-----

ТАТАР ХИКӘЯЛӘРЕ ХӘЗИНӘСЕННӘН

Гали РӘХИМ. Көзгә хикәя.....	131
------------------------------	-----

ӘДӘБИ ТӘНҚЫЙТ

Фоат ГАЛИМУЛЛИН. Игелекле эшләр.....	136
Әлфөт ЗАКИРЖАНОВ. Яшәү яме — хезмәттә.....	140
Азат ӘХМӘДУЛЛИН. Якты ижат (<i>Әнәс Хәсанов ижаты турында уйланылар</i>).....	143

ТАРИХ

Фәйзелхак ИСЛАЕВ. Яна керәшен кантуры.....	147
Марсель ӘХМӘТЖАНОВ. Жамал Валидинең тууына 125 ел.....	171
Жамал ВӘЛИДИ. Тукайның шагыйрьлеге.....	172

БЕРЕНЧЕ ТӨРКИ-ТАТАР КИТАБЫ ЧЫГУГА 400 ЕЛ

Зиннур МАНСУРОВ. Татар китабы.....	160
------------------------------------	-----

ФӘН

Фирдәвес ГАРИПОВА. Авылларыбыз тарихы.....	165
«Татар энциклопедиясе» битләреннән.....	168

ХӘТЕР

Фарук НӘФИЕВ. Рәшидә апа дәрәсләре.....	176
---	-----

ОЧРАКЛЫКЛАР ОЧРАКЛЫМЫ?

Ринат НУРУЛЛИН. Әжәл миңа да өч тапкыр бакты.....	178
---	-----

ШӘХЕСЛӘР ҺӘМ ШӘРӨХЛӘР

Госман ГОМӨР. Сөембика-ханбикә.....	182
-------------------------------------	-----

«ПЕЧӘН БАЗАРЫ»

Ринат МӨННАН. Шигърь табу.....	186
--------------------------------	-----

Ижтимагий-мәдәни тормышыбыздан.....	189
-------------------------------------	-----

«Проза и поэзия»: роман В.ИМАМОВА «Огненная степь» (прод.); роман Р.ХАБИБУЛЛИНОЙ «Сноха муллы»; стихи Ф.ЗАМАЛЕТДИНОВОЙ.
 «Из литературы братских народов»: стихи А.Акбаш (с предисловием Р.Миннуллина).
 «Творчество молодых»: стихи Д.НАГИМУЛЛИНОЙ.
 «Из сокровищниц татарских рассказов»: Г.РАХИМ. «Осенний рассказ».
 «Литературная критика»: статья Ф.ГАЛИМУЛЛИНА к 80-летию Л.Хамидуллина; статья А.ЗАКИРЗЯНОВА к 80-летию А.Ахмадуллина; статья А.АХМАДУЛЛИНА о творчестве А.Хасанова.
 «История»: Ф.ИСЛАЕВ. «Новокрещенская контора»; статья М.АХМЕТЗЯНОВА к 125-летию Дж. Валиди; Дж.ВАЛИДИ. «Поэт Тукай».
 «К 400-летию первой турко-татарской книги»: З.МАНСУРОВ. «Татарская книга».
 «Наука»: Ф.ГАРИПОВА. «История наших деревень».
 «Страницы из «Татарской энциклопедии».
 «Память»: Ф.НАФИЕВ. «Уроки Р.Зиганшиной».
 «Случайны ли случайности?»: Р.НУРУЛЛИН. «Смерть и на меня трижды глянул».
 Забавные рассказы Г.ГУМЕРОВА.
 Из фотоархива журнала.
 Дневник общественно-культурной жизни.
 На наших обложках: 400 лет первой турко-татарской книги;
 журналист-писатель, общественный деятель Роза ТУФИТУЛЛОВА.

IN THIS ISSUE:

«Prose and poetry»: novel by V.IMAMOV «Fire prairie» (continuation); novel by R.HABIBULLINA «Mullah's daughter-in-law», poems by F.ZAMALETDINOVA.
 «Literature of fraternal peoples»: poems by A.AKBASH (with a foreword by R.Minnullin).
 «Creative Youth»: poems by D.NAGIMULLINA.
 «From treasury of Tatar stories»: G.RAHIM. «Autumn story».
 «Literary criticism»: article by F.GALIMULLIN for 80th anniversary of L.Hamidullin; article by A.ZAKIRZANOV for 80th anniversary of A.AHMADULLIN, article by A.AHMADULLIN about creativity of A.Hasanov.
 «History»: F.ISLAEV. «Novokreschensky office», article by M.AHMETZANOV for 125th anniversary of J. Validi; J.VALIDI. «Poet Tukai».
 «To 400th anniversary of the first Turkish-Tatar book»: Z.MANSUROV. «Tatar book».
 «Science»: F.GARIPOVA. «History of our villages».
 «Pages of «Tatar Encyclopedia».
 «Memory»: F.NAFIEV. «Lessons of R.Ziganshina».
 «How random is random?»: R.NURULLIN. «Death looked at me three times».
 Funny tales by G.GUMEROV.
 From photo archives of magazine.
 Diary of social and cultural life.
 On our covers: 400 years old of the first Turkish-Tatar book;
 journalist, writer and public figure Posa TUFITULLOVA.

- ★ Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.
- ★ Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләгәннән һәм кире кайтарылмый.
- ★ Басмаханәгә гәсеп белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брах журналларнан алыштыру мөмкинлеге юк. Алар хакында 519-44-61 телефоны белән басмаханәгән техник контроль бүлегенә хәбәр итәргә кирәк.

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә җыелды һәм битләргә салынды.
 Басарга кул куелды 01.10.2012, график буенча 01.10.2012.
 Офсет ысулы белән басылды. Кагазь форматы 70X108/16.
 Нәшер-хисап табакы 14,2. Басма табак 12 (16,8). Заказ М – 1122. Тираж 4020.
 Журнал Элемтә, мәгълүмат технологияләр һәм гаммәви коммуникацияләрен күзәтү буенча
 Федераль хезмәтнең Татарстан буенча идарәсендә, 2010 елның 1 апрелендә теркәлдә.
 Теркәлү таныклыгы ПИ № ТУ 16-00337.
 Индекс 73210 (физик затлар өчен), 16262 (юридик затлар өчен). Бәясә ирәклә.

Фирүзә
 Жамалетдинова

БОРМА ЮЛЛАР БЕЗНЕҢ ГОМЕР СЫМАН

Мәйдан

Батырларын, һай, танийсы килә,
 Жиңүләрен килә барлыйсы.
 Көрәшләргә мәйдан бүлә халык,
 Мәйдансыз да юкса ярыйсы...

Даннар өчен бүлгән мәйданмы бу,
 Гыйбрәт өчен бүлгән мәйданмы?
 Батырларын заман кемнән сорар,
 Ярлыданмы, әллә байданмы?

Мәйдан — энә күзе. Халык бүген
 Ир затларын шуннан үткәрер.
 Маңгайлардан салкын тир бәрер дә,
 Йөрәкләрдән ялкын-ут бәрер.

Бу тормышка жылы, якты кирәк,
 Маңгай тире кирәк бу жиргә!
 Һәм дөньяның ышанасы килә
 Үзен күтәрердәй һәр иргә.

Ышанасы килә ир затлары
 Жаннарында мәйдан йөрткәнгә.
 Ил язмышын бүләк итеп, кулда
 Киләчәккә алып киткәнгә.

...Һәм мәгънәсен тоя белү кирәк,
 Хәрәкәттә жиргә иңүнең.
 Энә күзләреннән үткән чакта
 Аклануы кирәк жиңүнең...

Заман — энэ күзе. Халык бүгөн
Батырларын зурлап алкышлар.
Ышанычы булса, матур килер
Алтын көзлөр, аннан ак кышлар...

Бер майданда! Бер майданда, халкым,
Күккө ашу, жиргә иңүең.
Энэ күзләрәннән үткән чакта
Их, аклансын иде жиңүең!..

Өрәңге кып-кызыл яфрагын сибә, күр,
Ис китеп карыймын көзләрдә аңарга.
Көннәргә ышанмыйм, ышанмыйм елларга, —
Мин сәгать элгәнмен гомерем санарга.

Диварда ул сәгать... Төп-төгәл ул сәгать
Мизгелне минутка, секундка бүлгәли.
Ашык, ди, өлгер, ди, замана көтә, ди,
Син әле яшә, ди, син әле үлмә, ди.

Мин инде оныттым елларның исәбен,
Яңгырмы бәрелә? Хәтерне боз тишә...
Барам да барам күк, замана көтә, ди,
Тик һаман диварга — сәгатькә күз төшә.

Атлыйм да йөгәрәм, ашыгам, юлларда
Тартыла, өзелә күңелнең бар кылы.
Һәм узган гомерем исләргә төшә дә
Елмаям мин заман җилләре аркылы.

Елмаям сәгатькә, шушы зур сәнгатькә
Күз атам. Ул һаман, йөгер, ди.
Гомер — бер, яшәү — бер, һәм син дә бер генә,
Бер генә мәртәбә ашык, ди, өлгер, ди.

...Яңгыры, карлары... һәм көзгә яфраклар...
Бирәсен биргәнмен, аласын алганмын.
Вақытка ышанып үтелгән юлларда
Ашыгып тик һаман мин соңга калганмын...

Йә, әйдә, уң булсын! Бердәнбер гомерем
Яфраклар утында гүяки жылына.
... Әйтерсең яз әле... Лаләләр шикелле
Кып-кызыл яфраклар сибелә юлыма...

Изге мизгел

Поездларга каршы килгәнсеңдер,
Көтәсеңдер мине вокзалда.
Куанычым чиксез синең янда,
Мәшәкатләр булса — ул алда...

Кара төннәр адаша да кала,
Безнең арттан бара-бара да.
Сыенуым татлы мизгел булыр
Поезд шаулап үткән арада.

Кочагыңа сыеп бетәрмен мин,
Сагынганмын икән, диярмен.
Синең яңда уйнак була алган
Хыялымны күккә чөярмен.

Туеп китү түгел, китүем дә,
Сагыныплар кайту — кайтуым.
Араларга бары көннәр яткан...
...Килә әнә яңа ай туып.

Борма юллар безнең гомер сыман,
Безнең тәрәзәдәй зәңгәр күк.
Жилләр йомшак безнең мендәр кебек,
Әйдә син ай, безгә хисең түк!

Син, кадерлем, сагынганмын, диген,
Жаннарымны кат-кат өзелдер.
Бер-беребез өчен туганлыкны
Аңларга бу изге мизгелдер...

Челләдә

Шырпысыз да дөрләп китәр кебек,
Утлар кабар кебек көнемә.
Сукмагыма үлән башын салды,
Әйләнәм дип, жиһан көленә.

Тамчы суга мохтаж каеннарның
Яшел көе кипте яфрагы.
Табигатькә барыбыз да тигез,
Булмый үз һәм булмый ятрагы...

Дөрләп китәр жиһан, көеп китәр,
Кызганмаса кояш күкләрдә.
Ул да жаннан ерагая кайчак,
Чама белми нурын түккәндә.

...Иркенәеп сулыш алды жәйләр,
Ярсып-ярсып яшен ут бәрде.
— Табигатькә барыбыз да тигез! —
Кипкән үлән башын күтәрде.

— Табигатькә барыбыз да тигез! —
Пышылдады каен тирәмдә.
...Янмаска да мөмкин, көймәскә дә,
Тамырларың булса тирәндә.

Тамчы төшкән саен чыжлады жир,
Жилли-жилли яуды көн бусе.
Тамырларга төшкән дым хақында
Түгел иде бүген кем уе!..

Тамугың да, дөнья, үзеңдәдер,
Ожмахың да синең, үзеңдә.
...Тамчы булайым, милләт агачым тик
Яфрак койсын өчен көзендә.

Тамчы булайым яфрак ярсын өчен
Куәтләнеп яшел язларда.
Сусамасын дымга, ныгысын ул
Һәр бөресе бер жыр язганда.

Их, үзөбез булып яшибезме!
«Әйе!» дисәк, бар да үзгәрер.
Табигатькә һәммәбез дә тигез, —
Тамырлары аның бездәдер...
Аның жаны бары бездәдер...

Юлларыма ятып бөтерелә,
Бәллүр кышның ап-ак бураны.
Салкыннарға йөзгә чытмый гына
Үткәннәргә үтеп буламы?

Үткәннәрдән башлап китәсе дә,
Киләчәккә барып житәсе...
Адаштырмас микән бүгенгең
Ак буранлы салкын иртәсе?

Жиһанның бит һәр мизгеле ап-ак,
Туу — актан, үлем ак булган...
Киләчәк һәм үткән арасында
Адаштырма мине, ак буран!

Адаштырма, буран, адаштырма,
Үткәннәрем калсын үткәндә.
... Мин хәтердән үкенечләр көрим
Киләчәккә таба киткәндә.

Аңлый алмам

Сине мәңгә аңлый алмам, диңгез,
Мин ярыңда туып үсмәгән.
Дулкыннарың бишек булалмаган,
Жилең жанны назлап исмәгән.

Синең шавың мин белмәгән телдә,
Синең ярсу — читләр өченгә.
Мәңгә шулай гүзәлсеңдер, диңгез,
Аңлый алайым ничек өч көндә?

Һәр мизгелең тере. Һәр дулкынның
Төсләр уйный итәк очында.
Төшемме бу минем, өнемме бу,
Бик гади дә кебек ...һәм чын да.

Синсез яшәү һич фажиға түгел,
Син дә, диңгез, тик үз иркеңдә!
... Хәер, мин дә шул халәттә бугай, —
Аңлый алмас кебек бер кем дә.

Роза
Хәбибуллина

МУЛЛА КИЛЕНЕ

РОМАН

Зур калалардан, олы юллардан бик еракта, калкулыклар ышыгында, урманнар уртасында утырган Көнкүрмешкә көз килде. Иртә яздан бирле баш калкытмый жирдә эшлэгән авыл халкы, ниһаять, билен язды. Бер карангыдан икенчесенә кадәр тир түгеп алган нигъмәтләрне, шөкер итеп, кышка хәзерләде. Мен тугыз йөз утыз жиденче елның унышы алдагы корылыктан, кытлыктан соң мул булды: арыш басуында ат дугасы белән кереп югала, бодай, гәүдәле ирләрнен күкрәгенә житеп, монарчы күрмәгән уныш бирде. Колхозчылар йөк-йөк ашлык ташып, келәт-амбарларын тутырдылар, тегермәндә тартгырып, кышка житәрлек итеп, ларларга он салып куйдылар. Тирән чокыр уйсулыгынын ташып, бакча артларына печән кибәннәре өйделәр. Кырпак төшкәч, иректә йөргән казлар утарларга ябылды, томанлы иртәләрдә аларның кангылдавы авылның әле бер очында, әле икенче очында янгырап торды. Моржалардан сузылган төтен белән майлы таба ашларының төмле исе аңкыды. Алда каз өмәләре, туклыкка ниетләнгән туйлар көтә иде.

Кояшлы әбиләр чуагы урнашкан көннәрнен берсендә Көнкүрмешкә таба урман юлында яна тарантаска жигелгән атта өч юлчы күренде. Алтын учак кебек янып торган каеннар, көзгә бирешергә теләмәгән ямь-яшел йөзьяшәр имәннәр анына житкәч, юлчыларның икесе арбадан төште. Иркәндә үскән имәннен колач житмәслек юан, кытыршы көсәсенә, тунган кулын мичкә терәп жылыткан кебек, юлчыларның картырагы кулларын куйды. Башын чөеп өскә, ябалдашлар очына карады. Күе яшеллекнен арасыннан көз көне генә була торган биек күкнен зәңгәрлеген күрде. Кояшлы жылы тынлыкка шып та-шып гәрәбәдәй сары шома имән чикләвекләре коела... Тын гына туган туфрагын, урманнын көзгә монын, монда гына була торган илаһи матурлыкны жаны белән тоеп, тынлап торды, йөрәге кайнарланып типте... Бу йөрәк тибешендә — жирсү, туган илен сагыну, сонгы сулышына кадәр онытылмаслык мәхәббәт иде...

«Әткән печән чапкан жирләр бу... Син яланаяк йөргән яланнар... Замананың зилзиләсе суырып алып киткәнгә кендек каның тамган туган жирең үпкә саклама! Син бу туфракта жиләк иден, тансык иден, кирәк иден!»

Әллә урман шулай пышылдады, әллә кеше шулай уйлады, әллә киләчәктән берәү хәбәр салды...

— Ижау мулласы кече улына кәләш эзләп килгән! — Куш чишмәгә суга дип төшкән кызлар бу хәбәрне сәгәте-минуты белән бөтен авылга тараттылар.

— Нинди мулла?

— Элек безнең авылдан сөрелгән мулла, — ди.

— Малае да килгән микән?

— Килмичә!

— Ижауда кызлар беткән микәнни?

— Бәй, анда маржалар да арт кызлары гынадыр.

— Мулла кеше улын маржага өйләндермәс инде!

Кызларның уйлары хәзер гел Ижау егете турында гына: Нинди микән? Кайда эшли микән? Кемне димлиләр микән? Яшыләр генә түгел, житкән кызларның ата-аналары да тынгысыз уйга тарыдылар: кемнең кызын юньле кешегә бирәсе килмәс? Миргаяз мулланы өлкәннәр яхшы белә: әтисе Низаметдин мулладан соң авылда мулла булып торды, мәдрәсәдә балалар укытты. Зәйнәп абыстай кызларны үзләренен өйләрендә укыта иде. Нәселләре белән укымышлы, затлы кешеләр.

Бу хәбәр егетләргә сагайтты: һәрберсе үзе күз атып йөргән кызы өчен көрәшкә әзерләнде: Көнкурмеш егетләргә үз авылларын үз биләмәләре, кызларны — үз кызлары дип санып, читләргә жибәрергә исәпләргә юк!

— Безнең кызларга тиеп карасын, арт сабагын укытырбыз!

— Мулла малае дип тормабыз!

— Хәзер муллалар заманы түгел!

Туганнары авылдагы кызлар арасыннан берәүне генә Мирфәезгә тин күрделәр:

— Ата-анасы әйбәт, тәрбияле кешеләр. Маһинур авылда бер чибәр, үде эшчән, кыю. Матур жырлай, өддереп гармунда уйнай.

Мирфәез әтисенен сүзен тыңлап килде килүен, тик исәбе танышып кайту гына, «ошаган кыз туры килсә, күз күрер», — дип уйлады. Туганнарының мактауларына да шикләнде — авыл кешесе матурлыкны үзенчә аңлай: тәнгә таза, эшкә уңган булса, чибәр санала.

Ижау кунакларының кодалап киләсен белгәч, ишле гаиләдән ата-анасы белән Маһинур гына өйдә калды, бала-чагаларны чыгарып жибәрделәр. Саимә түтәй ныгытып кисәтте:

— Чакырмыйча кайтасы булмагыз, монда буталып йөрмәгез!

Ишәктән башларын иебрәк кәргән озын, таза гәүдәләләрнең сакаллысы көр тавыш белән салам бирде:

— Әссәләмәгаләйкүм вә рәхмәтуллаһи вә бәрәкәтүһ!

— Вәгаләйкемәссәлам! Саумысыз, түрдән узыгыз! — дип каршылады Хәснимәрдән.

Кунаклар белән күрешкәч, барысы да утырышып, йортка дога кылдылар. Шуннан сонгысын Маһинур да, Мирфәез дә ишетсәләр ишеттеләр, ишетмәсәләр юк, дулкынланудан алсуланган йөзле егет белән кыз бер-берсенә бактылар...

Маһинурнын зур конгырт күзләре Мирфәезнен кояшлы күк төсле зәнгәр күзләре белән очрашты. Сораулы карашларында гажәпләнү һәм сөөнеч чаткылары кабынды. Туганнары хаклы икән! Кыз көткәннән дә гүзәлерәк! Нәфис ак йөзәндә конгырт күзләре шундый ягымлы елмаялар! Вак кына сипкелләр искиткеч сөйкемлелек өстиләр. Күз юлын турыга ачып үрелгән чөм кара озын толымнары текә күкрәгеннән нәзек биләнә төшөп тора. Озын керфекләрен сиреп оялчан елмаюы Мирфәезнен һушын алды.

Маһинур бу очрашунын язмыш икәнәне ышанды. Кичә генә, Ижау егетә кыз күзләргә килгәнән ишеткәч, йөзә кына чәчкәсә кебек кабынып китте, күзләре очкынланды, йөрәгә кош канатыдай талпынды! Гомергә күрмәгән егетнең башка бер кызга каравыннан курыкты, үзенә булуын теләде. Мона кадәр бер егетне дә якын китермәгән кызнын күнелә менә кемне көткән икән!

Гайрәтләрен күрсәтергә жыенган Көнкүрмеш егетләре ин матур кызларынын Ижау егетә белән никахлашканын белми дә калдылар. Никах мәжлесеннән соң яшь кияү белән каләш абайламадылар — өйдәгеләр шыпан-шыпан гына таралышып беттеләр, яшьләр икәүдән-икәү генә калдылар. Авыл өе зур булса да, дүрт почмакы бер бүлмә, ишле гаилә тезелешеп барысы сәкәдә, сыймаганнар идәндә йоклый. Шуна да зәфаф кичендә яшьләреннән үзләрен генә калдыру йоласы бар. Чит күзләр, чит колаклар кирәкми...

Куш чишмәгә көянтә-чиләклә сонгы хәбәрләр килеп житте:

- Кичә Маһинурны Ижау егетенә биргәннәр!
- Мәһәрәнә яшь кияү фирүзә кашлы көмеш алка, көмеш йөзек белән көмеш беләзек бүләк иткән.
- Мулла Маһинурны жырлатып та, гармунда уйнатып та тынлаган.
- Китчәли, никах вакытында кем жырлап-уйнап утырсын инде!
- Кем сиңа никах вакытында ди әле! Анынчы жырлаткан!
- Кияве ниндиерәк икән?
- Зрә чибәр ди.
- И-и, бәхетә бар икән Маһинурны! Калхуз эшеннән котыла инде!
- Әйтмә дә! Шәһәр катыны булып, лафкадан-лафкага гына йөрер инде!

Мулланың акчасы бетәсә түгелдер!

- Муллага бармай ла ул! Улына чыккан!
- Улы да акчалы эштә эшләйдер, калхуз түгел бит!

Авылны шаулаткан бу вакыйга атна-ун көн телдән төшмәде. Көндәлек эшләр, мәшәкатләр әкрәкләп оныттырды. Кызын озатканда Саимә түтәй елап калса да, Маһинурның торышы көйләнде, дип тынычланды. Яшерен мәхәббәт белән янып йөргән егетләр генә сөйкемлә кызны бик олак оныта алмый юксындылар...

Маһинурга әлләни булды... Авылын, ата-анасын, Куш чишмәне, урманның жиләклә аланнарын, дусларын бик жинеллек белән, «эһ» тә димичә калдырып, Мирфәезе белән Миргаз муллага ияреп, күрше Коба авылына гына жыенгандай, утырды да китте. Сихерләнгән кебек, анын күзенә Мирфәездән башка нәрсә күрәнмәде.

Ижауга килеп житкәч, урыс капкалы зур ихатада калай белән ябылган алты почмакы дүрт нарат йортны күрөп, Маһинур аптырады. Пышылдап кына иреннән сорады:

- Бу өйләрдә кемнәр яши?
- Берсендә әткәй белән әнкәй, икесендә абыйлар гаиләләре белән яшиләр, әнә теге янасы — безнеке.
- Кемнеке?
- Синәң белән минеке.

Маһинурның болай да зур күзләре гажәпләнүдән тагын да зурайдылар: Мирфәз ана бу турыда бер нәрсә дә сөйләмәгән иде. Кыз бала, күзен йомып утка кәргәндәй, кемгә, кая барганын да белмичә, язмышын бер күргән кешегә тапшырды...

Телефоннар, таксилар заманы түгел иде шул әле. Зәйнәп абыстай килен каршыларга әзерләнде, тик кайчан кайтасыларын төгәл белмәде. Улы артыннан унайсызланыбрак елмаеп кәргән Маһинурны бер күрдән ошатты. Яши-яши сыналганнан соң яраткан килененә әйләнде.

Яшь килен белән яшь кияү төп йортка кайтып төшкәч, Миргаяз хәзрәтнең уллары, киленнәре, оныклары жыелды.

Бу гаиләнең ишлелегенә, тәрбиялелегенә Маһинурның исе китте. Өлкәннәре Мирхафиз белән Искәндәрнең хатыннары, кызлары шәригать кушканча киенгәннәр, үзләрен бик тыйнак тоталар. Яна гаиләсе Көнкурмеш халкыннан нык аерылып торганын, анын үзенә дә күп нәрсәне өйрәнергә кирәк булаганын аңлады ул.

Кайнанасы белән кайнатасы берничә буын мулла нәселеннән булып, балаларын да шул хакыйкәткә инандырып үстерделәр. Хәзерге көндә, Миргаяз хәзрәт утарындагы тыныч, мул тормышка юл никадәр авыр, газәплү булганын белми иде яшь килен.

Утызынчы елда калай түбәле йорты, ике аты, ике сыеры булган Миргаяз мулланы «кулак»дип, Көнкурмештән сөрделәр. Авыл халкы каршы торып, яклап караса да, берни кыла алмадылар, хатыны, өч улы белән, ала алган кадәрле мөлкәтен салып, бер арбага утырып туган авылыннан чыгып китте... Калай түбәле йортның бер башын яна оешкан колхозның идарәсе иттеләр, икенче башы «Кызыл почмак»булды.

Авылдан сөрелгән «контра»га Удмурт урманнарына урман кисәргә «предписание»тоттырдылар. Миргаяз хәзрәт тә, аралары икешәр яшь кенә булган өч улы да үзләрен ирләрчә тоттылар, борчылуларын тышка чыгармасака тырыштылар: беренчедән, кайгыдан коелып төшкән әнкәләрен борчымаска, икенчедән, үзләрен куылуга дучар иткән ятларга сер бирергә теләмәделәр. Кызлары Сажидәнә бәхетенә, кияүгә биргәннәр иде, ул бу мәхшәрне күрмәде, ире белән Донбасска китеп урнашты. Менә Зәйнәп абыстай гына... Ул бөтенләй югалып калды... Туган авылы булмаса да, монда ул килен булып төште. Балалары монда туды, монда үсте, иң матур, бәхәтле еллары шушында үттә. Жылы, бәрәкәтле тормышларын туздырдылар... Китәргә жыенганда ары бәрелде, бире сугылды — нәрсә алырга, кайсын калдырырга белмәде. Анын кулы тимәгән әйбер бармыни монда! Барысы да кадерле, кирәк әйберләр... Арбага менеп утырганда, бичара хатын ни үле, ни тере түгел, иреннәре күтәргән, куллары калтырый, жаны телгәләнә иде...

Авылны чыккач, борылып карадылар: агачлар өстеннән мәчет манарасы гына күренеп тора... Мәсхәрәләп, кадерсезләп, талап, туган туфрагынан куылган кешенә хәленнән дә авыррак үлем генә бардыр..... Зәйнәп абыстай озын юллар буе елады — таланган малларын жәлләүдән генә түгел, хурлыктан үзгә өзәлде: ничек итеп ил картын — Миргаяз хәзрәтне, авыл мулласын, балалар мөгаллимен, беркайчан беркемгә начар гамәл кылмаган кешене урамга эт шикелле куып чыгардылар? Иренә карата булган бу гадәлсезлекне күтәрә алмады, ирен кызганып елады...

— Әнисе, ул кадәрле бетеренмә әле, бу кайгы баш кайгысы түгел бит! Шөкер ит — без барыбыз да исән! Жан биргәнгә жүн бирер, Аллаһ ташламасын диген! Сабыр ит. Менә уйлап барам әле: ярый безне, Аллага шөкер, удмурт урманнарына гына жиберделәр! Себергә сөрсәләр нишләр идек? Аннан кайтулары икеле... Удмуртлар әнә генә — безнең якларда — Әгержене үтсән, удмурт авыллары башлана.

Миргаяз хәзрәт шушы кайгы эчендә дә гаиләсен юатырлык сүзләр тапты...

Билгесезлектә, биш ел яшисе карурманга килеп життеләр. Леспромхоз дигән үзәктән бөтенләй читтә, берничә төзелә башлаган барак, землянкалар гына торган аланда туктадылар. Миргаяз хәзрәт оясы белән килеп төшкәч, бригадир шаккатты:

— Что это вы всем гуртом навалились? Куда я вас устрою? Бараки еще не готовы, придется жить в шалаше, в крайнем случае, в землянке.

— Ни күрсәк тә бергә күрербез, дип, гаиләмне таратмадым. Түзәрбез! Төзелешкә минем улларымны да кушыгыз, алар оста куллы, — диде хәзрәт.

— Эйберләрегезне урнаштырырга, ышыкланырга башта шалаш корыгыз, землянка да казып башлагыз, янгыр яуса шалашта торып булмый.

Ине-бүе дүртәр метр чамасы итеп, жирне казып төштеләр, стеналарын бүрәнә белән ныгыта бардылар. Өске өлешен — жир өстеннән бер тәрәзә уемы калдырып, күтәрделәр. Түшәменә туфрак салдылар.

— Миче буламы соң? Мичсез ничек ашарга пешерәсен, ипи саласын? — дип хафаланды Зәйнәп абыстай.

— Мичен дә чыгарабыз, борчылма, менә кирпич кенә табып кайтыйк, — диде ире.

Бөрәнгә базаына охшаган корылмада жиргә казыклар кагып, сәкеләр, өстәл ясадылар. Савыт-саба, вак-төяк куярга тәбәнәк түшәм астына шүрлекләр кактылар. Шүрлек — һәр өйдә була торган эйбер: ашъяулыкка төрөп, ипине шунда саклыйлар, пакъ яулыкка төрөлгән Коръән дә шүрлектә — югарыда тора.

Кысан, караңгы землянкада үзенне сукур тычкан кебек тойсаң да, күнелләрен әрнесә дә, баш очында түбә бар: янгыр да үтми, жил дә исми, чебен-черки дә таламый, бәләкәй генә хуш килгән ягы да бар: һәрчак нарат исе, ылыс исе анкып тора.

Биек баскычлы, иркен өйләрен искә төшөрмәсәләр, бу фәкыйрьлектән ул кадер үк күнелләре кителмәс иде дә... Төшә шул искә, һич баштан чыкмый... Өстәлгә самавыр менеп утыргач кына караңгы торакка әзрәк кот кергән кебек булды...

Миргаяз хәзрәт тормышта тернәкле, кыю, дөньяны аңлый торган ир, улларына кинәш бирде:

— Балалар, бу Аллаһы Тәгалә жибергән сынаудыр. Ул безне мәрхәмәтнән ташламас. Болай итәбез: тапшырылган эшнә жиренә житкереп башкарабыз, беркемгә дә тел-теш тидермибез, артык сүз сөйләшмибез. Биш елга ничек тә түзәрбез. Тормышлар гел болай гына тормас, үзгәрер, безгә дә үз нигезебезне корып яшәргә насыйп булар.

Леспромхоз һәрбер эшчегә көнлек норма житкәрә, план үтәшәненә карап түли. Беренче көнне пычкылар, балталар, баулар алып эшкә чыккач, карап сүзсез тордылар — монда наратлар, чыршылар гына түгел. Көнкүрмеш урманнарындагыдай икешәр колачлы имәннәр дә бар икән.

— Күз курка, кул эшли, диләр, бисмилланы әйтеп тотыныйк, балалар! Адәм эшләмәс эш булмас!

Эш жинел генә бирелгәннәрдән түгел... Тешләрен кысып, алмаш-тилмәш аркылы пычкыны тартып, маңгайларыннан аккан тир, әчеттереп, күзләрен томалады...

— Тимердән ким түгел бу имән, тимер пычкысы кирәк мона! — диде Мирхафиз абыйлары.

— Пычкы кысылмасын өчен бау белән тарттырыйк! Хәзер очына менеп, арканны бәйлим! — Мирфәез имән башына үрмәләде.

— Аркан агач ауганда тартгырыр өчен бит, әйдә ярар, бар, бәйлә, — диде абыйсы. Көн буена баш күтәрми эшләсәләр дә, кичкә кадәр өч имән аудардылар. Имәннәр гөрселдәп ауганда, каршылыклы хисләр кичерделәр — урмандагы иң мәһабәт йөзьяшәр имәннәреннән гомере өзелде... Кисмәсән, бәлки, мең ел яшәрләр иде... Шундый агачлар үсәр өчен янадан күпме еллар кирәк...

Шулай да алар канәгать — планны үтәмәсәләр дә, авыр булса да, кулларыннан килә!

Эштән кайтуларына Зәйнәп остабикә урман аланында учак ягып, умачлы кысыр аш пешергән иде.

— Умач пешердем, балалар, ашап алыгыз. Тормыш безаз көйләнсә, токмач та пешерермен, боерган булса! Әлегә икенен берсе юк, дигәндәй...

Удмурт урманнары уртасында башта землянкада, сонрак баракта янача тормыш башлаганда иң авыры Зәйнәп остабикәгә төште: авылдан купканда ни эләкте шуны гына алганнар иде, дөресрәге, нәрсә алырга рөхсәт булса, шуны алдылар. Ике әйберне — Коръян белән самавырны баштук яшерделәр. Коръян Кәримне Миргаяз жанын алсалар да бирәсе түгел иде. Ул атасыннан калган бик борынгы китап, атасы төсе булып саклана. Язган булса, Миргаяз аны улларына калдырыр... Самавыр исә, дөнья яме, аннан башка тормышны күз алдына китереп булмый. Монда да, чишмә суы салып, муенына нарат күркәләрен тутырып кабызгач, бик тиз кайнап чыга, коры нарат күркәләренен төтененнән тәмле булып нарат исе, сагыз исе тарала. Үз өендә яшәгәндә генә белмисең икән, вак-төяк саналган мең төрле әйбер булса гына жайлы икән! Энә белән жебен булмаса, нишләмәк кирәк? Ансыз да торып булмый. Урманда кибет тә юк, сорап торырга күрше дә...

— Атасы, мине бер барганда үзен белән леспромхозга алып бар әле, — диде Зәйнәп. Миргаяз аптырабрак калды.

— Нәрсә кирәк, әйт, үзебез алып кайтырбыз.

— Минем үз эшем бар. — Хатын сәбәбен әйтми торды.

— Ярар, алай бик житди эшен булгач, барырсың, — дип елмайды ире.

Мона кадәр ире ышыгында дөнья көткән остабикә, биредә күп йөкне үз жылкәсенә алды, тормышларын жинеләйтү юлларын эзләде. Леспромхозда чыпта сукканнарын ишеткән иде. Шунда барырга жыенды.

Хатыны күп итеп чыпта, чыпта сугарга юкә төяп кайткач, Миргаяз көлөргә дә, еларга да белмәде. Ни гомер яшәп, Зәйнәбенен шундый төвәкәлләген белмәгән!

— Көлмә-көлмә! Гомерне бушка уздырганчы, аз булса да файдасы, акчасы тияр! Чыпта сугунын бер нәрсәсә дә юк, карап, өйрәнәп кайттым. Мина станок кына ясап бирерсез, ул да бик гади. — Эзер чыпталарны нигә алып кайтканын әйтмәде. Күл буенда кондрак йолкып киптерде дә, теге чыпталарга тутырды. Бер кичне йокларга жыенганда уллары, кабарып торган түшәкләрне күрәп, көлештеләр:

— Оста да инде безнен әнкәй! Карагыз әле нинди хәйлә уйлап тапкан!

— Мин тапмадым аны, гомер-гомергә ярлылар салам тутырып түшәк ясыйлар. Сөзгә андый түшәкләрдә йокларга туры килер дип кем уйлаган...

Яна урында кыш чыгулары авыр булды. Удмурт авылларынан бәрәңге сатып алдылар. Бер баруында Миргаяз кәжә житәкләп кайтты.

— Карчык, менә сина бөләкәй сыер! Хәзер рәхәтләнеп сөтле чәй эчәрсен, Аллаһ боерса!

Хатыны сөенеченнән ни эшләргә белмәде.

— И-и, Аллакаем! Ничекләр башына килде. Рәхмәт яугыры!

Ул озын мөгезле ап-ак кәжәне сыртыннан сөйде.

— Болай булгач, курмы әзерләргә кирәк!

— Курмы өчен кайгырма, урманчылыкның әллә ничә кибәне бар, кәжәгә генә табарбыз.

Карлы-буранлы кыш бүреләр улавы, кырыгар градуслы салкыннары белән үтә торды. Лампа яктысында Зәйнәп йон жегерләп, уларына, Миргаяз хәзрәткә жылы оекбашлар бәйләде. «Башына төшсә, башмакчы булырсын» дип, бабайлар белеп тә әйткәннәр инде! Миргаязныкылар эштән сон, кешеләрдән күрмәкче, кул эше белән шөгыльләнделәр: хәзер әнкәләренен уклавы да, куна тактасы да, хәтта жилпучы да бар. Кече улы Мирфәез сырлап-чәчәкләп кечкенә генә сандык та ясап бүлөк итте. Мондагы халык кашыктан алып, шомартып-лаклап өстәлләр, урындыктар, кисмәкләр, кәржиннәр ясый, санап бетерерлек түгел!

Туган жирләреннән сөрсәләр дә, кешенен күнеленә берәү дә богау сала алмый. Баш очларында кыргый урман шаулаганда Миргаяз хәзрәт килчәк турында уйлады, тормышларын планлаштырды. Ходайның адәм затына биргән иң зур ниғмәте — акыл. Миргаяз бу дөняда күп яшәде, күпне күрде, бик авыр чакларда да кыенлыктардан чыгу юлын тапты. Башта эшләре акрын барды, тора-бара жинеләйтерлек ысуллар кулланып, планны йөз-йөз илле процентка үти башладылар. Леспромхоз начальствосы бу тәрбияле гаиләнен эшен күрде: эчмиләр, тартмыйлар, тырышалар.

Чит жирдә беренче язны каршыладылар: кошлар кайтты, урманда умырзаялар чәчәк атты.

— Лесхоз урман аланында солы чәчәргә жыена. Безгә дә жир сорап, бөрәнгә утыртырга кирәк, — диде аталары. — Ат биреп торсалар, сабан белән сөрербез, бирмәсәләр, казырбыз.

— Мине удмурт авылына алып барыгыз әле, суган, кишер, чөгендер, кабак орлыкларын юнәтергә кирәк, — диде Зәйнәп.

Тормышлары гел Робинзон Крузоныкы кебек: мен еллар буге сөрелмәгән урман туфрагына утырткан бөрәнгә дә, яшелчәләр дә, куандырып, искизмәле уныш бирде. Болардан тыш үзләре утыртмаган-чәчмәгән байлыкны урман бирде. Жәй көне жир жиләге, кара жиләк, көзгә кергәч, беренче мәртәбә мүк жиләге жыйды Зәйнәп. Очсыз-кырыйсыз урманда берүзен йөрү куркыныч иде.

— Әнкәй, бүген мүк жиләге шәплегенә очрадык, иртәгә барасынмы? — диде Мирфәез.

— Сезнең яннан еракмы сон?

— Ерак түгел, безнең делянкада.

Сирәк агачлыкта, үлән белән капланган түмгәлектә туктадылар.

— Шушы тирәдә генә йөр, монда жиләк чутсыз. Курыкма, без шушы тирәдә генә. — Кәржинен тотып, Зәйнәп аптырап тора — бер дә жиләк күпкә охшамаган. Күренеп торган берсен өзмәкче иде, нечкә генә сабак сузылып, үлән астыннан желкә тезелгән тәймә кебек дистәлөгән кыпкызыл жиләк тезмәсе килеп чыкты! Хикмәте бар икән! Эзләп йөрисе түгел — мүк астыннан суырып өз дә өз! Зәйнәп каушап китте: кулыннан жиләге коела, йөрәге кызулы! Комсызланмас өчен һәр жиләкне «Сөбханалла! Сөбханалла!» дип жыя башлады.

Туган якларында жир жиләге, каен жиләген жыйрга ярата иде. Мүк жиләгенен исе сизелер-сизелмәс кенә, авызга капсан, жир жиләге кебек татлы түгел, әче, тик бу түмгәк араларындагы кызыл якут төсле жиләкнен файдасы сөйләп бетерерлек түгел! Күп чирләрдән дәва! «Жыегыз, файдаланыгыз, сихәтен күрегез!» — дип, Ходай биргән жимешне жыймасан, гөнаһ булыр... Зәйнәп әллә ничә көн берочтан кәржинен тутырып кайтты. Үзләреннән арканын леспромхозга тапшырдылар, акчасы чәй-шикәргә жипет торды. Аларны куенына алган урман шулай әкияттәге кебек

байтыкларын ачты. Зәйнәп койган каклар, киптергән кара жиләк белән жир жиләге яфракларының чәйләрен эчеп, авырган чакларда шифа алдылар.

Михнәтле беренче ел үтеп, икенчесен сүтә башлаганда, тормышлары унайлана төште. Сагызлары тамып торган озын юан наратларны кискәндә Мирхафиз кызыгып:

— Эх, йорт салырга нинди шәп агачлар! — диде. Искәндәр кушылды:

— Мин дә шул турыда гына уйлап торадырым!

— Балалар, күптән уйлап йөрәм, сезнең белән кинәшәргә жыенадырым, — диде аталары.

— Хезмәт хақы хисабына агач хәзәрләргә рөхсәт сорыйк микән әллә? Сез ничек уйлыйсыз?

Мирхафиз әтисенен сүзен куәтләде:

— Шулай итик! Икебезнән эшләгән яшәргә житеп торыр. Монда буралык нарат, имән, такталык чыршы хәстәрлик, кул астында барда эшләмәсәк, янадан қаян табарбыз?! Тапсаң да, бәясе биш-ун тапкырга кыйбаткарак төшәчәк!

Жыелышып, леспромхоз хужаларына бардылар. Үтенечләрен тыңлагач, килешү төзеделәр — Миргаяз хәзрәтнең гаиләсе ихтирам яулаган, сыналган иде. Шул көннән башлап һәммәсенен дә эчләренә жылы йөгәрде: алда ымсындырып торган ирек, төзеләчәк йортлар, корыласы оялар турындагы хыяллардан жаннары күбеләктәй талпынды...

Биш ел эчендә гаиләдә үзгәрешләр булды: Зәйнәп абыстай белән Миргаяз хәзрәт күзгә күренеп олыгайдылар; уллары чыныгып, ир булдылар; Мирхафиз белән Искәндәр өйләнен, аерым баракта яши башладылар; Миргаяз белән Зәйнәпнең оныклары туды.

Азатлык көне якынлашкан саен, вакыт әкрәнрәк үткәндәй тоелды. Авылдан куылып, бирегә килеп урнашкан көннән үк гаиләнең фикере бер — Көнкүрмешкә кайтмаячаклар! Киселгән телем ябышмый... Биш ел эчендә жыелган мөлкәтне, төзелгән бураларны, ярдырган такталарны Ижауга күчерергә жыендылар — ул иң кулай жир: шөһәрдә эш табарга да, балаларны укытырга да жинел булачак.

Рәхәттә яшәсәң генә вакытның үткәне сизелми. Жанын яраланып, газаплар борчыганда, якты тормыш еракта, бик еракта тоелганда, вакыт агышы әкрәнә, азга гына кунак булып килгән кабатланмас газиз гомерен этә-төртә ашыктыра бичара бөндә...

Миргаязныкыларга да озак көткән якты көннәр килде... «Бетсеннәр, нәселләре корысын!» — дип сөргәннәр иде, Аллаһка мен-мен шөкер! Миргаяз хәзрәтнең нәселе корымады, бетмәде, исән! Авыр елларда ярдәм кулын сузган, кин күнелле, кешелекле удмурт халкына да рәхмәтле алар!

Ирек алырга ярты ел кала, Миргаяз хәзрәт Ижауга барып, иске генә йорт сатып алды. Татар бистәсендәге урын матур, ихатасы бик кин иде. Әнә шулай яңа урында «Миргаяз мулла утары» дип йөртелгән утар пәйда булды. Аскы ниргәләргә имән салып буралган дүрт нарат йорт калкып чыкты. Нигез ташларын салганда укыган догалары, изге теләкләре кабул булды: ил-көн каршында балкып торган нигезе нык, һавасы саф, эчләре иркен, оныкларына жылысы житәрлек йортларда Миргаяз мулланың нәселе гасырдан-гасырга күчеп яшәячәк иде. Биек нигезләрдә утырган йортлар янында удмурт урманнарының нунаклары — яшь агачлар яфрак ярды...

Нарат исе аңкып торган йортның ап-ак чыршы идәнә аяк баскан көннән Маһинур хыялында гына йөрткән бәхет инде. Ул бәхет — озын буйлы, кин жилкәле, сары бөдрә чәчле, зәңгәр күзле Мирфәез. Хискә бирелүчән яшь хатын иренә шашып гашыйк булды. Бәхетенә ышанып бетә алмый, күз тияр дә, юкка чыгар дип курка. Түземсезлек белән иренен

эштән кайтуын көтә. Бер күрдән гашыйк булган Мирфәез дә ашкынып кайтып керә дә, хатынын кочагына ала: мәхәббәтне татый гына башлаган бәхетле пар бер-берсен яратып туя алмый...

— Карлыгачым, шушылай ук матур булырга ярый мени?! Әйт әле, син дә мине яратасыңмы?

— Әйтмим әле менә! Йә кылтаеп китәрсен! — иренен алдында утырган Маһинур Мирфәезнән бәдрәләрен бармагына урап көлә. — Син мине ни өчен яратадың, ә?

— Нәрсә өчен булсын! Күргәч тә карашың таң нурлары булып сирпелде дә, башымны әйләндерде, шуннан бирле айный алмыйм! Нишләттен син мине, сылуым? Нинди тылсым белән? Син исемә төшсән, өйгә чыгып йөгәрәсем, кайтасым килә! Мин синсез яши алмыйм, шуны бел!

Яшь хатын үзен дөньяда иң бәхетле кеше дип сизде, Мирфәезенә булган мәхәббәтенән мәңгелек икәннен аңлады, хисләре тулып түгелде — бәхет тә елата икән...

Иркен, якты өйдә рәхәт сәгәтьләр, көннәр үтә торды, яшь киленне барысы да ошатты. Яши башлауларына ай тулганда, Мирфәез эштән күчтәнәчләр, бүләкләр алып кайтты. Бүләкләрне, тәм-томны тыныч кына кабул итте Маһинур, ире кулына бер уч кәгазь акча тоттыргач кына әллә нишләде — сүз әйтә алмыйча торды.

— Бүген получка алдым, кирәк-яракка тотарсың, — диде Мирфәез. Мондый акчаны колхозчы гаиләсендә гомергә күргәнә булмаган хатын тетрәнде, шул минутта гына үзен шушы йортның хужасы итеп тойды: хатын булу — үбешү-кочышу гына түгел, тормышны бергә-бергә алып баруда икән.

Бу вакыйга Миргаяз мулла утарына килен булып төшкән көнне хәтерләтте: монда тормыш аларның өендәгечә түгел... Маһинур ата-анасы, ишле гаиләсенен нинди фәкыйрьлектә яшәгәннәрен исенә төшерде. Аларга акча бик сирәк керә — тавык йомыркасын жиеп, май язып Әмәкәй базарында саткан акча «күзгә кырып салырлык» кына, аны әңкәсә чәйгә тотта. Хезмәт көненә өлешкән ашлыкны сатсаң, ач утырасың... Чабата киеп үскән Маһинур ире тапкан акчаны юкка-барга туздырмады, саклап тотты. Кибетләргә чыккач, ире ана киём алырга жыенса, коты очып каршы төшә, тик Мирфәез үзенекен итә — Маһинурны киендерергә ярата. Алар парлап үтеп киткәндә сокланмаган кеше юк — борыла-борыла карыйлар. Мирфәез канәгать, горур! Кемнән шундый сылу хатыны бар?!

Рәхәт тормышка кеше тиз ияләшә. Көчә-дәрте ташып торган Маһинур эшсез ятарга теләмәде: озын көннәр буге ничек тик ятмак кирәк? Үзләрендәге эшләр дә, кайнанагына булышулар да күп вакыт сорамай, авыл тормышындагы мәшәкәтләр, колхозның авыр эшләренә күнеккән хатынга уен кебек кенә.

— Мирфәез, мин болай өйдә тик ятып симереп бетәрмен бит, берәр эшкә керергә иде.

— Ник? Мин эшләгән икебезгә житәрлек түгел мени?

— Аннан әйтмим дә! Минем бистә бикәсә булып ятасым килми!

— Карлыгачым, син анда әллә кайда әллә кемнәр анында эшләп мине онытсан? Мин бит синен минеке генә булуңның телим!

— Юләр! Ни сөйләсәң? Онытты ди! Хәзер миннән котыла алмыйсың инде, үскәнкәем! — Маһинур шаярып иренен бәдрәләрен туздырды.

— Котылмыйм, котылмыйм! — Мирфәез хатынының күзләреннән, иреннәреннән үптә.

Берничә көннән Мирфәез шатлыкны хәбәр алып кайтты:

— Маһинур, сөенчегә үп мине!

— Нинди сөөнчө?
— Үп башта, аннан әйтермен! — Хатыны янагыннан «пәп» итеп кенә алган иде, Мирфәез бөтереп алды да, иреннәреннән суырып үптө.

— Менә шулай үбәләр аны!

— Сөөнеченне әйт инде!

— Сина менә дигән эш таптым!

— Чынмы? Кайда?

— Безгә якында гына урнашкан детсадка тәрбияче кирәк икән. Мин кереп сөйләштем, сина документларын белән килергә куштылар.

— Нинди документлар?

— Паспорт белән белем турында таныклык.

— Минем паспорт юк ла.

— Онытканбыз. Паспорт артыннан йөрисебез бар. Ул пропискага керергә дә, загслагырга да кирәк бит әле.

Колхозчыларга паспорт бирелмәгән заман иде бу — колхоз эшеннән качып китмәсеннәр, дип, паспорт бирмиләр, бичара кеше авылыннан беркай да китә алмый. Паспортсыз кая барасын? Кем сине эшкә ала, ничек укырга керәсең? Бу заманының иң гаделсез законы булгандыр — адәм баласы үзенә хужа түгел, кол хәлендә, язмышы кемнәндер кулында...

— Мирфәез, мин куркам, эшли алырмын микән?

— Нигә эшләмәскә? Аның нәрсәсе бар? Бала-чаганы уйнатасың да ашатасың, көндөз йоклаталар бугай.

— И жинел дә икән! Әллә үзең урнашасыңмы, заводта интегеп эшләгәнчө? — дип көлдө Маһинур. — Беләсең килсә, анда мәктәпкә караганда да авыррак.

Жиде еллык белеме (тулы булмаган урта мәктәп), гармунда уйнавы, матур жыргавын белгәч (анысын Мирфәез әйткән иде), Маһинурны ике куллап кабул иттеләр. Паспорт алганчы туу турындагы таныклыкка риза булдылар.

Маһинурга эше бик ошый: кечкенә кызчыкларны, малайларны күзәтеп, исе китә — сабийлар гына димә, кайвакыт олы кешенәң башына килмәгәнне дә сорыйлар. Маһинурны татар балалары төркеменә беркеттеләр. Ижауда татарларның күпләгенә исе китте Маһинурның.

Ижауга килгәнәнә ел тула. Олы абыйлары Мирхафизның хатыны Миңсылу белән нык дуслашты Маһинур. Килендәше күптән түгел ике улы янына өченче баласын алып кайтты. Маһинур вакыты барда килендәшенә ярдәм итә, балаларын караша, кайчак кечкенәләрне үзләренә алып чыга. Бу юлы йомшак йомгак кебек Зәйтүнәне кочагына алып сөйдө. Елмаеп карап торган Миңсылу сорап куйды:

— Үзеннекен көтмисенме әле?

Маһинурның йөзе алсуланды.

— Юк шул әле... Булыр микән?

Миңсылу көлеп жибәрде.

— Нигә булмасын! Булыр! Мин үзем дә буйга узмыйча елга якын йөрдем. Аннан киттеләр инде! Берсе артыннан берсе! Сине дә бала басар әле.

— Бирсен Ходай! — ди Маһинур.

Ел да үттө, ике ел да.. Килендәшләре ярышкан кебек, бала артыннан бала ташыйлар, ул гына буш... Бәхетле тормышына көя төшкән кебек, Маһинурның тынычлыгы югалды.

— Кайгырма, карлыгачым, булыр әле! Кайбер хатыннар биш-алты елдан соң да бөбәй алып кайталар ди.

Бу сүзләр хатынның йөрәгенә ук булып кадалдылар: «Мирфәез дә уйлый, сораштыра икән! Әткәй белән әнкәй уларының гомере кысыр хатын белән үтә дип жәллиләр микән?»

— Мирфәез, мин бала таба алмагач, син икенче хатынга өйләнерсен микән? Атаннар нәрсә диләр?

— Нәрсә әйтсеннәр? Әйтмиләр! Тилермә, борчылма, мина башка бер кем дә кирәкми! Мина бала да кирәкми! Исен китмәсен! Безгә икебезгә генә дә бер кайчан күнелсез булмас! — Мирфәезнен сүзләре күнелен безаз тынычландырдылар.

— Сөз бер-берегезне артык нык яратасыз, шуна Ходай сезгә бала бирмидер, — диде Минсылу.

Маһинур шиккә төште: «Ул кадәр ярату әллә гөнаһ микән?»

Маһинурнын да идәнәндә балалар тупылдап йөри анысы: киләндәшләре балаларын имидән аергач, Маһинур үзләренә алып чыга, бәләкәчләренә карый, үстерешә. Бер кичне йокларга жыенганда, Минсылу улын алырга керде.

— Әйдә, улым, өйгә кайтабыз, әтиң алып кайтырга кушты, — дип баласын киендерә башлады. Алар чыгып киткәч, Маһинур мендәргә капланып елады... Шул баланың исен иснәп, кочаклап йоклайсы килгән иде...

«Ачнын хәлен тук белми», — диләр. Маһинурнын хәлен анын кебек баласыз хатыннар гына аңлар... Тормышы кеше кызыгырлык, сөйгән иренә ул кадерле, ә менә баласы юк... Ана булу, тулган күкрәкләренә чымырдап сөт төшкәч, кочагына алып бала имезүдән дә зур ләззәт юктыр! Мышный-мышный тырышып имүдән нәни борынына энже бөртегедәй вак кына тир бөрчәкләре бәрәп чыккан нарасына карап күнелен нечкәрә дә, «Йа Раббым! Балама саулык-сәламәтлек, озын гомер, бәхет-тәүфыйк бир!» — дип телисен, тормышта очрыйсы куркынычлардан саклавын ялварасын. Бала — Аллаһнын хатын-кызга биргән иң зур бүләге, иң зур бәхет! Маһинур үзенә шул бәхетгән мәхрүм икәнән аңлап, кимсенә, юксына...

Күрше авылга гына барырга жыенгандай, бик жинел генә авылын калдырып, тиз генә әйләнеп кайтырдай булып чыгып киткән Маһинур, күп бүләкләр, күчтәнәчләр алып, өч ел тулып киткәч кенә Көнкүрмешкә кунакка кайтты. Көянтә-чиләк алып, Мирфәезе белән Куш чишмәгә суга баргач кына ничек сагынганын аңлады. Агач улактан ургылып аккан көмеш суга карап: «Мин сөздән башка ничек яшәдем микән? — дип уйлады. Балачак хатирәләре исенә төште. Чиләкләренә төбе жиргә тиям — тиям дип торганнан бирле күпме су ташыды ул моннан! Һәр килгәндә тиз генә китә алмыйча, баш очында ләпердәшкән усақ яфракларына исе китә иде: әз генә искән жилдән дә йомры яфраклар әле бер, әле икенче якка тирбәләр, әйтерсен, таган атыналар, елга өстендәге көмеш дулкыннар кебек йалык-йолык килеп жемелдиләр... Унөч яшендә классташ малай анын сулы чиләгенә гөлжимеш чәчәкләре сипкән иде... Шуннан бирле Куш чишмәнен суыннан гөлжимеш чәчәгенен хуш исе киләдер кебек...

Хатынынын көянтә-чиләк күтәргән сылу гәүдәсен, илһамланган йөзен күрәп, табигатының бу илаһи матурлыгы, бу чишмә, бу чәчәкле тау бите Маһинурдан башка болай ук гүзәл, болай ук камил була алмас кебек тоелды. Шушы күзәтүләрдән ирнен күкрәге кайнарланды, күнеле шатлыктан мөлдәрәмә булды. Ул хатынына булышмакчы иде, Маһинур кычкырып көлдә:

— Кит әле, бездә ирләр су ташымыйлар, авыл тутырып сөйләрдәр!

Чиләкләрен көянтәсенә элөп, тар сукмактан кайтырга чыкканда каршысына килгән хатын кычкырып жибәрде:

— Әстәгы, Маһинур, син түгелме сон бу?! Кайттыгыз мени? Исәннәрмесез! — Хатын Маһинурны да, Мирфәезне дә кызыксынып, бөртекләп күздән кичерде.

- Исәнме, Сания! Кайттык менә.
- И-и-и, шул гомердән бирле күрәнгәнегез булмады!
- Үзегез ни хәлләрдә яшисез?

— Маһинуркаем, килеп утыр, иркенләп сөйләшербез, хәзер ашыгам, бәләкәй малаемны өйдә берүзен генә калдырганым. — Сания чишмәдән чиләкләренә су тутырды да, кызы белән китеп барды. Авылдагы беренче очрашу Маһинурның күнелендәге ярасын кузгатты — яштыәшенен итәгенә ябышкан яланаяклы кызчыкны күргәч, үлә язып кызыкты...

Саимә түтәй кызы белән киявенен бүген генә кавышкан кебек бер-берсе өчен өзәлеп торуларына сөенде, булдыра алганча сыйлады, хөрмәтләде. Тик менә һаман бәбәй алып кайтмауларына эче пошты. Аның борчылырлыгы да бар: баласы юк дип, кызын аерып жиберсәләр, нишләмәк кирәк? Аллакаем сакласын! Тормышлары иркен, бар жирләре житкән, нигә сузалар микән? Маһинур яшендәгеләрнен икешәр балалары бар. Бу турыда сөйләшергә кыймыйча йөрдә. Кызы авыл хәлләрен сораштырганда танышларының бәбәй үстәрәп ятуларына басым ясабырак сөйләде. Моны аңлап, Маһинур:

— Нишлим сон, әнкәй, юк бит әле, уза алмыйм, — диде.

— Әллә үзегез ашыкмайсыз, рәхәттә жәшәп каласыгыз килә микән дигәнием, Дуктырга күрәнгән бармы сон?

— Юк әле...

— Болай көтеп кенә жатарга жарамай. Хәзер заманасы башка, дуктырга күрә, берәр кинәш бирер, дәваланырсын. Белмәем инде, нилектән болай булганын аңламассын... Жугыйсә бәләкәйдән таза булып үстән, чирләгәнә дә хәтерләмәем. Нәселдә баласыз кеше жук.

Ижауга кайткач, әнисенен кинәшен тотып, беркемгә дә әйтмичә, Маһинур докторга күрәнде.

— Матурым, синен бер авыруын да юк, бар жирен сау-сәламәт, бала таба аласын. Ирен белән сөйләш, ул да тикшеренү үтсен. Шуннан сон нишләргә кирәклеген уйларбыз, — диде өлкән яштәге доктор, Маһинурның аркасыннан сөеп. Болай да оялудан кызарган йөзә шатлыктан алсу таңнардай балкыды!

И Аллакаем! Ул бәбәй таба алачак! Нинди бәхет! Маһинур өйләренә очып кайткандай кайтты! Ул беркемнән ким түгел! Ул кысыр түгел!

Сөенүен сөенде, ләкин бу турыда Мирфәезгә ничек әйтәргә? Ничек сүз башларга? Әйтсә, үпкәләр микән? Ире кайткач сүз башламады, жәе чыканны көтәргә булды.

Ирен уятмаска тырышып, Маһинур караваттан төште. «Атнага бер рәхәтләнеп туйганчы йокласын әле!» — дип уйлады. Бу араларда Мирфәез заводтан соң гына арып кайта. Кайвакыт икешәр смена берочтан эшләгән чаклары да бар.

— Эш күп, хәрби заказлар үтибездә, — ди.

Маһинур кухняга керде. Ап-ак пәрдәләрне тартып, тәрәзәләрне ачып куйды. Тәрәз чәлтәрләрен тибрәндәреп, иртәнге саф һава бүлмәгә таралды, йокының эзен дә калдырмыйча, яшь хатынның йөзән, сылу гәүдәсен назлады. Шатлык тулы күнелә бүгенгә кояшлы иртә кебек якты! Очарга жыенгандай, аяк очларына басып сузылды да, текә тыгыз күкрәкләрен, нәзек билән иркәләп, сыпырып куйды: үл үзәннән бик канәгать, бик рәхмәтле! Аллаһка да, аны таза, сау-сәламәт итеп тапкан әнкәсенә дә! «Синен бар жирен дә сәламәт, бәбәй таба аласын», — диде бит доктор!

Болай да житез Маһинур, бер басасы урынга биш басып, иртәнге эшләргә тотынды: самавыр кайнатырга куйды (керосинка өстендә чәйнәктә

кайнаган чәйне Мирфәез өнәми), мичкә ягып жибәрде. Ял көне генә түгел — бүген сабан туге! Кичтән бөтен әйберне әзерләп куйды: кызыл эремчеге дә, йомырка да, йөзем белән дөгесе дә бар — гөбәдия пешерәчәк! Монда бәйрәмнәрдә Көнкүрмештәге сыман, ит бәлеше салмыйлар, гөбәдия пешерәләр. Маһинурны гөбәдия пешерергә кайнанасы өйрәтте. Остарды килене, камырлары уна! Мич төбөндә кызарып пешкән камыр ашларын өстәлгә куеп, ире ашаганны карап утырырга ярата Маһинур. Мирфәезе балаларча яратып, олы-олы кабып, тәмләп, күп итеп ашый. Тамакка нык аның Мирфәезе! Эшкә нык булган шикелле!

— Карлыгачым, бигрәк тәмле булган, син генә шулай тәмле пешерәсен! — дип мактый хатынын. Өстәл яныннан, ашка дога кылгач, хатынына рәхмәт әйтми кузгалмый. И бәхетле инде шулчак Маһинур!

Әлегә гөбәдия дә, вак бәлеш тә пешмәгән, мич яна гына...

Маһинур әкрән генә жырлый:

— Зәңгәр күзен, күз керфекен
Тибрәндереп карама,
Күз карашың ук шикелле
Йөрәгемә кадала.
Әй, бөдрә чәч, зәңгәр күз,
Әйтмәм, бәгърем, авыр сүз.
Зәңгәр күзен охшатамын
Зәңгәр таң йолдызына.
Бөдрә чәчәң охшатамын
Дингезнең дулкынына.
Әй, бөдрә чәч, зәңгәр күз,
Әйтмәм, бәгърем, авыр сүз.

Мирфәез хатынының йомшак, татлы, моңлы тавышын тынлап, жырын бүлдермәс өчен аяк очларында гына басып, тәрәз каршында зарядка ясый. Ар урманнарына барганда кавырсыны ныгымаган үсмер үсеп, ныгып, алыптай таза ир булды: көчле күкрәкле, мускуллардан-сенерләрдән торган беләкле, гомерлек каты сөялләр белән капланган зур каты куллы. Саф урман навасы, авыр физик эш, таза азыктан гына түгел, алар нәселдән шундый. Аталары житмешсе үтеп тә, кечерәймәгән, бөкрәймәгән, имәндәй төз.

Сиздерми генә ире килеп качаклагач, Маһинур көлеп жибәрде:

— Әй-й! Куркыттың бит!

Мирфәез хатынының муеныннан үбеп алды. Өйләнешкәннәренә көзен дүрт ел тула, ул һаман да беренче көндөгечә хатынына гашыйк... Юк, беренче көндөгечә түгел, мәхәббәте көчәйгәннән-көчәя генә бара! Ничек Ходай ана Маһинурны насыйп иткән? Көнкүрмешкә теләмичә генә барган иде, әтисе нык торма, барасы да түгел иде. Бармаган булса, Маһинурны очратмый калу ихтималы аны һаман куркыта! Ярый әле барган!

Миргаяз мулла утарының олысы-кечесе сабантуйга жыенды. Минсылу белән Асия киләндәшләре дә бәйрәмгә пешеренгәннәр, бер кулларында төенчек, икенчесе белән бала житәкләгәннәр, ирләре кечкенә балаларын күтәргәннәр. Барысы да бәйрәмчә киенгән. Маһинур әле күптән түгел генә — Көнкүрмешкә кунакка кайтыр алдыннан тектергән күк күтәрчен төсендәге жирлектә болын чәчәкләре — ал, сары, ак бизәкләр төшкән ефәк күлмәген, «лодочка» түфлиен киде, ак яулыгын чөеп бәйләде.

Кояшлы яшел майдан ерактан гөжли, шаулый, жырлый иде инде. И Сабан туге, газиз халкыбызның изге бәйрәме! Син халыкны жиясың, күрештерәсен, кыюларны майданга чыгарасың, көрештерәсен, йөгертәсен, жырлатасың-биетәсен, гасырлардан килгән, бабайлардан калган матур

гадәтләренә майдандагы меңләгән кеше бер булып кичерә, шатланып аваз сала, йөрәкләр бердәм тибә! Нечкә бәкәлле, ефәк яллы, кызлардай матур атларын жилдәй очып килгәндә йөрәкләр жилкенә!

Бу куаныч, бу көч, бу куәт майдан өстендә балкыш булып, салават күперә булып, күкләргә инәдер!...

Хөр күнелле халык өсләренә нинди афәт килгәнән әле белми... Ижауда, бөтен Татар илендә кеше күнел ача, дусларын, туганнарын сыйлый...

Кояш баешы тарафында авылларны, шәһәрләренә, йортларны, кешеләренә сытып, жимереп, яндырып, жир белән тигезләп, канга сусаган, котырган вәхшиләр кара болыт булып ябырылып, илебез күтен каплап киләләр... Хисапсыз миллионнар өчен бу сугыш заман ахыры, гомерләр кыелган мәхшәр булачак. Кояшлы яланнарда янадан тиз генә сабантуйлар булмаячак.... Майдан тоткан яшь, таза, асыл ирләренң газиз башкайлары корбан булачак... Бу сугышның кайгы-газаплары гасырларга сузылачак... Тарих битләренә Бөек Ватан сугышы булып кергән бу кара көн — 1941нче елның 22нче июне иде...

— Сабантуйдан барыгыз да туры безгә кайтыгыз, чәй әзерләп торам, — дигән иде Зәйнәп абыстай. Олы гайлә төп йортка жыелды. Кояш сүнмәде, зәңгәр күктә һаман нурларын сибә, тик дөнья башка, жаннарны тетрәндергән хәбәр бар шатлыкны, рәхәтне юып төшерде, кичәгә көн белән бүгенгә көн арасына уккын булып төште, кичәгедәй тормыш булмаячак...

Бу кайгы бөтен илнеке, барча халыкныкы да, һәр кешенң үзенеке генә дә...

«Кәһәр суккан нимес, минем малайлар үсеп житеп, тормыш корганнарын гына көткән, имансыз! Әле тегесе туктаганга да күпме генә»... Бу афәтнен чамасыз-чиксез икәнән Миргаяз хәзрәт барысыннан да ныграк анлый.

«Ия, Раббым! Улларымны сакла! Рәхмәтләреннән ташлама!» — дип ялвара Зәйнәп абыстай, арысландай өч улы өчен үзәкләре өзелеп. Киленнәре кайгыдан коелып төштеләр: ирләренә үлем, балаларына ятимлек янаганын, алда ачлык-ялангачлык көткәнән белеп: «И, Ходаем, балаларымның аталарын сакла, гомер бир, рәхмәтләреннән ташлама!» — дип телиләр, алтын багандай ирләреннән башка яшәүләрен күз алдына да китерә алмыйча.

— Мин карт инде, мине сугышка алмаслар, — диде Хәзрәт, жаннарны таштай баскан тынлыкны жинеп. — Сезнең өчегезне дә... Мирхафиз белән Искәндәр, сезне бүген-иртәгә чакырырлар, Мирфәезне заводтан, бәлки сонрак алырлар.

Киленнәр йөзләренә яулык почмакларын каплап, елап жибәрделәр.

— Аллаһы Тәгаләдән ярдәмәннән ташламасын, дип, сорыйк, балалар! Елап утырырга вакытыгыз юк, ирләрегезгә кирәк әйберләренә хәстәрләгез. — Карт авыр сулап куйды. — Хәтәр инде эшләр... Сугышның авырлыгы фронтта гына түгел, монда да... Иң хәтәре — ачлык. Теге сугышта халык ачлыктан сугыштагыдан ким кырылмады. Булган акчаларыгызга бүген үк азык-төлек, сабындыр-тоздыр алырга тырышыгыз, иртәгә бернәрсә дә калмаячак.

Маһинурның агарган йөзәндә, күзләрендә коточкыч курку күреп, Мирфәез тынычландырырга тырышты:

— Карлыгачым, тынычлан! — дип пышылдады. — Ул кадәр үк курыкма әле! Сугышта бар кеше дә үлеп бетми бит, язган булса, озаklamый исән-имин әйләнеп кайтырмын. Әйдә үзбезгә, кирәк әйберләренә юлга әзерлик! Хатынын юатса да, үз күнеле аерылышу ачысын тоеп, йөрәгә парә-парә килде...

Иренен сүзләре тынычландырмады, күнелендәге курку үсә, зурая барды, «сугыш-дигән сүз йөрәген өшетте. Үз өйләренә кайткач кына, кайнатасы-

кайнанасы алдында тысылып торган хатын, кычкырып елап иренен күкрәгенә капланды. Мирфәез хатынының йөзөннән, яшьле күзләреннән үптө.

— Жаным-бәгърем, елама инде, мин исән бит әле, синен яныңда, түзәргә тырыш, карлыгачым, миңа да бик кыен. «Ана да кыен!» — дигән уй башына килгәч, елаудан туктады, ак яулыгын салып, юеш йөзөн сөртте. Мирфәезен борчыймы сон!

— Мирфәез, нәрсәләр әзерлибез сон?

— Биштәр кирәк, аннары берничә көнгә житәрлек сохари киптерик, аз гына шикәр, тоз, шырпы, кашык-кружка. Тиз бозыла торган азыкны күп салмыйк.

Аз-азлап кына салсалар да, биштәрне шыплап тутырдылар. Маһинур биргән әйберләреннән күбесен ире читкә куя барды.

— Юлга иң кирәклеләрен генә салыйк, артык әйбер комачаулар гына. Биштәрнең бавын бәйләп, караватларына утырдылар. Бу изге урында кавышуларына көз көне дүрт ел туласы иде... Бәхетле дүрт ел гомерләре... Бер-берсенә сыенып тын гына утыралар. Маһинур башын иренен күкрәгенә куйды. Мирфәезнен күкрәгеннән таныш, жанга якын ис килә. Кияүгә чыккан көннәрдән алып Маһинур бу хуш искә аптырый: одеколон да сөртми, вино да эчми, тир исә дә түгел, тик бу ис Маһинурны дулкынландыра... Болын чәчәкләре кебек... Әллә мөхәббәт шундый була микән?

23нче июнь көнне Миргаязның өч улына да повестка килде. Мирхафизны, Искәндәрне, Мирфәезне озатырга тимер юл вокзалына бардылар. Китәр алдыннан Зәйнәп өч улына да догалык тапшырды:

— Улыкайларым, мин сезнен өчен Аллаһы Тәгаләдән сорармын, үзегез дә Аллаһ сүзен онытмагыз! Сорагыз! Ходай сезне дошман күзеннән сакласын! — Зәйнәп абыстай кычкырып еламады, тавышсыз яшьләрен ак куल्याулыкка сөртте. — Мин сезне шушыннан гына озатам инде, балалар. — Ана улларының тимер вагоннарга утырып, ут эченә, канлы сугышка китүләрен күтәрә алмас, йөрәккә ярылыр дип уйладымы, әллә йортлары бусагасыннан озатса, эшкә киткән кебек, тизрәк исән-имин кайтырлар дип өметләндемә, уллары киткәндә ишек борысына тотынып басып калды. Гөлжимеш чәчәгә төшкән алсу яулыклы, озын күлмәгә өстеннән камзул кигән әниләре шулай хәтерләрендә сакланды.

Вокзал тулы халык: елыйлар, шаулыйлар, жырлыйлар-бииләр, бу тавышка, бигрәк тә жырлау-биюгә, Маһинур гажиз — анын иренә сыенып, аны гына ишетеп торасы килә.

— Маһинурым, мин сина хатларны гел язып торымын. Син минем дөньядагы иң зур бәхетем! Мин сине өзелеп сөям! Минә көт! Үлгән дигән хәбәр килсә дә тагын бер ел көт!

— Мин дә сине өзелеп сөям! Беренче күрдән үк! Безнең ойгә ишектән килеп кергәннән бирле! Син дә минем дөньядагы бердәнбер бәхетем! Үзенне сакла! Мин синсез яши алмыйм!

Сискәндәрне, поезд сигнал бирде. Шунда ук: «По вагонам!» дигән команда янгырады. Маһинур, ирен жибәрергә теләмәгәндәй, чатырдатып жиннәренә ябышты:

— Мирфәез! Мирфәезкәем!

— Маһинур, карлыгачым, бәгърем, исән бу! — Сонгы тапкыр хатынын иреннәреннән үптө. Мирфәез вагон ишегеннән кереп киткәндә аларга кул болгады. Абыйлары да кул болгыйлар иде...

— Мирфәе-е-е-ез!!! — Маһинурның аяклары тотмас булды, жиргә тезләнде, килендәшләре тотып калмаса, егыла иде...

Поезд китеп күздән югалгач, Миргаяз хәзрәт киленнәрен, оныкларын тынычландырыр өчен ирләрчә катырак итеп:

— Жыеныгыз, кайтабыз, балалар арыды, — диде. Елаудан туктый алмый үксегән хатыннар балаларының кайсын күтәреп, кайсын житәкләп, кайту юлына чыктылар. Минсылуның кызын күтәргән Маһинур үзенен ятимлеген, бәхетсезлеген тойды: ул япа-ялгыз, бер кеме юк... Мирфәезен яраткан кебек яратырлык улы юк. Тумыйча калды...

Вокзалдан кайткач, һушына килә алмый бик озақ утырды. Кыймылдарлык та хәле юк, күзен дә ачасы килми, мәрткә киткәндәй, күзен йомып күпме утыргандыр... Ашыйсы да, эчәсе дә, яшисе дә килми... Кич якынлаша бугай...

Көтмәгәндә ишек ачылды да, кайнаһасы килеп керде.

— Маһинур килен, хәлң ничек? Әйдә, безгә чәй эчәргә! Монда берүзенә генә ямансудыр... Авыр вакытларда бергә булаек, балам, алай жинелрәк! Әллә йшәргә безгә генә күчеп торасыңмы? Ялгызын гына куркыныч та...

— Юк, әнкәй, рәхмәт, үзәбездә торам, ничек өйне ялгыз калдырыйм? Мирфәез кайтканда өйдә булмасам нишләр?

— Ярар, кызым, үзенә кара, хәленне белергә кәргәнием, ишегенне биклә, исән-сау бул!

— И, әнкәй, рәхмәт сина! — Озатырга чыккач, Маһинур иелеп, кайнаһасының кулын үпте. Бичара ана, өч улын сугышка озатып, эчендә утлар дөрләсә дә, килене турында уйлаган, хәл белергә кәргән!

— Рәхмәт, әнкәй, намаз укыйм да, ятам, хуш!

— Хуш, килен, Аллаһ рәхмәтләреннән ташламасын!

— Әмин!

Намаздан соң Маһинур урын жәйде, көндөгечә икесенә дә... Мирфәезнен карават аркасына эленеп торган зәнгәрсү күлмәген иренәң мендәре өстенә салды, иркәләп сыйпап куйды да, бөгәрләнеп үз урынына ятты....

Ижау хәрби шәһәргә әйләнде. Көнбатыштан бик күп эшчеләре белән хәрби заводлар күчеп килде. Немешлардан качып, Киевтан, Ленинградтан балалар, хатын-кызлар килде, «эвакуация» дигән сүз телдән төшмәде. Миргаяз хәзрәтнен кызы Сажидә фашистлар тоткынлыгына аздан гына эләмми калып, ике баласы белән Донбасстан кайтып төште. Кибетләрдә берни калмады, ипине карточкага гына бирә башладылар, ана да иртән карангыдан чиратка чыгып басасы. Миргаяз хәзрәт дүрт гаиләгә бердәнбер терәк булып калды.

Бер айдан Маһинур эшләгән балалар бакчасы ябылды. Маһинур эшсез калды. Берничә көн уйланып йөрдә дә, кайнатаһы белән кайнаһасы янына кинәшкә керде.

— Әткәй, мин Мирфәез эшләгән заводка эшкә урнашырга уйлыйм, син нинди кинәш бирәсен?

Кайнатаһы Маһинурның холкын белә — жебегәннәрдән түгел, уйлаган икән, димәк инде хәл кылган.

— Анда эш жинел түгел инде, килен. Заводта гомер-гомергә ирләр эшләде. Шулай да кеше эшләмәс эш булмас, өйрәнерсен. Аннары, эшче куллар бик кирәк ди бит. Эшчеләргә талун буенча ипине дә күбрәк бирәләр, ди. Хәзер анысы да бик мөһим.

Кырык беренче елның көзендә Маһинур хәрби заводка эшкә керде. Кыска курслар оештырып, һөнәргә өйрәттеләр. Гудоктан — гудокка, кайвакыт уналтышар сәгать заводта, станок артында гомер үтә торды. Ижау заводы автоматлар-пулеметлар гына түгел, авыр хәрби техниканы да һәр төн эшелон-эшелон көнбатышка озатты. Күптән түгел генә гармунда уйнап, балалар белән әйлән-бәйлән жырлап йөргән Маһинур, озын толымнарын

баш очына урап, яулыгын кысып бәйләп, кирза ботинка киеп, Мирфәезе эшләгән заводка килде.

«Исәнме, минем өчен кадерле сөйгәнем Маһинур! Сагынычлы кайнар салам белән Мирфәезен дип белерсен. Шулай ук кайнар салам әткәй белән әнкәйгә, туган-тумачаларга, энеләремә-сенләләремә! Без башта Мәскәүдә формированида булдук. Шунда безне абыкайлардан аердылар. Минем өчен борчылма, әле без монда укып ятабыз — сугышчыга өйрәтәләр, муштра үтәбез. Тамак тук, өс бөтен, дигәндәй... Ин кыены сагыну, Үзебезнен өйне, сине күз алдына китерәм дә, нинди бәхетле булганбыз, дип уйлыйм! Син бит мине бәхетле иттен! Хәзер исемә төшерәм дә, кадеренне белдем микән, дип уйлыйм. Гел исемнән чыкмыйсын. Мин сине шулкадәр яратам, мәхәббәтем мине барыбер синен янга алып кайтыр!»

Мирфәездән хат килгәнче Маһинур утка-суга төште — хаты бер айдан соң гына килде. Ул хатны Маһинур кабат-кабат укып, үзе белән йөртте, таушала башлагач, иренен мендәре астына яшерде. Мирфәезнен хатларыннан да кадерле нәрсә юк ана... «Исәнме, кадерле сөйгәнем, карлыгачым Маһинур! — Мирфәез хатынының исемең язды да, сөйкемле йөзен күз алдына китереп, уйларга чумды... Ул уйлар бик татлы да, сагышлы да... Ак жәймәле караватта хатыны утыра. Йоклар алдыннан тыгыз итеп үрелгән калын толымнарын сүтә. Озын куе чәчләре елкылдап, гөрләвек булып, иннәреннән агып төшә... Алсу ефәк эчке күлмәген төртеп, йомры күкрәкләре ымсындырып тора... Мирфәезнен йөрәк тибеше кызулана, сылукаен кочагына аласы килә... Моңың мөмкин түгеллеге жанын телгәли. «Безне шушы араларда алгы сызыкка жибәрәчәкләр дип сөйлиләр. Әгәр миннән хатлар озак килми торса, артык борчылма, вакыт житмәве бар. Син дә миңа язмый тор, яна адресны алгач язарсың...»

Мирфәез куркаклардан түгел, тик шулай да беренче мәртәбә сугышка керү уйландыра, шомландыра, хәтта ашыктыра — ни булса да тизрәк булсын, ичмаса... Сугышта булган кеше үзе генә белә — берәүнен дә үлсә килми, аны бу дөньяда күп нәрсә тотат: газиз ата-анасы, хатыны, балалары, туган жире... Тик монда сайланып торып булмый — приказга буйсынасын. Мирфәез дә үзе өчен генә түгел, якиннары өчен дә борчыла: ул үлсә әнкәсә, атасы ничек түзәр? Маһинур нишләр?!

Бу хатны ул унынчы сентябрьдә язды, унжидесендә сугышка керде...

Хат ташучыны түземсезлек белән көтәләр дә, аны күргәч, кан калтырап-нинди хәбәр китерде микән дип, куркалар. Аһ, ул солдат хатлары! Өчпочмаклы хатны күргәч, эчкә жылы йөгәрә, таныш кул белән язылган адрес бәхет, өмет алып килә!

Миргаяз хәзрәт белән Зәйнәп абыстай хәбәрдән-хәбәргә, хаттан-хатка жан атып яшиләр. Өч бала бит! Өчесе өч тарафта үт эчендә... Янган йөрәкләре намазлык өстендә газиз балаларына исәнлек теләп, Аллаһка сыгынып кына ял күрә.

Фронтта хәлләр коточкыч — фашистлар Мәскәүгә килеп життеләр...

Мен тугыз йөз кырык беренче елның декабрь азагында Мәскәү өчен барган сугышларда улларының иң өлкәне, ата-анасы белән тормыш авырлыкларын бергә күтәрәп, бергә тарткан, дүрт бала атасы Мирхафиз һәлак булды... Нинди сабыр Миргаяз хәзрәт бу кайгыга биреште: күнелсезләнде, тамактан калды, гәүдәгә дә кечерәя төште — хәсрәт кешене баса, жиргә сәндәрә икән...

Килендәшләре арасында иң өлкәне, иң сабыры Минсылу баш калкытмый елады да елады. Бала артыннан бала алып кайтып, иргә чыкканнан бирле бер жирдә дә эшләмичә, Мирхафизы канаты астында, ышыкта яшәгән хатын, дүрт баласы белән ятим калгач, язмышына да, Ходайга да үпкәләде:

— И, Аллакаем! Нишләп бу балаларны жәлләмәдән? Аларның ни гәнаһлары бар? Ник аларны ятим иттен? Ничаклы сорадым, ялвардым, минем укыган догаларымны ишетмәгәнсен! Хәзер без нишлик?! Без дә өелеп үлик мени?!

Килендәшләре аның яныннан китмәделәр, юатырга тырыштылар, балаларын карадылар, ашаттылар.

Чыгымчы ат дуласа, төртәсен сындыра, диләр, Миңсылу намазын ташлады.

— Минем теләкләрем барыбер кабул булмый, Ходайга барып житми... — диде ул.

— Килендәшкәем, түбә диген! Яшисегез бар бит әле, балаларны үстерәсен бар!

— Түбә итеп ни файда?! Мирхафизны кайтарып булмый бит хәзер!..

Миңсылуның уйлый-уйлый башы ката — бер нәрсәгә аптырый, андый алмый: Аллаһның жирдәге, күкләрдәге бар нәрсәгә кодрәте житә, нигә ул бу сугышны булдырган? Ни өчен? Ни өчен гәнаһсыз сабыйларны жәзалый? Ни өчен шул тиклем кан коела?!

Моңа чаклы бер намазын, уразасын калдырмаган хатынның болай үзгөрүеннән шикләнделәр, акылына зәгыйфьлек килүдән курыктылар. Шулай — ана өчен иң авыры — бала кайгысы. Миңсылу һәлак булган ире өчен дә, ятим калган балалары өчен дә кан-яшь түкте...

Утардагылар бигрәк тә Зәйнәп абыстай өчен борчылдылар — ничекләр күтәрер инде бу кайгыны?

Кечкенә генә, ябык кына Зәйнәп абыстай, ни хикмәттер, барысыннан да ныктырак булып чыкты. Назлап, керфек какмый бишек янында жыр көйләп, якты өметләр баглап үстергән улын югалткан ананың бәгырен теп-теп, кисеп-кисеп газаллаган кайгыны аңлатырлык сүз бармы сон? Шулай кайгыга түзеп буламы сон?! Елады Зәйнәп, елый алу әле үзе бер файда — күз яшьләре күнелне аз булса да сугара, кайгыны юа...

Ходай Тәгалә хатын-кызга адәмнән нәселен, ыруын саклау бурычын йөкләгән, шуңа күрә житәрлек көч тә биргән. Зәйнәп абыстайның кайгыларын басар өчен үзе дә белмәгән шифасы бар: аның күнел жылысына, тәрбиясенә, яратуына мохтаж тугыз оныгы, өч килене, ике улы исән, кызы, Ходай биргән хәләл җефете Миргаз хәзрәте бар. Олы яшыкә житкән картын йөрәк ярасыннан — кайгысыннан арындыра алмаса да, ана терәк булырга омтылды, сакларга тырышты. Миргаз хәзрәтнең уйлары гел улларын үстергән чакларга — удмурт урманнары тирәсендә булды. Урман кискәндә Мирхафиз бүрәнәләренән юан башыннан күтәрде, атасын авыр эшләрдән саклады, энеләренән тәрбияле, эшчән, кешелекле булып үсүләрендә аның өлеше зур булды — кече уллары абыйларыннан үрнәк алып үсте.

Нихәл итмәк кирәк, чи тире кабынмый, түзә адәм баласы. Рәхәт булса да, миһнәт булса да, вакыт үтә... Миргаз хәзрәт белән Зәйнәп абыстайның бу дөньяда бурычлары үтәлеп бетмәгән бит әле — оныкларын үстерешәселәр бар.

Миңсылу да, кайгыларын йотып, киләчәк турында да, бүгенге көн турында да уйларга мәжбүр: кайната белән кайнаңасы ярдәм итсә дә, биш тамак белән алар сыртында утыра алмый, эш эзли башлады. Исәбе ипилерәк урынга — берәр ашханәгә савыт-саба юучы булып булса да урнашу иде. «Ат аунаган урында төк кала», диләр, аш пешкән урында акмаса да тама — нәрсә булса да әлгә. Тик аның кебек акыллы башлар андый жылы урынга күптән урнашып беткән, Миңсылу бер жирдә дә эш таба алмады. Ул ярдәм эзләп сугышка кадәр ире эшләгән леспромхозга китте. И дәрәс тә эшләде инде Миңсылу! Ничек башына килде! Монда Мирхафизны нык ихтирам

итәләр икән! Эш таптылар Минсылуга! Урман кисүчеләргә аш пешерәчәк! Үзенә дә, балаларына да өлеш чыгарачаклар! Менә бит, кайгы эчләрендә дә шатлык була исән кешегә!

— Аллаһның рәхиме чиксез! — дип куандылар картлар. Бу шатлыктан Миргаяз хәзрәткә дә жан керде, күнеле күтәрелде. Минсылуның тагын бер куанычлы хәбәре бар иде әле:

— Сентябрь башыннан Госман улымны урманчылык буенча укурга урнаштырырбыз, анда ашау да, киём дә бушлай диделәр.

— Моньсы тагын да мөһим! Бала атасы юлыннан китәр, анын һөнәрен үزلәштерер, Аллаһыбыз боерган булса! — диде бабалары.

Госман — Мирхафизның өлкән улы иде.

Михнәтле заманнарны күреп, запас хәзерләп яшәргә күнәккән Зәйнәп абыстайның да сугыш алдыннан алып куйган азыклары сакты. Кибетләрдә азык-төлек бетте, корыды. Базардагы баялар якын килерлек түгел, шулай да Зәйнәп киленнәрәнә сатарлык әйберләрен ашамлыкка алмаштырырга кинәш итте:

— Сугышның очы - кырые күренми, алда ниләр көткәнән бер Ходай үзе генә белә. Акчаны да, әйберләрен дә ашап булмый, жан сакларлык азык — он, ярма, тоз-шырпы алып кугеыз.

Базарда барысы да бар. Минсылу менә дигән ефәк күлмәген дүрт стакан тары ярмасына алыштырып кайтты...

Миргаяз мулла утарындагы дүрт йортта хәзер унбиш жан. Мирхафиз белән Искәндәрнең балаларына бирелгән пособиегә яшәрлек түгел. Минсылу эшли башлагач, хәлләре берәз жинеләйде. Маһинур заводтан бирелгән талоннан килендәшләренен балаларына өлеш чыгаргалый. Кызлары Сажидә дә Донбасстан кайткач озаклап тормady, эшкә урнашты. Дүрт кешенен эшләгәнә барыбер тамак туйдырырга житәрлек түгел. Туя ашамаган бала-чага ябыга, чирләргә бирешә башлады. Миргаяз хәзрәт оныкларын ач үлемнән саклау юлларын эзли, уйлана... Кырык икенче елның язында Ижауга якын авылга чыгып китте. Онга алыштырып булмасмы дип, берәз киём-салым алды. Икенче көнне саз ярып, арып-алжып кайтса да, кәефе күтәрәнке иде. Алып барган әйберләреннән бер чалбар белән ике баш яулыгына берәз он алып кайтты, калган әйберләрен сата алмаган.

— Анысы мөһим түгел, сатылмаса сатылмас, үзәбездән артмас, мин ул авылда хужалары ташлап киткән ике ихатада бәрәнге бакчалары таптым. Күрешеләреннән белештем дә, колхоз идарәсенә бардым. Хәлебезне аңлатып, шул бакчаларга бәрәнге утыртырга рөхсәт сорадым. Присидәтелләре әйбәт хатын булып чыкты, үзенен дә ире сугышта икән, бәрәнге утыртырга рөхсәт итте. Аллаһ теләсә, жир берәз кипкәч, авылга барып, бәрәнге утыртабыз!

Миргаязныкыларга эш чыдыймы соң! Алар бит үзләре бер баләкәй колхоз! Жәяү барырлыкларны алып, бәрәнге утырттылар да, вакытында кәтмәнләп, утап-күмеп куйдылар. Ходайның рәхмәте, көзгә баләк-баләк бәрәнгеләр өлгерде! Дүрт өйнен базына салып куйганнан соң, киләсе ел өчен орлыкка чиннектәге кар базына тутырдылар. Шулай итеп, ипиле булдылар! Хәзер аларга ачылык куркыныч түгел! Аллага мен шөкер! Үзләренен ихаталарында кишер-чөгендер, сугандыр, кабактыр үстерделәр. Тәҗрибәле Зәйнәп әбиләре кишердән дә, чөгендер-кабактан да киптереп чәй ясады, куе кызыл кишер чәенә сөт салып жибәргәч, эчеп туймаслык була! Миргаяз хәзрәтнең күнеле тынычланды: нәселен дәвам итүче оныкларга жил-ягыр тидермичә саклау — аның бургычы. Үзе исән чакта ятимнәрән дә, барысын да үстерер, күтәрер, Аллаһ боерса!

Кырык өченче елның май аенда Мирфәез икенче тапкыр яраланып госпитальгә керде. «...Бу хатны госпитальдән язам, борчылма, карлыгачым,

ярам куркыныч түгел, пуля тезне умырып чыгып киткән: «Сквозное пулевое ранение коленного сустава» диләр, берәр ай ятасы булыр. Мин монда ял йортында кебек: ашыйм-эчәм, тик ятам. Сине уйлыйм, сине сагынам. Син дә сагынасындыр, шуна күрә төн саен төшләремә керәсен — анда без синең белән бергә — нәкъ өндәге кебек аермачык куеныма кочам, үбәм, төш кенә булса да мин бәхетле, синең белән! Тормышыбызның дәвамы кебек! Эх, ранага повязка салып, сезнең янга берәр атнага булса да жибәрсеннәр иде! Маһинурым, сина справка салам, кирәге чыгар. Әллә кайчан саласым калган.» «Справка выдана для получения льгот семье красноармейца», — диелгән иде. «Хатларында зарланмасаң да, тормышларыгызның авыр икәнөн беләм. Ачлыктан интегеп ятма, минем киёмнәрне сат яки ашамлыкка алыштыр, исән-имин кайтсам, барысын да табарбыз, Аллаһ боерса!» Маһинур иренен киёмнәрен сатмады, пәлтәләре, көчүмнәре — бер юаныч, алар хужасын көтәләр, кайтуын теләп торалар сыман...

«Маһинурым, карлыгачым! Без фашистларны куып, көнбатышка барабыз. Озакламый сугыш бетәр, дошманны үз өнендә тар-мар итәрбез дә, туган илебезгә сезнең янга кайтырбыз! И сагындым да соң! Үзәбезнең ишек алдындагы алма үләненең исләре сагындырды! Әнкәй пешергән ипиләр төшкә керә! Өч айдан сугышка киткәнгә өч ел тула бит, бу үзе бер гомер! Маһинурым, күпкә түзгәнне азга түзәрбез, Ходай гомер бирсә, тормышның кадерен белеп яшәрбез...»

Мирфәезнең сөйгән хатынына салган хаты 1944нче елның икенче мартында ызылган иде...

«Ваш муж гвардии рядовой Назмутдинов Мирфаиз, уроженец Татарской АССР, в бою за социалистическую Родину, верный военной присяге, проявив героизм и мужество, погиб 21 марта 1944 года. Похоронен в д. Немононцы Алятшского района Литовской ССР. Командир 333 го стрелкового полка полковник Григорьев.»

Өч ел буге тормыш белән үлем арасында йөргән ире турында шушы хәбәр килүдән коты очып яшәгән хатын, Мирфәезен үтергән пуля анын йөрәгенә килеп кадалгандай тынсыз калды. Авырлык баш миеннән башлап, күкрәгенә, бөтен тәнненә таралды, үлем салкыныннан кул-аяклары суынды, шул хәлдә мингерәүләнеп таштай катты... Кисәк нидер исенә төшөп, йокы бүлмәсенә керде, ашыгып мендәр астыннан иренен сонгы хатын алды, үлем хәбәре ялгыштыр, хаты яна гына килгән иде бит, дип өметләнә! Хат 2 мартта ызылган... Унтугыз көннән соң үтергәннәр... Маһинур ынгырашып караватка ауды...

— Мирфәе-е-ез!

Минсылу килендәшенен илереп елавын ишетеп, йөгереп керде. Караватта капланып яткан Маһинурның инсәсенә кулын куйды...

— Минсылу апа! Мирфәеземне үтергәннәр!

— И, жаным, хәленне аңлыйм! Ниләр кылмак кирәк!

— И, Аллам! Мирфәеземне үтергәнче ник минем жанымны алмадың!? Ансыз мин ничек яшим?! Минем дә жанымны ал!

— Чү, жаным, алай димә! Тәүбә диген!

— Әйтмим! Яшисем килми!

— Сабыр бул инде.. Сабырлык сора Ходайдан! И, Аллакаем... Әйткән буламын тагын... Мирхафизымның похоронкасы килгән, үземнең дә яшисем килмәде... Елаудан башка безгә ни кала... — Янарған кайгысыннан Минсылу үзе дә елап жибәрде.

Өйгә кемдер керде. Йокы бүлмәсенен ишегендә Асия килендәшләре күренде.

— Маһинур, килендәшем, сина сабырлык сорыйм Ходайдан! Кайгынны

андыйм, туганым... Моннан да авыр хәсрәт юк... Әнкәйнен хәле әйбәт түгел...

— Ни булды? — Минсылу куркып, аягына басты.

— Йөрәге...

— Дару бирденме?..

— Әчми...

Маһинур башын калкытты.

— Алар да беләме?

— Беләләр.

— Әткәй ничек?

— Әнкәй янында утыра.

— Әйдәгез, шунда керик, үзләрен генә калдырмыйк. — Маһинур авырлык белән генә урыныннан торды. Ачы кайгы желекләренә үтеп, бар хәлен суырып алган иде. Салкын су белән битен юды, яулыгын рәтләп бәйләде.

Киленнәре кәргәч, Миргаяз хәсрәт урыныннан торды.

— Әнкәсе, Маһинур килен килде.

Газиз улының хатынына Мирфәезнеке төсле зәңгәр күзләр инәлеп, ярдәм көткәндәй ялварып төбәлделәр: бу хәбәр дәрәс түгелдер, Мирфәез исәндер, дип әйтүенә өметләнә иде бугай бичара ана... Ул караштан Маһинурның жаны кырыкка яргаланды...

— И, әнәкәем... — Ул кайнанасын кочаклап елый башлады. Бер мизгелгә генә кабынган өмет чаткысы ананың күзләрендә сүнде...

Ышанасылары килмәде, Зәйнәп абыстай да, Маһинур да өметләрен өзмәделәр, һәр намазда Ходайга ялварып, исән булуын теләделәр. Бу кайнар теләкләр аларга яшәргә булыша, азга гына булса да өметләндерә — ни булмас, сугышта әллә нинди хәлләр бар...

Калын соры конвертта Мирфәезнен «Кызыл йолдыз» ордены, «Батырлык өчен» медале, солдат кенәгәсе, ике тапкыр яраланып госпитальдә ятуы турындагы справкалар арасында Маһинурның паспорт өчен төшкән кечкенә фотосы килгәч, Мирфәезе икенче кабат һәлак булгандай тоелды... Сүрелмәгән кайгысы багырен телгәләде, яндырды-көйдерде. Киләчәк тормышына ул икенче кешегә әйләнеп, холкы үзгәрәп, усалланып керде... Аның сабыры төкәнде! Үч аласы, Мирфәезен үтергән фашистның күкрәгенә төбәп атасы килде! Күзен дә йоммас иде! Уйлый-уйлый күнеле ярсыды. Ул бит Мирфәезне атасы урынына күреп ихтирам итте, ире итеп сөйде, улы урынына иркәләде! Ул хәзер барысыннан да мәхрүм! Мирфәез өчен үлсә дә үкенмәс! Аннан башка яшәү барыбер яшәү түгел!

Бу фикерен ялгыш Минсылуга ычкындырган иде, тегенен һушы китте:

— И, әстәгьфирулла! Ниләр генә килми башына! Бала-чага шикелле! Мирфәезен өчен фашистлардан үчнә монда аласың ич! Синең кулың белән ясалган снарядлардан инде күпме нимес дәмеккәндер! Үлгән артынан үлеп булмый, жаныем, бу яшеннән үк тормыштан ваз кичмә! Аллаһы Тәгалә сина да бәхет насыйп итәр! Үзенә тинне очратырсын!

— И, сөйләсен дә инде, Минсылу апа! Ничек телен бара?! Нинди тин? Нинди бәхет? Минем бәхетем Мирфәеземнән гомерә белән бергә өзелде! Дөньяда башка Мирфәез юк!

Маһинурны кочаклап, Минсылу елап жибәрде. Сугыш жәберсеткән ике тол хатын кайнар яшьләрен түктеләр... Тик язмышлары аермалырак: Минсылуның юанырга балалары бар, Маһинур аннан мәхрүм...

Мирфәезнен үлүе турындагы хәбәр килгән чорда — 1944нче елның апрелдә Көн күрмештән хат килеп төште. Авылда хәлләр мөшкел, ата-

анасы, энеләре ачлыктан жәфа чигәләр, күрше авылдагы апасы балалары белән ачлыктан шешенгән, кече улы ачлыктан үлгән. Маһинур кайнатасы-кайнанасы белән кинәшләргә керсә дә, Көнкүрмешкә ата-анасы янына кайтырга карар кылган иде. Хаттагы хәбәрне аңлаткач:

— Мин Көнкүрмешкә кайтырга уйлыйм, хәер-фатихагызны бирегез. Сөзгә гомерем буе рәхмәт укырмын — жиде ел яшәп, авыр сүз ишетмәдем. Үз ата-анам кебек булдыгыз. — Маһинур түзә алмады, елап жибәрде. Беренче мәртәбә бәхет канатында Миргаяз мулла утарына Мирфәезе белән килеп керүе исенә төште...

Карты сүз әйткәнче, Зәйнәп абыстай өзгәләненп:

— И, кызым, син дә китсән, без нишләребез? Син бит Мирфәезебезнен төсә, — диде...

— Маһинур килен! Без сина берничек тә каршы килә алмыйбыз. Кайтасың килгәч, кайтырсың. Ата-ана турында кайгыртмый ярамый, ярдәм итү — синең бурычын. Ләкин шуны бел: кире кайтасың килсә, йортыгызының ишеге ачык булыр. Аллаһы Тәгаләнең ризалыгы белән, фатихамны бирәм. Үзгә дә яхшы бала булдың, безнең дә сина рәхмәттән башка сүзебез юк. — Миргаяз хәзрәт тамагын кырып куйды — ул да дулкынлана иде — Тагын... шунысы бар — Аллаһ безнең догаларыбызны ишетеп, бәлки Мирфәез исәндер! Өметебезне өзмик! Аллаһтан сорыйк! Аның рәхмәтләре чиксез!

Маһинур барлык туганнары белән хушлашып, өенен ачкычын баскыч янындагы таш астына кыстырып, монда үткән бәхетле дә, кайгылы да елларны мәнгегә калдырып, Көнкүрмешкә юл тотты. Зәйнәп абыстай хак әйтте — Маһинур аларга улларының хатыны, киләчәк буларак кадерле, якин. Ул киткәч, картлар тагын да ныграк монсуландылар...

Зәйнәп абыстай өйдә үзе генә калган чакларда сырлап-бизәп ясалган кечкенә сандыгын ачып (Мирфәез үсмер чагында удмурт урманнарында ясап әнисенә бүләк иткән сандык), аннан өч ирләр күлмәге ала — өчесе өч улыныкы... Берәм-берәм күлмәкләрне йөзәнә китерә, исләрен сулый... Сандыктан һаман урман исе аңкый, күлмәкләрдән улларының исе күптән очкан...

— И, газизкәйләрәм!.. — Ана күлмәкләрне төрәп, сандыкка сала да, сандыкны урынына куя. Картын борчымас өчен, гадәтенә кәргән бу йоланы ана күрсәтми...

Миргаяз хәзрәткә мәчеткә килгән картлар белән аралашу, шушы авыр елларда Коръән сүзләренә аһәм жанына шифа икәнән белү, кешеләргә аз булса да ярдәм итә алу канәгатьлек бирә, үз кайгысын берәзгә жинеләйтә.

Утлы-давыллы көннәр, айлар, еллар үтә тора... Сугыш башланганга өч ел тула, өч гасырга житәрлек миһнәтләре белән.. Язын зәңгәр күктән кангылдашып кыр казлары кайтты. Биектән, болытлар арасынан монсу торналар очып узды. Миргаяз хәзрәтнең ике бөркетә — ике улы ике жирдә, туган илләренә кайта алмыйча, ятып калды... Искәндәрләре әллә кайда, ерак-еракларда... Аның өчен жаннары ачыргалана — күптән хәбәре юк. Хак Тәгалә! Саклый күр газизләрен!

Картлар икесе дә өйдә. Миргаяз хәзрәт күзлеген киеп китап укып утыра, Зәйнәп абыстай кич пешерергә бәрәңге әрчи иде. Өй алдынан кычкырышып-чабышып, Искәндәрнең уртанчы улы белән кызы килеп керде.

— Әбәкәй, бабакай, сөенче!

— Чүегез, балалар, әкрән. Нәрсә булды?

— Әткәйдән телеграмма!

— Телеграмма? Кем салган?

— Үзе язган! — Малай кәгазьне бабасына сузды.

«Үзе язган! Исән! Уллары исән, Аллага шөкер!»

Зәйнәпнен тез буыннары хәлсезләнде. Юеш кулларын тастымалга сөртә-сөртә ире янына килде. Миргазнын кулындагы кәгазь дерелдәде. «Седьмого мая шестнадцать часов буду Ижевске встречайте поезд 76 вагон 13 Искандер», — дип язылган иде телеграммага.

— Әнкәсе, Искәндәребез жидесендә кайтам дигән!

— Йа Раббым! Хак микән?! Исән-имин кайтырга насып ит, Аллакаем!

Оныклары алып кәргән сөенчтән күнелләре тулып мөлдәрәмә булган ата-ана тын гына бу хәбәрнен хаклыгына ышанырга тырышып утыра... Үзләре кебек очына-очына сөенүләрен көткән оныклары сәерсенеп тынып калдылар.

Балалары артыннан йөгереп кәргән киләненә Асия бу тыныктан шөбһәгә төште:

— Әткәй, әнкәй, нишләп утырасыз? Хак микән бу хәбәр? Чынлап та кайта микән Искәндәр? Бөтенләйгә жибәрделәр микән? Отпускага гына микән?

— Хактыр, килен. Искәндәр үзе язган бит. Иртәгә, Аллаһ боерса, барын да белербез. Ин мөһиме — улыбыз исән, Ходайга шөкер!

Зәйнәп әбиләре һушына килеп, шкафттан алма кагына төрөлгән шикәр шакмакларын сөенчә очен оныкларына бирде, тагын ике шакмакны Асия киләненә сузды:

— Госман улымны сыйларсын!

Бу төнне ата — ана йоклый алмады, кайгыларны гына түгел, шатлыкларны күтәрүе дә авыр: төн буге уйланып чыктылар, улларының бала-чакларын, үсмер елларын, Ижауга килеп яна тормыш коруларын, утардагы рәхәт елларны искә төшерделәр.

Жиденче майны көчкә көтеп алдылар. Поезд киләргә әллә никадәр алдан бардылар — бала-чаганы тыярлык түгел! Ниһаять, озын эшелон парларын чыгарып, перронга килеп туктады. Вагоннан төшкән һәр кешене жентекләп карап, тын да алмый көтәләр. Күренми... Вагоннан пассажирлар төшеп бетте. Күнелләрен курку биләде...

— Әти! Энә минем әти! — дип кычкырды бабаларыннан сөенчә алган Варис.

Вагон ишегендә ике култык таягына таянган соры шинельле солдат аларны күрәп, кул болгады. Барысы шунда ыргылды. Миргаз аларны туктатты:

— Чү, туктагыз, ашыкмагыз! — Ул беренче булып вагон баскычына менде.

— Саумы, улым!

— Исәнме — саумы, әткәй! — Искәндәр таяктан кулларын ычкындырып, әтисе белән күреште. Миргаз хәзрәт улын сак кына кочаклап, жылкәсеннән сөйлә.

Күрешмәгән өч ел эчендә әтисе юкарыбрак, кечерәебрак калган, жыйнак сакалы Торна тавындагы кылган кебек ап-ак булган, ләкин конгырт күзләре элекке кебек үк үткен, туры, акыллы карашлы, үзеннә элеккечә анын янында малай гына итеп сизәсен...

Киң жылкәләре белән култык таякларына таянган, чигә чәчләренә чал кәргән, мангаена тирән сырлар төшкән Искәндәр атасына тагын да үскән, калынайган, ныгыган көчле ир, ил батыры булып күренде. Аягы яралы булуы кайгы түгел, улы исән! Шуңа бәхәтне Миргаз хәзрәт бөтен жаны, каләбе белән тоя, Раббысына рәхмәт укый!

Вагон баскычыннан төшкәч, Искәндәрне хатыны, балалары урап

алды, шатлыклы авазлар янгырады, яралы аягына кагылмаска тырышып, әтиләренә сыендылар...

Абыйсы белән апасының балалары елмаешып үзләренә чират житүен көттеләр. Аларның кыенсыныбрак торганнырын күреп, Искәндәр яннарына атлады.

— Ничек үскәннәр минем энеләрем-сеңделәрем, танырлык та түгел! — Балаларны кочагына алды. Өлкәннәре абыйлары белән олыларча кул биреп күрештеләр. Бу минутларда барысы да шат, бәхетле иделәр! Үсмерләр өчен сугыштан кайткан Искәндәр дошманны жинеп кайткан герой иде!

Төп йортта Зәйнәп абыстай аш әзерләп көтә. Ашы да пеште, чәе дә кайнады, һаман кайтмыйлар... Озак, бик озак тоелды көтүләре.. Әллә ничә тапкыр баскычка чыгып карады. Сабырсызлык —шайтан коткысы дип, Зәйнәп догаларын укыды. Шай-гөр килеп кайтып кәргән бала-чага каршыларына килгән әбиләре белән Искәндәрнең күрешүен тын да алмый карап тордылар. Керфек какмый чыккан төннәрдән, ут йотып йөргән көннәрдән сулып, кечерәеп калган Ананың зәңгәр күзләрендә кояш кабынды, нурлар сибелде, жыерчыклары язылды:

— Улым! Улыкаем! Кайттынмы, балам!

— Исәнме-саумы, әнкәй! — Әнкәсенен кечкенә, юка гына кулын учына алды, алыптай зур гәүдәле, сакал-мыгеы үсә төшкән Искәндәрнең шушы кулга, әнкәсенен куенына, бала чактагы кебек, сыенасы килде... И бу жаннарның күргән сагышлары... Шуна да сөнечләргә сусаган гаиләнен бәхетте, тантанасы күкрәкләргә сыймый! Нарат өйнен диварлары шатлык авазларыннан шыңгырдап тора!

— Әйдәгез, балалар, бер дога кылыйк! — диде Миргаяз хәзрәт. Барысы да утырыштылар.

Өйдәгеләр исләрен хыя алмыйча, бер басасы урынга биш бастылар, эшләсе эшләрен оныттылар. Өй түрәндә утырган Искәндәр аларны сокланып күзәтте. Ата-ана йортында ана бик рәхәт: нарат йортның ниргәләреннән жылылык тоя — бу өйнен һәр бүрәнәсенә, тактасына атасының, Мирхафиз абыйсы белән Мирфәез энесенен, Искәндәрнең үзенен кулы, көче кәргән, һәрберсенен изге хыяллары, теләкләре сөнгән... Үзләренен утарларын, йортларын, алар сугышка киткәндә өй артында чәчәк атып калган миләшләрен, ишек борысына тотынып, улларын баскычта озатып калган әнкәсен, ул язып биргән догалыкны Искәндәр күнел түрәндә йөртте. Хәзер шушы кадерле ядкәрләренен барысы да ана — Искәндәргә...

Өстәл янына утырыштылар.

— Килен, ашны бүл, — диде Зәйнәп абыстай.

Әнисенен токмачлы ашын ашаганда өстәл янында абыйсы белән энесенен, Маһинур киләненен булмавы үзген өзде. Мирфәезнең һәлак булуын, Маһинурның Көнкүрмешкә кайтып китүен вокзалдан кайтканда гына белде. Туган иленә, ата-анасы, хатыны, балалары янына кайту шатлыгына ачы кайгысы кушылды...

Миргаяз хәзрәт улына күп җөмләгә баглый: Аллага шөкер, Искәндәр аларга картайган көннәрендә терек булып, утардагыларның барысына да олы терек: үз балаларын да, абыйсы белән апасының ятимнәрен дә кеше итеп тәрбияләп, аякка бастырышыр, Аллаһ язган булса! Гомер бие кеше жаны, иманы турында кайгырткан Миргаяз хәзрәт Искәндәр улына изге амәнәт юрады.

Егерме өч яшендә авылыннан чыгып киткән кыз утыз яшендә тол хатын булып кайтып керде. Маһинурның күзләрендәгә шатлык сүнгән, ул инде мәхәббәттән канатланган көләч кыз түгел, тормышның ачы кайгысын

күргән, ин кадерле кешесен югалткан, хыяллары, өметләре чәлпәрәмә килгән, тормышка да, язмышка да, кешеләргә дә кырысланган хатын. Холкы да нык үзгәргән: авырлыкларга бирешмәс өчен үзенә көчле, тәвәккәл булырга, сыгылмаска, жебемәскә кирәк — тормыш ана шундый сабак бирде. Бу сабак ана киләчәктә бик кирәк булачак.

— Ижаудан Маһинур аталарына кайткан...
 — Ире сугышта үлгән.
 — Мескен. Ярый әле баласы юк.
 — Нигә алай дисен? Баласы булса, мужыт кайгысы жинелрәк булырые.

— Таптын сүз! Жәтим баланы үстерүе жайлы түгел хәзерге заманда. Болай ул янадан да кияүгә чыга ала.

— Белмәм, «Иртә унмаган кич унмас, кич унмаган һич унмас», — диләр.

— Сугыш булмаса аннан да бәхетле кеше булмасые! Бу сүзеннә сүләмә янадан ачу китереп! Бөтен ил буге ирсез калган хатын-кыз, сугыш харап итте! Уну-унмаунын монда ни катнашы бар?!

— Анысы хак инде... — Ижаудан биш олау әйбер апкайткан ди.

— Бардыр инде, байтак яшәде бит. Төей башласан, синекә дә биш олау жылыр.

— Жыела, пычагым. Булганы да тузып, искереп бетте инде, январтып тормагач...

— И, сүләсе жук! Анысына түзәриен әле, монда тамак кайгысы... Озакламый бәрәңгә утыртырга кирәк, ашасак, орлыкка калмай, аптыраган. — Хатын авыр сулап, чиләкләрен көянтәсенә элдә дә китеп барды. Ачлык-хәерчелек баскан авылда Маһинурнын яшәтәшләре балаларын туя ашаттырлык ризык булмаудан жәфа чигәләр иде...

Авылларындагы хәерчелекне күрүп, Маһинурнын һушы китте. Моннан өч ел элек кунакка кайткандагы тук, хөр күнелле авылнын бәрәкәтен сугыш себереп түккән... Ата-анасы ачлыктан өшәнгән, картайганнар. Сузылып үсеп киткән энеләре ябык, тәннәрәндә карга чукурылык ит юк. Күлмәк жиннәре, ыштан балаклары кыскарган, алмаш киёмнәре юк. Ашарга «күзгә кырып салтырлык» оннары юк. Өйләрәнә фәкыйрьлек исә сәнгән — әчкелтем-тәмсез ис, болай да жанын кайгы-хәсрәт кыйган хатыннын күнеленә тиде. Тәрәзаләрне ачып жилләтте, селте белән өйне, тәрәзаләрне юып чыкты. Мич астындагы ат тизәге кушып ясалган тавыклар жиен табып, чыгарып ташлады.

— Янадан бу жимне өйгә кертмәгез! Илаһым, нишләп бу хәлгә төштегез?! Колхоз бөтенләй ипи өләшмәде мени?

— Каян өләшсен! Көз көне үк кырып-себереп алып бетерделәр, Фәррах берни эшли алмады, без дә, колхоз да иписез калдык. Безнә хәл әле ярап тора, менә тутаннын хәле мөшкел: Әзһәр энә бәрәңгә илтеп кайтканые, ачлыктан шешәнгәннәр ди... Ире сугышта хәбәрсез югалды. Төпчек малае үлде...

Маһинурнын «биш олау» дип сөйләнгән мөлкәте сугышка кадәр алынган киём-салым, түшәк-ястык, савыт-саба, тормыштагы кирәк-ярак — бөтенесе Мирфәез тапкан мал...

— Үз мөлкәтен, — диде кайнатасы озатканда, — бер нәрсәнне дә әрәм-шәрәм итмә, өләшмә, кирәге чыгар.

Кирәге бик чыкты. Атна сәен Әмәкәй базарында әйберләрен онга, бодайга, бәрәңгә алыштырды. Бер баруында анын фирүзә кашлы көмеш алкасына он сатучы хатыннын күзе төште:

— Алканны сат, ярты пот он бирәм!

Маһинур тетрәнеп китте, йөзө үзгәрде, әйтерсен начар сүз белән рәнжеттеләр. Моңы сизеп, теге хатын:

— Сатмыйсыңмы? — дип сорады.

— Сатмыйм. Иремнән төсө. Кияү бүлгә.

— Ә-ә-ә... Алай икән...

Сатамы соң! Жаны кебек күргән истәлек... Шундый ук йөзеге белән беләзеген сандыгында саклый— кияр көннәр килер әле, бәлки...

Маһинур күрше авылдан өч баласы белән ачылыктан шешенгән апасын үзләренә алып кайтты. Үзеннән башка тугыз жанны үлемнән саклап калды Маһинур.

— Маһинур апа, сине кәнсәгә чакырлар, — дип килде бер кыз.

— Кем чакырды?

— Присидәтел.

— Нигә чакырды?

— Белмәем.

Идарәдә өч-дүрт кеше утыра иде. Исәнләшкәч, Маһинур ни әйтерләр микән дип көттө.

— Маһинур, әйдә уз, утыр. Исән генә йөрисеңме? Хәлләрең ничек?

— Ярыйсы, Фәррах абзый. Колхоз эшенә чыгарга кушасыңмы?

— Маһинур, апаем, кайгыңны ишеттек. Бөтенләйгә кайткансың икән. Күбәйдә инде кайгылар... Бездә дә... Өй саен диярлек... Эш менә болайрак: сине икенче бригадала бригадир итеп куймакчы булабыз, уйладык-уйладык та сине иң кулае дип санадык.

Маһинур тиз генә җавап бирмәде.

— Син инде халык арасында заводта эшләгән кеше, кыюлыгың да, холкың да килә.

— Шулай ук мөшкел мени хәлләр, Фәррах абзый? Миннән башка тәҗрибәләрәк кеше юкмими? Булдыра алырмынмы соң?

— Булдырасың, апаем! Эшли башлагач, эшнән ничек икәнән күрерсез. Иртәгә иртән үк нәрәткә кил, Маһинур!

Эштән курыкмый Маһинур. Ницә ел заводта, станок артында уналтышар сәгать эшләгән чаклары булды. Ләкин колхоз хәрби завод түгел, монда төртип башкачарак, кешеләр дә башка. Ач килеш бушка бик эшлиселәре килеп тормый... Заводта күп булмаса да, эш хакын ай саен түләп торалар, ипи карточкасы бирәләр, монда бер нәрсә дә юк.

Яна бригадир эшли башлагач та авыл халкының һушы китте: моңлы, ягымлы тавышлы җырчы кызны алыштырганнар да куйганнар, ул бөтенләй башка кеше. Таләпчән, усал иде Маһинур, ялкауларга, боладауларга көн бетте. Беренче атнада ук аннан зарланучылар, кычкырышучылар булды.

Чәчүне башкарып чыгуа, печән өлгерде. Кырык дүртенче елның язы иртә килде, көннәр жылы торды, шуна күрә бөтен нәрсә шаулап үсте. Малларга курмы әзерләп бетерүгә игеннәр өлгерде. Атлы ике лобогрейка арыш ура башлады. Басулардагы тук башакларга карап, колхозчылар икмәк өлөшүләренә ометләнделәр. Авылдагы эшкә яраклы бөтен кеше уракка чыкты.

Маһинур үз бригадасының эше барышын карап йөрде. Бодай басуы тоташ алтын төскә кергән. Кыйбладан искән кайнар җилдән басу дингездәй дулкынлана. Ул дулкыннарда жылы булып башак исе, камыл исе, ипи исе күтәрелә, басу өстендә рәшә булып уйный. Маһинурның кояшта янып

каралган йөзөндө канәгатьлек, шатлык: «Илаһым! Бу байлыкны түкми-чәчми жыеп алырга насып ит! Жыеп алсак, дәүләткә дә, колхозга да, халыкка да житәр, Аллаһы боерса!» Тыгыз тук башакларны өзеп, учында улы — бодай өлгөргән, яшкелт-сары орлыклар әле йомшак, сөтле, урып чүмәләләргә салгач, бөтенләй кибеп өлгөрәчәк.

Уныш турындагы уйларын өзеп, күнелендө бер кыл тибрәнде: бодай арасындагы зәнгәр чәчәкләргә күзә төште. Зәнгәр чәчәкләр... Зәнгәр күзләр... Анын күзләре.. Бодай арасында хәтер булып балкып торалар... Әле генә куанычтан елмайган йөзә монсуланды... «Жаным-бәгърем, кояшлы жәйләрне, бу басуларны күрә алмадың, тургай жырларын ишетмәдң.. Әллә кайда, Литва жирендә салкын гүрдә ятасың... Каберенне дә белмим... Мирфәезем, синнән башка мин монда да ятим, ялгыз...» Тирә-яктагы матурлык, муллык, табигатьнең тантанасы Маһинурның мәнгелек сагышын көчәйтте генә...

Басудан кайтышлы, туры идарәгә керде. Нәрәт вакыты житкән иде. Гадәттә, нәрәт шау-шулы була, бүген монда тып-тын.

— Нәрсә бар? Нишләп аптырашка калып утырасыз?

Жавап бирүче булмады.

— Ник эндәшмисез?— Маһинур нидер булганын тойды.

Берсе авыр сулап жавап бирде:

— Районнан милиция килде. Урактан кайтучы хатыннарны тентегәннәр. Фәррах абзыйның Сәлимәсә дә булган.

— Әстәгы, хәзер нишлибез инде? Фәррах абзый, милиция белән сөйләштенме? Кызларны алып китмәделәрме?

— Сөйләшмәдем. Алып китмәделәр.

Чүпрәккә төргән уракларын иннәрәнә элөп, арып-алжып кайтып килүче хатын-кызлар каршысына чабып килгән ат кырт туктады. Тарантастан милиционер, Көтер белән аксак Хатыйп төште. Уракчыларның куркудан жаннары чыга язды: харап булдылар, эләктеләр, тентесәләр башлары бетә! Шулай да, алар белән колхоз рәисенен кызы булгач, бәлки тентемәсләр дип өметләнделәр.

Шүрәләгә охшаган, эчкә баткан күзлә Көтер черек тешләрен күрсәтеп елмайды. Авыл халкы бу адәмгә кеше өстеннән жалу ызып торган өчен «Көтер» кушаматы такты: өтерне «көтер»гә әйләндереп.

Милиционер уракчыларга каршы килеп басты.

— Дөресен әйтсез, бодай улыгызмы?

Хатыннар эндәшмәделәр.

— Тентергә мәжбүр итмәгез, яхшы чакта үзегез бирегез!

— Яхшылыгыгыз өчен рәхмәт инде, без бодай умадык! — диде хатыннарның берсе, милициянең авыз тутырып «яхшылык» турында сөйләнүенә хурланып. Анын жавабында каршылык тоеп «закон кешесе» ирләргә башын какты:

— Давай, абзыйлар, тикшерегез!

— Әйдә, кил, Мөхәмәттин абзый, оятын булмаса, тикшер безнең ыштан төбен! — диде өйләрендә ач балалары көтеп утырган хатыннарның берсе.

Ветсанитар булып йөргән Көтер, колхоз рәисе Гапсаттарны сугышка алгач, анын урынына утырмакчы булган иде, тик авылдашлары якын да китермәделәр, Фәррахны сайладылар. Менә хәзер ул Фәррахтан да, авылдашларыннан да үчен алып! Нибуч!

Кабахәт кешедә дә акыл бар шул... Көтер фикеренчә, хатыннар бодай уганда, Сәлимә дә карап тормас, аз булса да уып алып, Сәлимәне тотсалар, аны, мужыт, Фәррах урынына присидәтел итеп куярлар...

Иләмсез Көтер килә башлагач, Сәлимә куркудан чырылдап кычкырды,

унжиде яшылек кыз, тәненә ирләр кулы тиюдән коты чыгып, альяпкычына уып салган кечкенә төенчеген жиргә ыргытты да, кычкырып елый башлады. Бичара кыз, бергә урак урган хатыннар аннан читенсенмәсеннәр, бодай усыннар, дип, бер-ике уч бодай уган иде.

— Ай-йй, Сәлимә, присидәтел кызы башын белән, син дә урлашып йөрисең мени? — диде Көтер.

— Ничек присидәтел кызы? — дип аптырады милиционер.

— Менә бит, бодаен үзе ташлады!

Районда алдынгылардан саналган, дәүләт планын үтәгән колхоз рәисенен кызын бодай белән тоткач, милиционер аптырашка калды: райкомда нәрсә диярләр? Анын бу эшенә ничек карарлар? Нишләп ул кыз бодай уган? Нүжәли присидәтел башы белән семьясын туйдыра алмый?

Үзе барган саен авыллардан тарантас башына ни дә булса кыстырып кайтырга күнеккәнгә, моңа ышанмады. Ул тиз генә тарантасына менеп утырды да, атын камчылап, чаптырып китеп барды. Көтер дә, ана ияргән мәнсез дә, аптырап калдылар.

Сәлимә, атасын харап итте, эшеннән алырлар, аны төрмәгә жибәрерләр дип, үкереп елый, хатыннар тынычландырырга тырышып, анын янында кайнашалар.

Милиционер киткәч, хатыннар Көтергә ябырылдылар:

— Хәсис төре! Безне төрмәгә утыртып, балаларыбызны ятим итеп нәмә эшләмәкче булдын?!

— Кара чырай, иблис, үзеңнән нәселен коргыры!

— Катмыйсың да ичмасам, кабахәт!

Хатыннар ачуларыннан кызарып, йодрыкларын төйнәп, Көтернен өстенә бара башладылар.

— Телегезне тыегыз! — Көтер шүрләде бугай, ашыгып китеп барды. Чатан Хатыйп анын артыннан титаклады.

Аптырап утырган Фәррахка да, идарә членнарына да Маһинурнын ачуы килде.

— И-и-и, Фәррах абый, бигрәк... «куркак инде син!» димәкче иде, әйтеп бетермәде, — бигрәк инде син! Присидәтел башын белән семьянны шул хәлгә төшергәнсең! Син ач торудан колхоз баеый мыни! Адәм ышанмас! Белгән булсам, үзем ярдәм иткән булырым!

— Ач, дип инде... Кеше ничек, без дә шулай... Бәрәңге бар...

— Хәзер үк районга кит! Райкомга кер! Безнең колхозны ыстырамга калдырмасыннар! Хәзер бит кырык беренче ел түгел! Әнә бит нинди уныш үстердек! Безнең колхозчылар эше бит ул!

— Мин кеше йөзенә карарга кыенсынам...

Фәррах гомер буге колхозда төрле эшләрдә, кая кушсалар шунда эшләр йөрде, кыюсыз гына, басынкы адәмне авылдашлары эшчән, тыңлаучан, намуслы булганы өчен колхоз рәисе итеп сайладылар. Ләкин рәис өчен кирәк кыюлык, катылык анда юк, начальствога каршы әйтә алмый, шуңа да көзен бар ипиен алып бетерделәр, халыкка өләшергә калмады.

Хәбәр районга таралып өлгергәнче, райком секретаре белән сөйләшергә кирәк иде.

— Алайса үзем барам! — диде Маһинур. Фәррах йөри торган идарә атына утырып, берүзе юлга чыкты.

— Ничава, егерме биш чакрымны без сиңең белән хәзер үтәбез, әйдә, малкай! — дип, дилбегәнә ныграк каккалап, атны ашыктырды. Авыл артта калды. Район үзәгенә төн уртасында барып життеләр.

Райком каравылчысы секретарьнын өөнә шалтыратырга теләмәде:

— Әле күптән түгел генә кайтып китте. Ничек кешене төн уртасында уятасын?!

Маһинурнын карышкан аләмгә ачуы чыкты:

— Кара аны, үзенә ишшу да начар булмасын! Давай, хәзер үк номерын бир, үзем шалтыратам! Мин сина тегенди-мондый гына кеше түгел! Көнкүрмешнен колхоз бригадиры! Колхоз эше белән килдем!

Маһинурнын әмере ышанычлы янгырады булса кирәк, беренче секретарьнын номерын жыеп, трубканы хатынга сузды. Бераздан трубкада карлыккан тавыш ишетелде. Маһинур килүенен сәбәбе житди икәнән әйтеп гафу үтенде. Бераздан:

— Сез ат беләнме? — дип сорады секретарь.

— Ат белән.

— Дежурный озатып куйсын, килегез.

Кайтыр юлда, Ык күперен чыкканда, ике ай күреп, Маһинур шаккатты — берсе күктә, икенчесе Ык өстендә! Түм-түгәрәк, яп-якты, шундый якын! Бөтен таплары аермачык! Гомерендә күргәнә юк иде мондый матурлыкны! Айлы төндә көзгедәй ялтырап тын гына аккан зур елга аша чыгарга туры килмәгән икән!

Күперне чыккач, йокысын качырырга теләп, рәхәтләнеп сузылып киерелде дә, дилбегәнә тарантас тимеренә бәйләп куйды. Кәефе шушы тыныч айлы төндәй, борчулары таралды, күнелендә жинеллек — тормыштан ризалыкмы, баләкәй генә булса да кешегә ярдәм итүдән канәгатьме, үзеннән күпкә өлкән югары начальникнын анын белән әйбәт кенә сөйләшүеннәнме....

Кояш чыкканда Көнкүрмешкә якынлашып киләләр иде. Урманга кергәч, йокысын юып алгандай булды! Әнә анын яраткан имәннәре! Аларнын куе яшел ябалдашлары күлэгәсенә әллә ничә атлы арба сыярлык!

Август ае көзгә кереп бара, ләкин әле көз түгел, Табигатьнен иң юмарт чагы: өлгереп-тулып житкән, хисләре белән кайнар учагында яндырырлык-көйдерерлек яшь хатын кебек, сөеп туя алмаслык чагы...

Кояш чыгып кына килгән саф иртә хатыннын күнел төпкелләрендәге моннарын, сагышларын уятты:

Идел бит ул тирән бит ул,
Тирән бит ул, киң бит ул шул,
Тирән бит ул, киң бит ул.
Караңгы төн, болытлы көн,
Без аерылган көн бит ул.

Мирфәезе үлгәннән соң беренче мәртәбә жырлавы иде Маһинурнын. Монды талгын жырға ат йөрешен тигезләде — жыр ритмы белән атлый. Менә хайван гына диген! Акылы юк дип кара!

Атны тугарып конюшникә кертте дә, нәрәткә хәтле черем итеп алырга уйлап, Маһинур кайтып ятты. Әллә йоклады, әллә юк, кемнендер сый-сый: «Маһинур апакаем, тор!» — дигән сүзенә уянып китте.

— Нәрсә бар, ни булды?

— Маһинур апа, Сәлимә асылынган!

— Исәнме?

— Жу —у —ук...

Маһинур дерелди-дерелди киенде, башы әйләнә, куллары калтырый. Килгән кыз белән Фәррахларга йөгәрде. Фәррах ишек алдындагы эскәмиядә башын иеп утыра иде.

— И, Фәррах абзый! Сөйләшеп кайтканыем бит! Бернәрсә дә буласы түгелне югыйсә! Соңга калдым! Кайткач та киләсем калган!

— Барыбер өлгермәсиң, төнлә булды бу хәл...

— И —и-и, хараплар булган бала! Сөйләшсә калган Сәлимә белән, тынычландырырга кирәгиле! Ачуландыгызмы соң әллә?

— Әзрәк әйткәнием инде, алай артык ачуланмадык та...

— Хурлангандыр, жаныкаем...

Сәлимәнән кайгысыннан ангыраеп, нәрсә кылырга белмәгән әнисен жәлләп, Маһинурның үзәге өзелде. Унжиде яшенә кадәр үстергән газизен югалткан ананың газапларын юатыр сүзләр ничек тапмак кирәк...

— Әскияттәй, сезгә Ходай сабырлыклар бирсен! Хәлләрегезне бик андыйм...

— Мондый кайгыны Ходай дошманына да бирмәсен! Маһинур, апаем, нәмә эшләек микән? Жирләргә рөхсәт бирерләр микән?

— Районга хәбәр итәрмен, борчылма анысы өчен, үзем оештырырмын.

Бу коточкыч хәбәр авылда тиз таралды, мәет янына карчыклар жыела башлады. Көнкурмеш тарихында булмаган хәл — кеше үзенә-үзе кул салган... Бу кайгы авылны тетрәндерде...

Үзен авылда сөймәгәннән белгән Көтергә дә куркыныч булып китте — моны көтмәгәние... Кеше үлеме, житмәсә яшъ баланын үлеме — шикаятъ язу гына түгел. Сәлимәнән үлемен ана сылтаячаклар. Көнкурмеш халкы туры сүзле, кыю, моннан соң күзен ачырмайчаклар.

Кызын жирләгәннән соң, беркемгә дә әйтмичә, Фәррах авылдан чыгып китте. Икенче көнне генә кичкә нәрәткә кайтып керде.

— Мин райкумга барып, эштән алуларын сорап гариза яздым. Үзем урынына, Маһинур, сине тәкъдим иттем. Минем фикер белән ризалаштылар. Так шу тиртәгәдән вакытлыча калхуз рәисе булып каласың. Шушы арада калхузчыларның гомуми жыелышын жыеп, рәис сайларга кирәк. Менә шул. Пичәт шкафта, менә шкаф ачкычы. Мин, ни кушсагың, шуны эшләрмен, кулымнан килгәнчә...

Сайлау жыелышында: «Фәррах абзый үзе эшләрлек бит, нәмәгә аны жиберәбез?» — диючегә райком вәкиле:

— Эштән аны райком чыгармый, үз гаризасын гына канәгәтләндерә, — дип жаваплады.

Райкомда Фәррахның гариза белән килүенә сөенделәр, чөнки булып үткән хәлләрдән соң аны урынында калдырырга ярамый иде.

Колхозчыларның гомуми жыелышында берничә кеше Маһинур өчен тавыш бирмәде, «тоткарландылар», әмма берәү дә каршы чыкмады.

— Мина шул чаклы жаваплы эшне тапшырасыз икән, анысы өчен рәхмәт, булдыра алганча тырышырмын, түлкә алдан әйтеп куям, соңыннан үпкәләрлек булмасын: эшкә аяк чалучылар булса, миннән шәфкать көтмәсен! Рас сайлыйсыз икән, артган сөйләп йөрмәгез, үземә турысын әйтегез!

Фәррах урынына рәис булып калгач, Маһинурның эше катлауланды — колхозның бөтен тармагы буенча хәзер ул жаваплы. Уйлардан башы тубал була: бу эшнең рәтенә ничек төшенергә? Ничек очына чыгарга? Ул бит бухгалтер да, агроном да, зоотехник та түгел! Үкенгән чаклары күп: «Юньләп уйламыйча риза булдым, дивана!» — дип үзен тиргәде. Шулай да көннәр алга тәгәри торды: көзгә янгырларга кадәр ашылыкны урып-жыеп бетерделәр, дөүләт планын арттырып үтәделәр, хөкүмәткә тапшырганнан соң да байтак ашлык калды. Хәзер Маһинурны борчыган бер сорау — ничек колхозчыларга хезмәт көненә ашылык өлешергә? Планнарын арттырып үтәсәләр дә, районнан өстәмә план житкерәчәкләр — районның үз планы бар — икмәк планын үтәмәгән колхозлар өчен алардан алачаклар. Үткән елгы кебек кырып-себереп алсалар?

Маһинурны беренче мәртәбә колхоз рәисе буларак райком бюросына чакырдылар: дәүләткә ашлык тапшыру планынын үтәлеше тикшерелгә тиеш иде. Хатын берәз дулкынланды — бу бит колхоз жылышы гына түгел...

Бюро үтәсе залга кәргәндә секретарь кыз:

— Яулыгыгызны салмыйсызмы? — дип сорарды.

— Нигә?

Кыз унайсызланыбрак:

— Гадәттә яланбаш утыралар, — диде.

Маһинур эндәшмәде. Бәйрәмнәрдә генә ябына торган чуклы ак шәляулыгын салмады.

Жыелган колхоз рәисләре арасында хатын-кызларны күргәч, Маһинур тынычланды: алар да яулыкларын салмаганнар.

Янына гүәрдин кебек таза озын гәүдәле Газзә килеп утыргач, Маһинур сөенде — таныш кеше ятлар арасында терәк кебек тоелды. Жыелыш башланганда Газзәне президиумга чакырдылар.

— Газзә апа, синең белән кинәшәсем бар иде...

— Жыелыштан соң сөйләшербез!

Дәүләт планын үтәүчеләр исемлегендә аны да мактаганда, залдагылар борылып карагач, Маһинур комачтай кызарды...

Газзә — тәҗрибәле рәис, исеме районда гына түгел, республикада билгеле. Анын колхозы ел саен дәүләт планын йөз илле процентка үти, колхозчылары тук, ипи ашылар. Базарда он сатучылар да алар. Ничек аныкылар алай яши? Югыйсә үткән ел Көнкүрмештә дә ипиләр унган, халыкка өләшергә калмаган, дәүләткә алып бетергәннәр. Газзә ничек ипи өләшә алган? Маһинур дөньяга бүген генә тумаган, берәз чамалый, төбенә төшәр өчен тәҗрибәле кеше белән сөйләшә килә.

— Маһинур апаем, син акыллы хатын, эшнен нәрсәдә икәнән төшенгәнсен, түлкә кешеләрен ышанычлы булсын, ату башын бетәр! Басуыннан күпме арыш, күпме бодай, күпме солы чыкканын башта син дә, кладаушигын белән четаватын гына белә. Агчутны ничек төзегәнне сез өчегез генә белергә тиеш. Әйтәм бит, кешеләрен тешләре сынса да, авызында кан булса да төкөрмәслек булса гына эшлә.

Газзәнен үзен авыл халкы саклый — районнан килсәләр, Газзәнен кайда икәнән дә, нишләгәнән дә белүче юк. Авыл халкынын авызыннан сүз тартып алырлык түгел. Мондый бердәмлек рәис хатынга булган ышанычтан — Газзә әйтә икән — эшли, сүзендә тора, кешене авыр чакта ярдәменнән ташламый, шуна да авылда анын сүзе — закон.

Сугыш башланганнан бирле туя ашамаган колхозчыларнын ихатасына мондый ашлык кайтканы юк иде. Көнкүрмеш халкы бу бәхәткә ышанып бетә алмый... Маһинурнын гына жаны тыныч түгел. Уңышны яшергәнне белсәләр, туп-туры төрмәгә ябачаклар, Аллам сакласын! Авыл халкы әләкләшәп йөрмәс йөрүен, менә Көтер генә...

Маһинур Көтернен идарәгә бер керүендә:

— Мөхәмәттин абый, маллар ни хәлдә? — дип йомшак кына башлады.

— Маллармы? Маллар әйбәт!

— Маллар әйбәттер. Синең генә гадәт начар. — Маһинурнын тавышы тимердәй катыланды. — Менә нәрсә, Мөхәмәттин абый, колхозчылар өстеннән дә, колхоз турында да жалү язгып йөрүеннән тукта! Әләкләшәп кеше башына життән! Сәлимәнен үлемендә син гаепле! Моны кешеләр

онытыр дип уйлама! Мәнге онытмаячаклар! Гафу да итмәячәкләр! Мәнә шушында, үзеннә алда ант итәм: әгәр янадан берәр генә әләгеннә ишетсәм дә, яшәрлегеннә калдырмыйм! Гаебем юк дип уйлама, гаебеннә табарбыз, шундый итеп язарбыз, синеке ише генә булмас, кырык свидетель кулын куяр, башың бетәр! Исеннән чыгарма! Сәлимә өчен мин сиңа мәңге бәхил түгел, үлсән дә! Бар, кит!

Көтелмәгән хәлдән ветсанитар авызын ачып бер сүз өйтә алмады. Кара коелып чыгып китте. «Маһинурдан көтеп була, эшләр дә, явыз!» — дип мыгырданды.

Тагын яз килде. Көнкүрмеш инеше тулып, ярларыннан чыкты. Урман эчендәге Йомры күлгә аккошлар кайтты. Халыкның күнеле жинү көтә — сугышлар Германия жирләрендә бара. Көнкүрмешләр язгы чөчүгә чыктылар. Сабан артында хәзер шушы авыр заманда үсеп житкән үсмерләр тора. Сугышка, ачлыкка, ятимлеккә дә карамый, үч итеп диярсен, балалар үсте, бәрәңге белән сыер сөте, ашаган урман үләннәре — кузгалаклары, кукулары, балтырган-кычытканнары саклап калды.

— Авыл ачлы-туклы.
Кырда — ачы куку.
Агач башларында күкеләр.
Алар ничә кабат
Гомерләренә санап,
Очын очка ялгап үттеләр,

— дип язачак Көнкүрмешнән ятим малае, авыр балачагын искә алып...

Жинү язгы иде бу. Совет халкының гайре батырлыгы тантаналы бәйрәм булып тарихка кереп калачак мең тугыз йөз кырык бишенче елның тугызынчы май көне. Өзелеп көткән хәбәр чөчү белән мәшгуль Көнкүрмеш кешеләренә басуга барып иреште. Тиздән авыл халкы идарә янына жыелды: хатын-кызлар, бала-чага, яраланып кайткан берничә фронтовик, укытучылар, колхоз житәкчеләре, тирләп-пешеп чөчүчеләр килеп життеләр. Кыска гына митинг үткәрделәр. Мәктәп мәдире митингны ачып, авылдашларын котлагач, Маһинурга сүз бирде.

— Иптәшләр... Бу көнне дә күрергә насыйп булды... Халкыбыз коточкыч афәтне — фашист илбасарларын тар-мар итте... Без жиндек. — Маһинур жыелган халкыны — авырлыклардан кечерәеп, олыгайган картларны, авыр эштән, кайгы-хәсрәтләрдән вакытсыз картайган хатыннары, балалык бәхетеннән мәхрүм булган сабылларны, үсмерләрен, ятимнәрен күздән кичереп, елап жибәрде. — Михнәтләрен бергәләп күтәрдек, кулыбыздан килгәнчә фронтка ярдәм иттек, тырыштык. Бу шатлыклы көнне бик күпләр күрә алмадылар, жинү өчен күпме кеше — газизләребез корбан булды. — Маһинур да, башкалар да елыйлар иде. — Безгә хәзер тагын да тырышыбрак эшләргә кирәк, кайта алмаганнар өчен дә.

Маһинур оратор түгел, гади авыл хатыны, күнелендөгесен үзенчә уйлап өйтте. Бу көн халыкның уртақ бәйрәме дә, уртақ кайгысы да, Маһинур Мирфәезен уйлап елады: Көнкүрмеш урманнарындагы имән кебек нык, таза ире утыз дүрт яшендә чит жирләрдә ятып калды... Хатыннар һәлак булган ирләрен, туганнарын, улларын кызганып үкседеләр..

Июнь аенда Көнкүрмешкә район вәкиле килеп, жинүгә багышланган жыелышта колхозчыларның бик күбесенә «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941 — 1945 г.г.» дигән медаль тапшырды. Сталин портреты төшкән ефәк тасмадагы алтынсу медаль клубта утырганнарның күбесенә күкрәкләрен бизәде. Сугыш башлангач та эшли башлаган үсмерләр дә алды бу хөкүмәт бүләген.

Жыелыштан соң яшьләр концерт куйдылар. Концерт дәвамында өлкәннәр гажәпкә калып утырдылар: сугыш башланганда бәләкәй генә булган балалар, егетләр-кызлар булып житкәннәр! Яшьләр жырладылар, биеделәр, шигырьләр сөйләделәр. Берзаман концерт алып баручы кыз:

— Хәзер Маһинур апаның жыравын сорарга дигән тәкъдим бар! — дип белдерде.

— Сорайбыз! Сорайбыз! Жырласын! — дип кул чапты тамашачылар.

Күптән, бик күптән, кыз чагыннан бирле сәхнәдә жырлаганы юк Маһинурнын... Аптырап торды... Кешеләр сорагач, жырламаса яхшы түгел. Халык каршысына чыгып басты.

— Жәмәгать, күптән жырлаганым юк, гаеп итмәссез. — Гармунчыга карап:

— Үскәнем, үзем башлыйм, кушылырсын, — диде. Жырларга әзерләнеп, тамагын кырып алды, сәхнә этикеты белән кулларын күкрәк астына куйды. Бармагында зәнгәр фирүзә кашлы көмеш йөзеге жемелдәде.

Күз карашың ничек уйчанланды,
Син беләсең микән, юк микән?
Син киләсе юлдан күзем алмый,
Сине көтәм, иркәм, кич иртән.

Гармун әкрен генә, талгын гына жырчының моңлы тавышына кушылды.

Яратам мин, әйтмим генә аны,
Син йөрәкне күреп белмисен,
Кошлар кайтты безгә, син һаман юк,
Син һаман юк, никтер кайтмыйсын.

Залда хатыннар сугышта ирен югалткан Маһинурны да, үзләрен дә кызганып елыйлар, ирләр дулкынлануларын яшереп, тамак кырып куя...

— Бакчабызда шомырт агачлары
Жөй буена сине көттеләр.
Син кайтмадың, көзгә жилләр инде
Яфракларын жиргә сиптеләр.
Бу вакытлы гына юксынуым,
Дусларымнын исе китмәсен,
Тик ярата белгән кеше генә
Сагына шулай үзенә иркәсен.

Сөю, сагыну хисләрен үзәк өзгеч моң аша бирә алган бу жыр тәэсиреннән Маһинур күзгә күренеп үзгәрде: янаклары алсуланды, коңгырт күзләре очкынланды, жырға сусаган күнеле канатланды! Бу мизгелдә тормыш авырлыклары да, кайгы-хәсрәтләр дә, көндәлек мәшәкәтьләр дә әллә кая китеп югалдылар... Бары күкрәгеннән чыккан чишмә жырыдай моң һәм мәкиббән китеп, сокланып тыңлаучы тамашачылар гына бар...

Кырык бишенче елның августында Маһинурнын колхоз рәисе булып сайлануына ел тулды. Эшенә төшенде дә, күнектә дә, тик ул үз вазыйфасын башкарды дип уйлый: беренчедән, сугыштан колхозны тартырлык, күтәрерлек элекке председатель Гапсаттар исән-имин, күкрәгенә орден-медаллар тагып кайтты, икенчедән... анысы инде үзенә генә билгеле, беркемгә дә чишмәгән күнелендәге яшерен сере...

Мирфәезен Ижау вокзалынан сугышка озатканнан бирле ул ялгызы. Ирен уйламаган, сагынмаган көне юк. Тулып өлгергән сылу тәне,

кызларныкы кебек текә күкрәкләре, зифа бие-сыны, һәр күзәнәгә «Мин хатын-кыз!» дип сиздерә, кадерләнәсә, сөясә-сөләсә, әни буласы килә. Шушы теләк йөрәген яндыра, бимазалый... Яшь гомере заяга уза... Үзен жимеш бирмәгән кысыр чәчкә кебек тоя.

Ижауда чагында авырга узмыйча борчылып йөргәндә Минсылу килендәшә берчак:

— Булмаса, киртә аша сикер! — дигәние.

Маһинур башта «киртә аша сикерү»нең мәгънәсен аңламаган иде, төшенгәч:

— И юләр! Аллам сакласын! Мирфәеземнән башка кешедән бала табаммы сон! Гомерлектә баласыз калсам да аны эшләмим! — диде.

Шул вакыйга еш исенә төшә. Мирфәезе юк инде. Иренәң васыятен үтәде — үле хәбәрәң ел тулып үтте. Мәрхүм иренә доктордан ишеткән сүзгә дә әйтә алмый калды. Гинеколог ана: «Синәң бар төшен таза, сәламәт, бала таба аласың», — дигәние. Әгәр ул сүз хак булса?! Нинди бәхет булып иде! Нишләргә сон? Ничек табасың? Ире юк бит инде. Ана насыйбы жир астында ята... Хатын гажиз булып йөрдә: гомер дә, яшьлек тә үтә бит... Аннан соң булып... Уйлады-уйлады да, бер карарга килде: баланы ирсез дә табып була, кияүгә чыкмыйча да! Нинди сынаулар, кимсетүләр күрәсен белсә дә, табигать көчлерәк булып чыкты — ана булу теләгә жинде. Кешеләр кимсетүе бер хәл, анысына түзәр... Аллаһ каршысында нишләр? Бала табам дип, үзен мәңгелек тәмугка дучар итсә? Никахсыз бала тапкан гөнаһны догалар укып юып булмыйдыр... Каршылыклы уйлар тынгы бирмәде, борчыды. Көтеп алган шатлыгының күгә қояшлы булмады...

Бер кеше дә сизмәде, шикләнмәде, авылда сүз дә йөрмәде, авыры алты айлык булгач, Кушимәннән фельдшер кыз килеп, кич чакырып чыгарды. Кыз унайсызланып, сүз башлый алмый торды.

— Сәрия, нәрсә бар? Ни булды?

— Ни... Маһинур апа... И, сораганга ачуланма инде, зинһар... Сине авырлы дип ишеттем...

— Шуннан?

— Шуннан... Ни... Кичә бер хатын килде. «Маһинур корсаклы, әгәр дә Маһинур корсагын төшерсә, икегезне дә төрмәгә утыртам, башыгыз төрмәдә черер!» — диде (Ул вакытта абортлар тыелган, аны ясаган өчен жәзага тарталар иде).

Фельдшер кыз, бичара, нахак сүз сөйләп йөргән өчен Маһинур эт итеп сүтәр дип, көттә... Маһинур «нинди хатын» дип сорамады.

— Әйе, авырым бар. Курыкма, үскәнем, мин аны төшерергә жыенмыйм, үзем теләп табам. Хәзергә ярдәмәң кирәкми, үземне әйбәт сизәм. Кирәк булсан, эндәшермен, яме?! — диде тыныч кына. — Бер үтенечем бар — кешегә бу турыда сөйләмә, акыллым, яме?!

— Юк, юк, беркемгә дә сөйләмәм, Маһинур апа, ант итеп әйтәм!

Сүзендә торды акыллы бала, беркайчан беркемгә сөйләмәде, шуңа күрә Маһинурның сере гомерлектә сер булып калды.

Фельдшер кыз белән сөйләшкәндә үзен тыныч тотса да, урынына кереп яткач, жылына алмады, борчылудан тәне калтырады. «Жир астыннан йөргән жыланны да сизәләр» дигән сүз дәрәс икән. Икесеннән башка беркем белми дип ялгышкан. Хатыны сизгән. Каян белде микән? Маһинур үзенә һәр адымын, һәр гамәлен тикшереп, тагын бер кат күздән кичерде, ләкин кай урында саклыгын югалтканын таба алмады. «Мине, авырымны төшерттермичә, уйнаштан бала таптырып, кеше арасында хур итәм, дип уйлый инде бу... Үч алырга жыена. Тагын ниләр кыланыр, ничек итеп үч алыр микән? Минем турыда сөйләсә, ирен фаш итү була, бу аның файдасына түгел. — Алдан ук

ниләр ишетәсен, ниләр күрәсен чамалап, үзен хәзерләргә тырышса да, очраган беренче каршылык авыр сынау булды, борчылды. Үзен юатырга, тынычланырга теләде: «Әлләни кыра алмас әле! Безгә дөньяга килергә күп калмады инде, әйе бит, улым?!» — Хатын ак ситсы эчке күлмәгеннән аз ғына сизелеп калкып торган эчен сыйпап куйды. — Без беркемнән дә курыкмыйбыз!» Маһинур малай табасына шикләнми, аның белән бик еш сөйләшә, чөнки карынындагы сабые — бердәнбер кинәшчесе, якыны, серләше...

Авырга узганын белгәч, и сөенде дә Маһинур!.. Бәхете йөзенә чыкты. Балага узу ана килеште: тазарды, матурланды, күкрәкләре зурап тыгызланды, күзләрендә авырлы хатыннарға ғына хас тыныч, бәхетле елмая урнашты. Әни булырга жыенган хатынның гүзәллеген, ни кызганыч, беркем дә күрмәде... Алай дисәң, азык талымлы башлавыннан әнисе беренче аеннан ук сизенде: мичтә төгәрәтеп пешергән бәрәңгене кабыгы-ние белән суганлап ашаганда авыз читләренә су жыела, суганны да кисеп түгел, йодрыгы белән сытып ашый. Әнисе шикле карашлар ташлаганын сизеп, әйтергә булды.

— Әнкәй, синнән яшереп торып булмас, мин бәбәй алып кайтырга жыенам, барыбер озакламый кешедән ишетерсен. Нәрсә сөйләсәләр дә, авырга алмаска тырыш. Ул баланы үзем теләп табам.

Кызы әйткән яналык аяктан җарлык иде. Авыл жирендә моннан да олы гарьлек бармы сон! Кеше арасына чыгарлыгы калмый икән Саимәнән... Адәм мәсхәрәсенә калалар икән... Саимә түтәй телгә килә алмый утыра...

— Әнкәй, нигә эндәшмисен?

— Нәрсә әйтәем сон? Мин әйтүдән узган бит инде. Хәзер әйтүдән ни файда?

— Яшь гомер тиз уза, картайган көнемдә япа-ялгыз калсам, нишләргән? Хәзер ярый әткәй белән син бар, сез дә мәнгелек түгел бит! Картайгач, кемгә кадерем булыр?

— Үзен беләсен инде, кызым. Нишләмәк кирәк, Мирфәез кияү белән яшәгәндә бирмәде бит, Ходайның язганы булыр.

Саимә түтәйнең үзгә өзелә — кызын да, туачак оныгын да жалли — ирсез хатын белән ятим баланы кыерсытучылар табылыр...

Яшь хатынның кайнар кочагын татыган ирнен теләге артканнан арта барды. Маһинур ана ияләнәргә дә, яратырга да өлгермәде, тик күп еллар ир назына сусаган хатынга ул очрашулар тансык иде. Ләкин Маһинур авырга узганын белгәч тә араларын кырт кисте. Боздай салкын сүзләр белән өметен өзде:

— Миңа кеше ире кирәк түгел, бала ғына кирәк! Кеше тормышын жимерергә теләмим! Барысын да оныт! Мин сине файдаландым ғына! Гаеп итмә, мин сине яратмыйм!

— Яратмаган кешедән бала табалар мени? Минә яратмаган кебек, аны да яратмасаң, нишләрсен? Бала бит сиңа мине исенә төшереп кенә торачак!

— Ул бала сиңеке булмайчак, мин аны үзем өчен табам, минеке генә булчак! Зинһар, бу турыда онытма: сиңең балаң юк! Минем белән башка очрашулар эзләмә! Сиңең үз балаларың бар, шулар турында ғына уйла!

Күпме еллар көтеп алган бәхетеннән Маһинурның холкы да үзгәрде: ул хәзер сабыррак, кешеләргә игътибарлырак, мәрхәмәтләрәк. Бу үзгәрешне авыл халкы колхоз рәисе булып күтәрелүгә юрады.

Мен тутыз йөз кырык алтынчы елның гыйнварында Маһинурның улы туды. Тулгагы башлангач, идәрә күчерен Кушимәнгә Сәрияне алырга жибәрде:

— Маһинур чакырды, диген, үзе анлар.

Больницага бармады, өйләрендә бәбәйләде. Беренче мәртәбә улын

кочагына алып, сөт тулган күкрәген биргәч, тегесе сөлек кебек ябышып имәргә тотынды.

— Карале моны, үзенекен көтеп кенә яткан! — Елмайган ананың озын керфекләрендә яш бөртекләре жемелдәде...

Көнкурмештә дөньяга ир бала килде. Сутыш кырында ятып калганнарның берсенә алмашка...Әнисенә бәхетенә. Үзенә бәхетенә. Дөньяга килү бәхете барлык яралган жаннарда да насыйп булмый...

Ул әле үзенә төбәлгән әнисенә мөлдерәмә күзләрен абайламый... Маһинур улы белән таныша: кара чәчле, кыйгач кара кашлы, күзе әллә зәңгәр, әллә кара, аерырлык түгел — ниндидер зәгәрсу томан каплаган, уймак кына авыз, кечтеки генә борын. Әнисенә бәгырь кисәге... Озак көттереп килгән бәхете... Малайның еларга вакыты юк: имә дә йоклый, имә дә йоклый. Маһинурның сөте ташый, улының уянуына күкрәкләренә чымырдап сөт төшкәндә хатын үзе дә аңлап бетерә алмаган ләззәт тоя. Улын имезгәч бишәккә сала да, йокыга изрәгән баласына карап тора.

— Озак карама, күз тигерерсен, — ди Саимә түтәй. Маһинур бисмилла әйтеп, бишәккә бөркәвеч каплай.

Маһинур улына исем эзли. Аның өчен иң матур исем — Мирфәез... Исемә үк иркәли — Мир-фә-ез... йомшак жил искәндәй...

— Кызым, үлгән иреннә исемән бирү килешерме соң? Безнә халыкта андый гадәт юк бит. Аннары, иске, борынгы исем бит, хәзер яна исемнәр кушалар бит, — диде әнисе.

Апасы белән әнисенә сөйләшкәнән тынлап торган Әзһәр:

— Ирек дип кушаек, кыска да, матур да! — диде.

Улына бар ай булганда, Маһинур авыл советына барып, баласына туу турында таныклык яздырып кайтты: «Нәжметдинев Ирек, 1946 нчы елның 1 январендә туган. Әнисе Нәжметдинова Маһинур, әтисе...» исеме урынында сызык куелды...

Ирекке әле барыбер! Ай үсәсен көн үсә! Һөнәрләре арта!

Бала исәйгән саен, Маһинурның гажәпләнүе көчәя: туганда кара чәчләре тора бара аксылланды, сонрак бөдрәләнгән башлады. Ә күзләре... нәк Мирфәезнеке — аяз күк кебек зәп-зәңгәр! «Ничек болай? Мирфәез баласы түгел бит югыйсә?» Моңы берничек тә аңлатырлык түгел иде, тик бала үскән саен Мирфәезгә ныграк охшый барды.

Маһинурның авыры белән башлагач, Саимә түтәйнең кеше арасында «йөзе кара, теле кыска» булды, оялды. Кызы, киресенчә, башын имәде, күзләрен яшермәде, ул моңа әзер иде. Бер мәртәбә, чишмәгә суга баргач, сөйләшә торган хатыннары, аны күрәп шып туктадылар. Аның турында сөйләшкәннәрен сизеп, хатын бик тыныч кына:

— Нәрсә, мине чәйнисезме? — диде. Тегеләр ни әйтсә белмичә, ыкмык иттеләр. Маһинур, дусларча гына шаяргандай:

— Әлек кысыр дип аптырадыгыз, хәзер жидән бала тапты, дип сөйләсезме? Таптым шул! Минем дә бала табарга хакым бар! Бу баланы үзем теләп, үзем өчен таптым! Дүрт ел ир хатыны булып яшәдем, Ходай бирмәде бит. Мин гулящий хатын түгел! Мин жиде ел мулла килене булып тордым!

Маһинур мулла килене булуны олы дәрәжәгә санып, абруйлылык, чисталык, пакълек дип аңлый. Моңың чыны да шулай. Гади авыл кызы Миргаз хәзрәт гаиләсендә зур тәрбия, белем, гыйлем алды. Бу сүзнен хикмәте бар — авылдашларына тылсым кебек тәсир итә. Маһинурның мулла гаиләсендә яшәве саваплы изгелек кебек тоела, шуның өчен аңа авыр сүз әйтүче, гайбәт житкерүче булмады, сөйләсәләр, сөйләгәннәрдәр.

Кырык бишенче елның көзендә Маһинур эшен Гапсаттарга тапшырды, бригадирлыкны алды. Баласы исәйгәч тә эшкә чыкты.

Ирек дүртенче класста укый иде. Бер көнне танавы канап, ирене ярылып кайтты.

— Абау, улым, нишләден?

Малай борынын мышкылдатты, эндәшмәде. Әнисе катырак итеп сорагач, елап жибәрде:

— Жәмил белән сугыштык...

— Нигә сугыштыгыз?

— Бәй, нигә үрти!

— Нәрсә дип үрти?

— Синен атаң юк, син жилдән туган, ди.

— Ә син нәрсә дидең?

— Әти сугышта үлгән, анын орден-медальләре бар! — дидем.

— Сон шулай булгач?!

— Ул синен әтиен түгел, ди.

— Шуннан?

— Шуннан... суктым. Сугыштык.

— Янадан алай итмә! Үртәлмә! Үртәлгән саен үртиләр! Елама да! Ирләргә елау килешми! Нык бул! Жебеп торма!

Әнисенен «ирләргә елау килешми» дигән сүзе катырак яңгырады, малайнын миенә гомерлеккә сенеп калды — ул да бит ир кеше!

Эш монын белән генә бетмәде. Очрашкач, Мәсрүрә Маһинурга ябышты:

— Синен уйнаштан туганын минем Жәмилне эт итеп тунаган, пәлтәсенен жинен умырган! Нигә аны шулчаклы үссендерәсен?! Нигә тыймайсың?!

Ачуы кайнап чыкса да, Маһинур тыныч булырга тырышты.

— Малаен нишләгән? Хәле начармыни?

— Жылап кайтты, битләре канап беткән!

— Минем «уйнаштан туганның» да борыны жимерелгән, ирене ярылган.

Ачуы бугазына тыгылса да, Маһинур үзен-үзе тотты, ул беркайчан кеше алдында сүгенеп ташламады, аны түбәнлеккә санады, начар сүздән сакланды.

— Син малаенны уйнашмый гына таптынмыни сон? И сөйләшкән булып торасың, Мәсрүрә! Синен кем икәнненне белмиләр дип уйлыйсыңмыни? Үзенне бел дә, теленне тый! Янадан минем улымны мыскыл итә күрмә, үкөнәрсен! Малаен синен сүзне кабатлый! — Маһинур китеп барды, Мәсрүрә баскан урынында кузгала алмыйча торды.

Үсә төшкәч, Ирек барысын да аңлады. Өйдә беркем дә юкта, яулыкка төрөлгән документларны алып, жентекләп карап чыкты. Орден-медальләр янында соры конвертка салынган «извещение» дигән кәгазьдә түбәндәгеләрне укыды: «Ваш муж Назмутдинов Мирфаиз в бою за социалистическую Родину, проявив героизм и мужество, погиб 21 марта 1944 года. Похоронен в д. Немононцы Алятушского района Литовской ССР.»

Бер тапкыр да «әти»дип әйтмәгән Ирек үзен шушы минутта ятим калгандай, әтисен югалткандай тойды. Орден-медальләр дә анын әтисенекә түгел, Мирфәез дә әтисе түгел... Кем сон анын әтисе? Мескен бала әтисез икәнән аңлады. Атасыннан ана берни калмаган...

Бу турыда әнисе белән сөйләшәргә унайлырак чакны көтте...

— Әнкәй, син әйткән әти минем әти түгел бит... Ул бит 1944нче елны ук үлгән. Мин бит сугыштан соң туганмын. Дөресен әйт, кем минем әти?! Мин белергә тиеш!

Маһинур бу сорауны көтә иде инде.

— Сандыкны актардынмы?

— Карадым...

— Әтиеннен үз гайләсе бар. Ул юнҗе кеше, аның өчен оялырлык түгел. Менә шул. Янадан бу турыда сорыйсы булма! — диде коры гына. Малай әнисенен холкын белә — бу турыда беркайчан сорамады. Көтеп алган бердәнбер баласы булса да, Маһинур улын иркәләп үстөрмәде, каты торды. Шулай кирәк санады — якларлык, ярдәм итәрлек бер туганнары да, атасы да булмаган балага тормышта юлны үзе ярырга туры киләчәк, мәмлә кеше бәхетле була алмый.

Әтисе турында янадан сүз кузгатмаса да, бу уй башыннан чыкмады: кем микән аның әтисе? Аның дөньяда барлыгын белә микән?

Малайны борчыган сорауга әнисе ачык җавап бирмәгәч, ана белән ул арасында була торган якынлык, эчкерсез дуслык, жан жылылыгы житеп бетмәде...

Хоснимәрдән карт оныгын һәрчак үзе тирәсендәрәк йөртте, көрәк тотарга да, балта белән эшләргә дә өйрәтте, берәр жиргә барса, Иреккә кечкенә булса да күчтәнәч алып кайтмыйча калмады. Шуна күрә малай ирләр тәрбиясе күрмәде дип булмый, тик бабай-бабай инде ул, әти — башка...

Бәхтиярның да әтисе юк. Сугышта яраланып кайткан да, Бәхтияр бәләкәй чакта үлгән. Бәхтияр аны аз гына хәтерләсә дә, бик сагына, үкенә... Ирекнең сагыныр кешесе юк... Малайлар бик якын дуслар, гел бергә, аерылышасылары килми. Аларның яраткан урыннары — чишмә тавы, жай табып, шунда шылырга гына торалар. Куш чишмәгә төшсәң (элекке заманда ул урыннан ике чишмә янәшә аккан, аннары алар бергә кушылганнар), анда һәрчак жиләс, агачлар куелыгында карангы, сәер серле, хәтта шомлы... Чишмәне үтсән, тау. Кар эреп бетәр-бетмәс тау малайларны үзенә тарта, чакыра! Чишмә турынан үткәндә тәпиләр туна, чонки монда салкын саз. Тауга алдан Бәхтияр менә, аның олы эзләренә басып Ирек бара, ана рәхәт — тәпие пычранмый да, тунмый да! Тау башында ишәеп үскән камырлык куагын үтәсәң, алда язгы жил жилләткән, кояш жылыткан тау бите! Монда күк йөзә якыная, авыл уч төбөндәге кебек кенә күренә. Аннан ары — басу капкасы, аннан ары күрше Коба авылы... Аннан да арысын әле малайларның күргәне юк. Бу биеклек, ерактагы офык әллә кайларга ымсындыра, күрәсә килә... Малайлар талчыбыктан бөгеп жәя, инеш буендагы камыштан ук ясап, атып уйныйлар. Үсә төшкәч, тормыш уйландыра башлагач, киләчәк турында хыяллары да шушында бөреләндә. Бәхтияр очучы булырга тели, зәңгәр күктә ак юл калдырып үткән бик биектәге очкычны кызыгып карап кала... Ирекнең күнеле сайлана: дустыннан калышмас өчен әле очучы буласы килә, әле шофер, бер караганда моряк булырга, дингезләр гизәргә тели, гәрчә тубыкны гына күмә торган инешләреннән башка елга күргәне булмаса да.

Ятимлектә, фәкыйрьлектә үткән балачак озак, бик озак тоела, тизрәк үсәсе, зур буласы, тормышны үзгәртәсе килә...

Кушимәнгә урта мәктәпкә килгәч, үсмерләреннән үзләренә карата да, кешеләргә карата да фикерләүләрендә яналыклар булды. Беренчедән, монда сизгез авылдан килгән бала-чага укый, кемнен кем баласы икәннен кем белсен! Барысы бериш! Кимсенеп, ятимләнеп йөрүче юк. Икенчедән, әллә измыш ун кабыргасын куйды, дуслар башкалар арасында аерылыбрак, калкуырак күтәрелделәр, аларның тормыш офыклары кинәйде: мәктәп китапханәсендәге китапларны капланып укып бетерделәр диярлек. Мавыктыргыч әдәбият дөнясы аларда кызыксыну, фикерләү уятты.

Бер көнне татар теле укытучысы шигырь язып килергә кушты.

Укучыларның шигырьләре арасында иң яхшы шигырь дип Бәхтиярныкын

атады, класста кычкырып укыды. Бәхтияр эчендәге шатлыгын чыгармаска тырышса да, оялудан кып-кызыл булды. Бу дәрестә укытучы апасы ана канат куйды, күнелен кошка әйләндерде, язмышына, киләчәгенә мөһим юнәлеш юрады. Дустынын унышын үзенеке кебек күрәп сөенде Ирек.

Тугызынчы класста укыганда мәктәпләренә язучылар — Гали Хужа белән Атилла Расих килде. Тере язучыларны күрәп, аларнын үз авызларынан әсәрләрен ишетү Бәхтиярга тагын бер этәргеч булды — малай ижат дәртенә чумды. Озакламый Бәхтияр бөтен кыюлыгын жыеп, берничә шигырен «Яшь ленинчы» редакциясенә жибәрде. Ирек белән икәүләп и көттеләр газетанын килүен, инде өметләре өзелде дигәндә килеп төшмәсенме гәзит! Бәхтияр мәктәпкә героенә әйләнде! Анын хәзер бөтен хыялы — университетка керү!

Ирекне иң кызыксындырганы — кешелек дөньясынын үткәне турындагы тарихи китаплар. Бу кызыксыну бишенче класстан, борынгы Греция мифларынан башланды.

Әле Бәхтияр да, Ирек тә — унберенче класста. Сентябрь башында Ирекне мәктәпкә комсомол оешмасына комсорг итеп сайладылар. Сары бөдрә чәчле, зәңгәр күзле, озын буйлы ике дус егет мәктәп кызларынын уйларында иде...

Сонгы дәрес бетәргә биш минут кала Сәгадәт үзенең классы ишек төбенә килеп басты. Кыңгырау шыгырауга, ишек күтәненә чаклы киерелеп ачылды да, класстан ургылып-бүселеп килеп чыктылар.

— Укучылар, туктагыз, бер генә минутка класска кереgez, белдерү генә ясым!

Көн саен башка авылдан килеп укучыларнын ярты минутка да тоткарланасылары килми, чыгып чабасылары килә! Укытучы әйткәч, нишләмәк кирәк, парталарына кереп утырдылар.

— Иптәшләр, — Сәгадәт укучыларынын барысына да күз йөртеп чыкты, тик ана караган егетләр-кызлар яраткан апаларынын карашын тоталмадылар. Ул гел шулай: баш очларынан әллә кая карый! Беркайчан тавышын күтәрми, ачуланмый, һәр дәрескә бәйрәмгә килгән кебек матур киянгән, жыйнак гәүдәле, куе кара чәчләре артка матур итеп крәңдил ясап өелгән, мөлаем йөзле, серле карашлы илаһи зат кебек апаларын укучылар яраталар, дәресен су эчкән кебек тынлылар, шуна да математикадан классларында начар укыган кеше юк.

— Иптәшләр (ул класска шулай эндәшә), иртәгә укулар булмый, колхозга эшкә чыгабыз, бәрәңге алырга.

— Ура-а-а-а! Ура-а-а!

Жәен иркәндә йөргән укучыларга кысан парта арасына кереп утыру жинелме?! Жир эше дә майлы ботка түгел, билгеле, тик авыл баласы эштән курыкмый.

— Көрәкләр, чиләкләр алып килегез. Ашарга да алыгыз. Безнең белән унынчы класслар бара.

Басу башына чыгуга Ирек янына Рәйсә килеп басты.

— Ирек, мин синен арттан чүптим, яме?!

— Ярар, кем чүпләсә дә миңа барыбер, — дигән булды, эченнән бик канәгать булса да.

Иректән бер класска түбән кыз кая барса шунда күзенә чалына: тәнәфес вакытында коридорда да, жыелышларда да, комсоргларны жыйсалар да, юллары гел кисешә. Инсаләренә төшкән куе конгырт чәче адымы унаена дулкынланып жилбер-жилбер килеп тора. Гәүдәсен туры, башын югары

тотып үтөп киткәндә әллә нинди дәрт, горурылык сизелә, кем диярсең! Ул үтөп киткәч, Ирекнең тагын бер борылып карыйсы килә...

Рәйсә үткән елдан бирле — тугызынчы класстан егеткә гашыйк, аны күрер өчен тәнафестә алар классы турыннан үтөп-сүтөп йөри, быел комсорг итеп сайлангач, комсомол комитетында очрашалар. Бөдрә чәчле, зәп-зәңгәр күзле, дөньяга гажәпләнөп карагандай кыйгач кашлы егет уеннан чыкмый...

Ирекләр классы белән бәрәңгегә чыгасын белгәч, кыз нәрсәгәдер өметләнде — бергә эшләрчәкләр бит! Басуда ашарга дип әнисе төрөп биргән алма төкәсә янына тагын икене өстәде.

Ирек көрәген тирән батыра да, балчыкны көрөп алып, югарыга чөя, бәрәңгә күмелөп калмый, ап-ак булып жир өстенә тарала. Рәйсә көчкә үтплөп өлгөрә, күтәрелөп карарга да вакыты юк. Чиләген бушатып килүгә, әллә ничаклы казылган була.

— Нигә шулчаклы ашыгасың? Башкалар өнә кайда калганнар, берәз ял ит!

— Шушы рәтне чыккач, ял итәрбез.

Егет нигә ашыкканын үзә дә белми... Басу читенә камыл арасына әбәт ашарга утырдылар. Ирек белән Бәхтияр читкәрәк чөмәлделәр. Рәйсә чүпрәк сумкасыннан ике зур алма төкәсә алып, егетләргә сузды:

— Мәгез!

— Кирәкми, безнең ашыйсы килми!

— Мәгез диләр сезгә! Кичкә кадәр эчегездә бүрә улар!

Рәйсәгә бүгенгә көн бәйрәм кебек, күнелә әллә кая ашкына! Әнә, зәңгәр күккә күтәрелгән Торна тавына, ак болытларга очасы килә!

— Әй! Монда камылга калалып утырганчы әйдәгез эскерт буена! Кем алданрак барып житә! — Рәйсә торып йөгөрдә. Барысы да көлә-көлә эскерткә таба чаптылар! Ирек Рәйсәне куып китте, кыз эсерткә барып житкәндә генә элөктердә дә, салам өстенә екты, үзә дә аның артыннан ауды. Күзләр күзгә текәлдә: кызның зәңгәр күзләрендә алтын тамчыларыдай янып торган нокталар күрөп гажәпләнде... Күзләр серләрен ачтылар... Берберсенә төбәлгән карашлары ничә секундка сузылгандыр, тик ул карашлар бик тирәнгә, йөрәккә кадәр үтөп керделәр! Күпмә шулай карашып торырга була!? Ирек кузгалды, Рәйсә дә торып утырды. Оегына ябышкан сырланнны чүпләгән булды, нәрсәдәндер читенсендә, шушы мизгелдә дөнья үзгәрдә дә куйды: ниндидер күзгә күрүнмәгән жепләр аларны бөйләдә, якынайты, шул хисләрне кичереп, тынып калдылар...

Бәхтияр да шагыйрьләрчә гашыйк булды, хәзер язган юллары чибәр Нурсинәгә генә багышланган. Кыюсыз егет бик озаң читтән генә яратып йөрдә.

Кыз белән аңлашырга Ирек булышты:

— Очрашырга теләсәң, Рәйсә чакырып чыгарып, сөйләшерсез. Күпмә йөрөргә була инде?

— Чыгар микән соң?

— Рәйсә жаен табар!

Рәйсәгә бөтен осталыгын жигәргә туры килдә: кыз елмаеп башын какты — юк!

— И Нурсинә, сине ярата бит ул! Чыксаң ни була? Сөйләшерсез, сине кем көчләп йөрөргә куша? Ошамаса, йөрмәссен! Мәктәптә ана гашыйк кызлар күп, ул сине генә ярата! Әйдә инде, алар чишмә янында көтәләр!

Йомыкый гына оялчан кыз очрашуга чыкты чыгуын, ләкин ул беренчесе — сонгысы булды.

Мәхәббәт — сәер нәрсә — килсә килә ул, килмәсә юк, монда матурлык

та, акыллылык та әһәмиятле түгел бугай, «бакага гашыйк булсан — күл буеннан китмәссен» диюләре дәрәс, бер кем дә ни өчен яратканын әйтә алмас, яратасың — и вәссәләм! Нурсинәнең әле күнелә уянып бетмәгәнме, язмыш кушмагангамы, Бәхтиярның кайнар мәхәббәтенә җавап бирмәде. Рәйсә янадан да аны чакырырга керде, ләкин сөйкемле кыз чыкмады.

Бәхтиярга җавапсыз мәхәббәттән янарга гына калды. Ул сылукайны бик озак оныта алмады... Бәлки гомер буенадыр...

Мәктәпне тәмамлар алдыннан, инешләр боздан арчылып, челтерәп ага башлаганда, кызыл талдагы эффектэй елтыр «песиләр» сап-сары тамчы алкага әйләнгәч, Ирек дәрестән сонга калып кайта башлады. Сәбәбен чамаласа да, Маһинур сорарга булды:

— Улым, нишләп болай сонга каласың?

— Ни бит... Ел азагы булгач, контроль эшләр үткәрәләр, мәктәптә бергә әзерләнәбез.

— Кемнәр белән?

— Классташлар белән.

— Алай икән...

Ирекнен сонга калып йөрүенә сәбәбен тарих китабы эченнән күренеп торган фотокарточкадан аңлады: ике кыз уртасында Ирек елмаеп басып тора. Кызларның берсе — Бәхтиярның сөйләсә, икенчесе таныш түгел. Кыска чөчкә, зур күзләре житди карашлы, Маһинурга түп-туры төбәлгән. «Шушы кыз артыннан йөри икән, кем кызы булыр бу? Кайсы авылдан?» Сәерсенде Маһинур... Улы үсеп житкән... Улына дәрт кәргән... Унжиде ел үткән... Үзенә хәзер кырык сигез яшь... Озакламый илле тула... Маһинур ике тәрәзә арасында торган көзгегә карады — картайган...

Карашы монсу, кашлары арасына ике жырчык кунган, ләкин шома ак мангаенда бер жырчык та юк, тыгыз янаклары алсуланып тора, күкрәгенә төшкән калын кара толымнарында бер бөртек тә чал чәч юк. «Син һаман элекке кебек матур, мин сине һаман яшь чагындагы кебек сөям!» — дияр кешесе булса, Маһинур бәхетле елмаер иде, елмайганда ак тигез тешләре жемелдәр иде... Маһинурның иреннәре кысылган... Андый иркә сүзләр әйтеп куандырыр кешесе юк... Кияүгә чыгарга тәкъдим ясаучылар күп булды, тик Маһинур берсенә дә ризалык бирмәде. Күнелә дә тартмады — ул ирләрнен берсе дә Мирфәезне аның күнеленнән кысырыклап чыгарырык түгел иде. Жанына бигрәк тирән урнашкан Мирфәезе. Мәхәббәте гомеренә азагына кадәр бердәнбер булган икән... Маһинур улын да жәлләде, үги атадан жәберсәтергә теләмәде. Әллә ялгышты инде? Әнә, улы кызлар артыннан чаба башлаган, әнисе ана бармы-юкмы? Өйләнсә, бөтенләй хатынныкы булачак. «Хәер, шулай булырга тиеш инде ул,» — дип нәтижә ясады тагын. Мирфәез аны бар кешедән дә ныграк яратты.

Фатих белән Шәмсиянең биш баласы арасында өченче булып тутангамы, артык иркәләү дә, артык катылык та күрмичә, иркәндә, үзенә-үзе хужа булып, бернәрсәдән курыкмыйча үскәнгәме, Рәйсә теләсә нинди эшкә тотына, үз көченә ышана һәм теләгән нәтижәгә ирешә. Кызның көчле рухы, мәхәббәте Ирекне чорнады, әсир итте: егет аны һәрчак тоеп яши, озаграк күрми торса, тынычсызлана, аны көтә.

Рәйсә дә борчыла башлады: Ирек белән Бәхтияр мәктәпне тәмамлыйлар, аның әле тагын бер ел укыйсы бар. Малайлар Казан университетына китәргә жыеналар — Ирек тарих бүлегенә, Бәхтияр татар теле һәм әдәбияты бүлегенә. Рәйсә тагын бер елдан гына барачак. Казанда әллә нинди чибәрләр арасында Ирек аны онытса?

— Ни сөйлисен? Нинди кызлар? Мин, керә алсам, укырга дип барам бит! Бернинди кызлар да кирәк түгел мина! Мин сине генә сөям дидем бит инде!

Егетләрнең әниләренен кайгылары башка: берәз өс-башларын карыйсы, акча хәстәрлисе... Әйтергә генә жайлы — хәстәрлисе! Ай бие колхозда тир түгеп эшләп, егерме тәңкә кулга керә... Аны нәрсәгә тотасың, житкерәсен!? Ярый әле Хрущёв колхозчыларга хезмәт хакын акчалата түләү кертте, аз булса да ай саен кулга керә. Маһинурның хәле чүтеки жинелрәк — бер улын ничек тә укытыр. Хөрриягә нишләрәгә?! Ике өлкән кызы институтта укый: берсе Казанда, икенчесе Алабугада пединститутта. Бәхтиярдан өч кенә яшкә өлкән өченче кызы Халидә, энесен укытыр өчен, уналты яшеннән райондагы май заводына эшкә урнашты. Менә хәзер Бәхтиярны озатырга жыеналар. Бер Ходай белә — ничек укытырлар Бәхтиярны, апалары стипендияга укып яталар, шул акчадан киём дә янарткан булалар! Кызлар шул, үзләре пешерәләр. Бәхтияр нишләр инде?! Ачка интегеп йөрмәсә ялары... Биш баланың дүртесе дүрт жирдә, кече кызы белән икәү генә кала Хөррия... Раббым, рәхмәтләреннән ташлама балаларын, начар гадәтләрдән, начар кешеләрдән сакла, Аллакаем!!

Август ае барысын да хәл итте: Ирек тә, Бәхтияр да сынаулар биреп, конкурстан үттеләр, университет студентлары булдылар! Әниләре ничек итсәләр иттеләр, улларын әзерләп озаттылар. Рәйсәгә дә кайгыдан әлләни булмады: сөйгәннен озатып, сентябрьдә унберенче класска укырга барды.

И, Казан, нурлы Казан! Авыл баласының бар хыяллары, өметләре сина бәйләнгән! Аның өчен син — Жир шарының нәкъ үзәге! Белем эстәп килгәннәр сусауларын басарлык белем ала, матурлыкны таба, чибәрләнә, «йөргән таш» кебек шомара, биш-алты елдан соң синең белән хушлашканда бөтенләй икенче кеше була... Син, Казан, һәрберсенең мәхәббәтенә әйләнеп, күнелләренен түренә мәңгелекә кереп урнашасың!

Сентябрь урталарында Бәхтияр тулай торакка сөенеп, канатланып кайтты.

— Ирек! Бүген язучылар белән очрашу булды, безнен бүлек студентларын университетта эшли тоган «Әллүки» дигән әдәби берләшмәгә чакырдылар. Безнен шигырьләрен алып калдылар. Киләсе утырышта фикер алышулар була диделәр!

— Шә-ә-әп! Синен шигырьләрен тынлагач, исләре китәр әле! Мин бәрәңге кыздырган идем, суынды инде. Жылытырга хәзер кухняда чират, кызлар баскан.

— Шул килеш тә ярый! — Ипи кыерчыгы белән табадан гына салкын бәрәңгегә сугып куйды Ирек. — Шәп булды бу, үлеп ашыйсы килә иде, рәхмәт! Беләсенме, «Әллүкигә» йөргән студентларның шигырьләрен газета-журналларда да чыгаргалыйлар икән.

— Гонорар да бирәләр микән?

— Белмим, ансы мөһим түгел, басылуы важно!

— Гонорары да мишәйт итмәс иде! Мин дә тарих-археология түгәрәгенә язылдым. Жәй көне безнен түгәрәк студентлары раскопкаларда катнашчак.

— Их, нинди кызык! Кайларда казынырсыз микән? Мин дә барыр идем — алсалар! Алырлар микән?

— Белмим, сөйләшеп карарга булыр. Әле жәйгә кадәр күзен күгәрер...

Ирек жәйнен тизрәк килүен көтә... Рәйсәдән башка гомер әллә ничек

— куанычсыз, кыен, бу кыенлык — күнелен кимереп торган сагыну хисе. Күнеле белән гел Рәйсә янында, мөмкин булса, уйлап та тормас, кайтып китәр иде... Казан белән Кушимән арасында хатлар киләп сара, икесе дә ул хатларны түземсезлек белән көтәләр.

— Сөз бәхетле! Мина килсен иде әле хет берәр шундый хат! Бер ел түгел, биш ел көтөргә риза булып идем... — Бәхтиярның йөзе монсулана, шагыйрь күнеле еракта калган Нурсинәне чынына караганда күпкә илаһирак итеп, бизәп күз алдына китерә...

— Чәчәкләр булып атканы
Юк иде берәүнең дә,
Гөлләрдән башка нишләргән, —
Кал минем йөрәгемдә!..

— дип, шигырьләр язар өчен алган яна дәфтәренә шул юлларны язып куйды.

Улы институтка кергәннән бирле Маһинурның күнелендә шатлык. Бу дөньяда аның өлешенә тигән шатлыklar күп булмады, тик күргән кадрләсе күнел түрәндә, жанын жылытып тора. Яшьлегендә олы мәхәббәте — Мирфәезе насыйп булды — дүрт елга якын сөеп-сөелеп, иренен назын күреп яшәде. Хәзер шул бәхетле елларның күнелле мизгелләрен исенә төшереп барлый... Тормышта ярату бәхетен татымаган, сөеп-сөелеп яшәмәгән кешеләр азмыни? Эт чаклы кадрләре булмаганныр да бар... Шөкер, ана булу бәхетен дә татыды, улын үстерде. Моңа чаклы баласы кешедән ким-хур булмады. Ярдәмчез, яклаучысыз килеш тә үзенә юл ярырга өйрәнде, кеше итәгенә ябышып түгел, үз көче белән университет тикле университетка барып керде, Аллага шөкер! Моннан соң да Раббым баласын ташламасын! Әйбәт кенә укып чыгып, аякка бассын! Маһинурның бар теләге шул, ана башка нәрсә кирәкми!

Ул тормышыннан канәгать. Ата-анасы өчен дә, туганнары өчен дә кулыннан килгәнне кылды. Маһинурның әтисе Хөснәмәрдән абый гомеренен азагына кадр диярлек колхозда эшләде, бер нәрсәдән дә зарланмады, тормышны яхшы белгәнгәдер инде, күпкә өметләнмәде, булганына риза-бәхил булды, бәлки, шунадыр, Ходай ана сонгы көннәрендә аз авыру, ансат үлем насыйп итте.

Маһинур Ижаудан кайтканда өй тулы кеше иде, турыз жан яшәделәр, менә хәзер йортта өч карчык — туксанга житеп килгән әнисе, олыгайган тутасы һәм үзе; туганнары таралышып бетте. Иргә дә үсеп чыгып ките... Чит шәһәрдә япа-ялгыз... Ярдәм итәр кешесе юк. Маһинур алай уйлап карады, болай уйлап карады, акча эшләү юлларын эшләде. Аның бит хәзер базары да юк, бетерделәр, үзеннән өзеп булса да, маен-сөтен, йомыркасын сатып әзрәк булса да акча эшләр иден.

Кемнәрдәндер кәжә мамыгы сатып алды...

Кич. Кабага кәжә мамыгы бәйләнгән. Эштән яргаланган кулларда орчык бөтерелә, күнелне тынычландыра торган көй жырлый, кабадан нечкә генә булып, Маһинурның уйлары сыман, мамык жеп сузыла.. Жепне йомгакларга урап, чәлтәрләп-бизәп, мамыктан шәл бәйләгәндә, һәр күзен энгә эләктереп, «лә Илаһә илла Аллаһ» дип кабатлый... Күпме шәлләр бәйләгәндер Маһинур... Ул шәлләрдә аның уйлары, теләкләре, догалары... Аларны ябынган кешеләрнең тәненә генә түгел, күнелләренә дә жылы ингәндер...

Ниһаять, Ирек белән Рәйсә көткән бәхетле көннәр килде: Рәйсә дә сынауларын унышлы тапшырып, университетка укырга керде. Рәйсәнең планнары тау чаклы! Гомернең бер мизгелен дә әрәм итмичә укырга, мәгънәлерәк яшәргә, башкалада булган бөтен мөмкинлекләрдән файдаланып, һәр яктан үсәргә, камилләшәргә, концерт-театрларга йөрергә, боларның барысын да Ирек белән тормышка ашырырга.

Беренче көнне үк, үзенек лекцияләре беткәч, Ирек янына йөгерде. Бер төркем кызлар һәм берничә егет арасында торган Ирек янына килде.

— Сәлам!

— Сәлам! — диде Ирек аптырабрак. — Нәрсә бар?

— Бернәрсә дә юк. Сине сагындым! Безнең лекцияләре бетте.

Әле яна гына күгәрченнәрдәй гөрләшкән кызлар шым булдылар. Зур кызыксыну белән группаларындагы иң матур егет янына килгән таныш булмаган кызны күзәттеләр.

— Әйдә, чыгып сөйләшәбез! — диде егет.

— Ниһә?

— Монда кеше арасында...

— Әллә мин килгәнгә ояласын?

— Юк, ник оялым...

— Әйдә, алай булгач. — Сизгәр күнелле кыз Ирекенек кыенсынганан тойды. Аудиториядәгеләр алар артыннан карап калдылар. Рәйсәнең тынычлыгы жуелды: «Күренеп тора, группадагы кызлар Ирекке гашыйк булганнар, аннан күзләрен дә алмыйлар! Минә күргәч, телсез калдылар! Модно киенгәннәр! Казан кызларыдыр инде...»

Рәйсәнең йөрәгенә ут капты — ул кызлар көндәшләренә әйләнделәр. Нишләргә?! Үз өстендә эшләү планыннан да катлаулырак уй төште: Иреке теге кызлардан сакларга! Тегеләрдән ким булмаска! Шуңа көнне үк эшкә кереште: күлмәк итәген кисеп, кыскартып киде. Көзгә алдында бөтерелде. Берничә көннән чөчен кыскарттырып, «а-ля Мирей Матье» прическасы яساتып кайтты (Казанга француз жырчысы Мирей Матье килеп киткәннән соң иң модный прическага әйләнде).

— Ник чөченне кыскарттын? — дип аптырады егет, кызның йөзө ничектер ят күренде.

— Әллә сина ошамый?

— Ошый. — Ирек кызны үпкәләтүдән курыкты. — Тегеләй дә килешә иде...

Рәйсә әле үсмерлегеннән чыгып бетмәгән. Үзен матурлардан санамый, шуңа күрә чибәр егетенә тин булырга тырыша. Чынында, Рәйсәнең жиләктәй пешеп житешкән чагы, барысы да үз урынында: зифа буй, тыгыз зур күкрәкләр, нәзек бил, төз матур аяклар. Матурлыкны күрә белгән кешене балкып очкынланган карашы үзенә тарта, жанга сарыла, елмайса, йөзенә нур сибелә, гөл сибелә... Сөйкемле. Ирек күнелендә ул гел шулай...

Килең чагыннан ук күнеккән гадәт буенча Маһинур һәр жомгада мунча яга, камыр ашы пешерә — бәйрәм итә. Мунча кереп, тәмләп чәй эчеп утырганда Ирек кайтып керде.

— Әйдә, улым, юын да, ашарга утыр, — диде әнисе. — Ничек кайтасы иттен?

— Ул турыда сонрак сөйләшербез. Ардырды да, тундырды да. Казаннан кайту берни түгел, шушы үзбеген район үзәгеннән кайту — газап! Иртәдән бирле ашаган юк.

Әнисе пешергән күмәчкә калын итеп сөт өсте ягып, зур-зур кабып, кайнар сөтлө чәйне йотлыгып эчте. Өйдәге жылыдан, кайнар чәйдән янаклары алсуланды, тирләп, бөдрә чәчләре кыйгачлап мангаена төште.

— Уф, күптән болай ашаган юк иде, тәмле булды, рәхмәт, әнкәй!
— Анасының күнелә булсын өчен, битен сыпырып, амин тотты.

— Мунча әйбәт чагында юынып кайт. — Маһинур улына тастымал бирде.

Кайнар суда мәмрәп пешкән мәтрүшкәлә каен себеркесе тотып, ташка чүмеч белән кайнар су жибәргәч, ләүкәдә чабынып, кайнарланган тәнненә талгын су койсаң, күнеленне борчыган уйларны да, юл газәпләрен да йөгәрек көмеш су юып төшерә, янадан тугандай буласың, рәхәтлек тә, бәхет тә хәттин аша! Авыл мунчасы — оймак ләззәтәдәр!

— Мунча шәп! Рәхмәт! — Кайтканда әнисе белән сөйләшәргә шөлләбрәк тора иде, мунчадан сон хәл дә, кыюлык та керде.

Тормышта шик-шөбһәләр, чишелмәс кебек тоелган катлаулы эшләр борчып интектерсә, мунча ягып керергәдәр, мөгаен, мунча тәнгә дә, жанга да шифа.

Маһинур, улының ник кайтканын беләсе килсә дә, ашықтырмады, үзенен сөйләвен көтте. Улының кирәксә-кирәкмәсә кайтмавын белә, ниндидер житди эш белән кайтканын аңлады.

— Әнкәй, мин синен белән кинәшәргә кайттым. Без Рәйсә белән өйләнәшәргә булдык. Син нәрсә әйтерсең? — Ирек әнисе тузыныр дип көтте. Маһинур тынып калды. Көтелмәгән хәбәрдән аптырады. Менә кайда сизелә ялгызлык... Ире булса сөйләшәргә-кинәшәргә, авырлыкны да, жаваплылыкны да бүлешәргә, уртакташырлар иде... Маһинурның кинәшәргә кешесе юк... Ата урынына да, ана урынына да берүзе... Кеше гомерендә мондый хәлиткеч минутлар күп булмый. Нәрсә дисең? «Өйләнми тор!» дисәң ни булыр? Аның сүзенә колак салырлармы? Маһинур уйланды, кырт кismәдә.

— Улым, кинәшүң өчен рәхмәт. Ата-ананың фатихасы кирәк, аннан башка ярамый. Тик нигә ашыгасың? Сине бит әле егерме дә тулмаган, ничә ел укыйсың бар. Рәйсә дә укый гына башлаган. Мин әле син укып бетергәч кенә өйләнәрсен дип уйлый идем.

— Ашыгасың дип... Без бит инде өч ел йөрибез.

— Йөрү бер хәл, тормыш кору икенче нәрсә. Ничек яшәмәкче буласың?

— Әнкәй, быел укып бетерәбез дә, документларны читтән торып уку бүлегенә күчәрәбез, киләсе сентябрь башыннан эшкә урнашабыз.

Маһинурның борчылуы, хафалануы йөзенә чыкты, күзләре монсуланды, иреннәре кысылды.

— Минем бар хыялым — сине кеше итү, төплә беләм бирү булды. Әгәр син укымый калсаң, мин бу дөньяда иң бәхетсез бәндә булам! Шунан беләп тор! — Маһинурның йөзе агарды.

— Әнкәй, беләм, беләм, борчылма! Зинһар, борчылма! Мин укунан ташламыйм! Заочныйга күчәм! Мин бит Кушимәнгә тарих укытучысы булып урнашам! Синен сырттан төшәргә вакыт! Үзеннән өзеп жибәргән акчаларга яшәргә кыенсынам!

— Мин ул акчаларны сөенә-сөенә салам!

Йөрәге кабына башлады, тынычлануыга кирәк иде Маһинурга. «Язмыштан узмыш юк, насыйбы шул булса, бер нәрсә дә кылып булмас. Каршы килсәм дә, барыбер үзләренекен итәрләр, мин генә ямьсез булып калармын», — дип уйлады ул.

— Кызның ата-анасы беләме соң?

— Беләләрдер, Рәйсә телефоннан сөйләшәм диде. Аның зачет бирәсе бар.

Маһинур Рәйсәне дә, ата-анасын да белә. Тәрбиялә гаилә. Икесе дә укытучы. Улына әйтмәсә дә, Маһинур шикләнде: ай-һай, колхозчы баласына, житмәсә, атасыз туган егеткә кызларын бирерләр микән?

— Нишлибез сон?

— Иртәгә Ирхәт абый белән өчәүләп Рәйсәнең әтиләренә кыз сорарга барабыз!

— Аннан сон?

— Ну, аннан сон Казанда язылышабыз. — Ирек белән Рәйсә барысын да планлаштырганнар иде инде: авыл советында язылышып йөрмәчәкләр, Казанда группашлары матур итеп студентлар туе оештырачак.

— Ә никах?

— Никах? — Алар бу турыда уйламадылар да... Кем хәзер никах белән өйләнешсен?! — Әнкәй, Фатыйх абый коммунист бит, риза булыр микән сон?

— Никахсыз минем ризалыгым юк!

— Ярар, ул турыда баргач сөйләшербез.

Рәйсә әти-әнисе белән сөйләшергә өлгөрмәгән булып чыкты. Алар өчәүләп килеп керүгә Шәмсия белән Фатыйх эшнен нәрсәдә икәннән барыбер анладылар. Әйбәт кенә каршыладылар, хәл-әхвәл сораштылар. Гадәти сүзләрдән сон, Ирхәт, кимәленә туры китереп, килүләреннән максатын әйткәч, тынып калдылар. Тынлык озакка сузылды.

— Бар, кунакларга самавыр яңарт, чәй әзерлә, — диде Фатыйх хатынына. Тамагын кырып куйгач, җавапны уңайлырак итеп, кунакларны кимсетмичә әйтергә тырышты:

— Ирек энем, синен яхшы, тырыш егет икәннәннә беләбез. Без өйләнешүегезгә каршы түгел, ләкин сезгә өйләнешергә иртәрәк түгелме сон? Икегезнен дә укыйсыгыз күп. Рәйсә әле генә укый башлады.

— Без укуны ташларга җыенмыйбыз, читтән торып укуны дәвам итәчәкбез.

— Укырсыз, билгеле, анысына шикләнмим. Тик киңәшем шул: өйләнешүне берәр елга кичектереп торыгыз, Рәйсә икенче курсны тәмамласын, әзрәк уку программасын үтәсен. Читтән торып уку жинел түгел ул, гаиләгә бөйләнгәч, бигрәк тә.

Йомшак итеп әйтелсә дә, бу кире кагу иде. Ирек моны көтмәгән иде.. Маһинур ләм-мим сүз әйтмәде. Фатыйхның сүзләрендә дәрәслек булса да, башта үзе дә нәкъ шулай уйласса да, кире кагу аның горурлыгына тиде, кимсетте. Бу уңайсыз хәлдән чыгарга кирәк иде.

— Мин дә шулай дип караган идем. Яшьләрнең үз сүзләре сүз бит. Ярый, килгәнгә гаеп итмәгез, — диде Маһинур. Кунаклар кузгалдылар.

— Туктагыз, чәй кайнады, эчмичә китмәгез инде! — Шәмсия кыстаса да, эченнән сөйләшү нәтижәсе белән бик риза, шатлыгы йөзенә чыккан, Маһинур моны күрми калмады...

— Рәхмәт, чәйне кайткач эчәрбез.

Кире борылып китү өчәсенә дә авыр булды. Иректен йөрәге ярып типте. «Әтиле кешене бормаслар иде, санга сугарлар иде! Бер ел көтүнен нәрсәсе бар? Ни үзгәрер дип уйлыйлар? Кызларын әтиле кешегә бирербез дип өметләнәләрме?»

Ирхәт, үз чиратында, кире кагуларын үзенә жүнләп сөйләшә белмәвеннән, аңлата алмавыннан күрдә.

Маһинур улын жәлләде, хурланмасын, кимсенмәсен дип, Фатыйхнын сүзен жөпләде:

— Дөрөс әйтә Фатыйх! Мин дә шулай дидем бит! Башта укып бетерегез, аннан сон өйләнешерсез!

Ирек эндәшмәде. Ул башкача уйлый...

Маһинурнын кимсенүе озакка бармады. Анын уйлавынча, улына өйләнергә чыннан да иртә, улына пар кыз Рәйсә ише генә дә түгел, фәрештәгә тин кыз булырга тиеш. Анын алтын багандай улына кызлар табылыр...

Ирек Казанга кайтты. Этиләренен жавабын ишеткәч, Рәйсәнен жене котырды:

— Ярар, күрсәтермен мин аларга тагын бер елны! Юләр булдым үзем кайтмыйча! Кайтабыз!

Шәмсия белән Фатыйх йокыга талганнар иде, ишек ачылып, кемдер «шалт!» итеп электрны кушкач, уянып киттеләр.

— Эти! Эни! Торыгыз!

— Ай Алла! Ни булды? Нәрсә бар? — диде Шәмсия, өй уртасында кызлары басып торганны күреп.

— Торыгыз, киенегез, сөйләшәсе бар!

— Нәрсә турында? — Фатыйх чалбарын эләктерә-эләктерә чаршау артыннан чыкты. Рәйсә ишекне ачып кычкырды:

— Ирек, кер, нишләп анда торасын, өйгә кер!

Егет кыенсынып кына өйгә керде. Фатыйх кызынын ни өчен кайтканын белсә дә, сорады:

— Нәрсә, әллә янып киләме? Нишләп йөрисез төн уртасында?

— Сезнен аркада! Нишләп Ирекне борып жибәрдегез?! Ник ризалыгыгызны бирмәдегез?!

Шәмсия Ирек бар дип тормады, уйлаганын әйтте:

— Сон, кызым, ничек сине шул йортка курыкмыйча бирик? Анда бит сиңа өч биана! Маһинур үзе генә дә әллә ничәгә торырлык! Син анда ничек яшәмәк кирәк?! Тора алмассыз!

Фатыйх терсәгә белән хатынының кабыргасына төртте:

— Тик кенә тор! Житте! Кызым, сез бик яшь бит әле, өлгерерсез әле өйләнешергә.

— Без бит инде тугызынчы класстан бирле йөрибез! Күпме йөрергә була!

Ата-ананын йокысы качты. Өйдә балкып ут яна, яшьләр киенгән килеш чит кешедәй басып торалар. Казан тикле Казаннан жиде төн уртасында тунып-өшеп, арып кайтканнар...

— Эйдәгез, чишенегез, хәзер самавыр куям, — диде Шәмсия.

Рәйсә белән Ирек, мөнәсәбәтләренен йомшарганын тоеп, майлы ипи белән конфетлап чәй эчтеләр, тамаклары үлә язып ачкан иде, туралган ипи беткәч, тагын кисеп куйдылар.

Рәйсә корган план буенча, иртәгә Фатыйх белән Шәмсия аш әзерләп, Маһинур белән Ирхәт абыйсын чакырырга, берәр картны табып, никах укытырга тиешләр. Этисе курыкмасын, беркем берни сизмәс!

Фатыйх бу сүзләрдән елмаеп куйды. Егет чагында дүрт ел сугыш утында йөрөп, яраланып кайткан Фатыйх куркаклардан түгел! Теләсә кемгә курыкмыйча дөрөсен ярып салучан ир ул.

— Нишләп куркыйм! Курыкмыйм! Бәйләнүче булса, белмәдем, хатын укыткандыр, диярмен! Эниң коммунист түгел бит! — дип көлдә Фатыйх.

Йокларга ятканда бик соң иде инде. Ирекне Көнкүрмешкә жибәрмәделәр. Булачак кияү беренче мәртәбә бабаларында калды.

Чаршау артына кереп яткач, Шәмсия иренә пышылдады:

— Син ни уйлап ризалаштын?! Кияүгә чыгу гына мени? Шул гаиләдә яшисе бар! Маһинурга чыдап торырмы? Атасы булса бер хәл ие...

— Егеткә тел тидермә! Әйбәт малай ул!

— Малае әйбәт булса, анасы авылда бер усал!

— Аның сина ни усаллыгы тиде соң? Маһинурга чыгарга жыенмый бит кызың, улына!

— Әйе, сезгә, ирләргә ул усал Маһинур түгел инде, чибәр Маһинур, — диде хатын көнчелеге килеп.

— Житәр, йокла, иртәгә эшләсе эшләр күп! — Фатыйх үзе тиз генә йоклап китә алмады. Кызы турында уйлады: «Кара син аны! Ут белән бер! Давылдай кайтып керде! Бер кешегә дә үзен жәберләтмәс, Маһинурга да!

Яшьләр оештырган туй күнелле үтте. Группаларында беренче туй булганга, кызлар-егетләр үз туйларын бәйрәм иткәннән ким кыланмадылар, кафе «ду!» килеп торды, барысы да бәхетле, шат, ин бәхетлеләре, билгеле, Рәйсә белән Ирек! Бу кичне Рәйсәнен бәхетенә кызыгучылар булды... Группаш кызлары Ирек янында сыпыргаланып: «Ах, Ирек, милый, как же мы будем без тебя!» — дип шаярттылар. Шаяручыны бергә булгандыр инде: «Увела нашего самого красивого парня. И не такая уж красавица, чем она его очаровала?» — дип аптырадылар.

Маһинур туйга бармады. Яшьләр арасында утырырга кыенсынды. Эчү мәжлесендә булуны гөнаһ санады. Кодалары артыннан каклаган пар каз белән тау чаклы чәк-чәк пешереп жибәрде.

Ирек белән Рәйсә жәйге сессияне тапшырып, читтән торып уку бүлегенә документларын күчерделәр.

...Урман юлыннан Көнкүрмешкә таба чемодан тоткан егет белән кыз килә. Сөйләшеп барган жирдән егет туктый, чемоданын жиргә куеп, урман читендәге аллы-гөлле чәчәкләрне өзеп кызга бирә дә, кочаклап үбә. Басу капкасына якынлашканда Иректен йөрәге талпынып типте — авыл капкасы белән бәйләнешле шатлыклы хатирәләр балачагын искә төшерде: авылга яшь килән төшсә булса, алар Бәхтияр белән башкалардан калышмас очен иртүк басу капкасы төбенә баралар. Күпме яшь киләннәрне капка ачып керттеләр алар! Чибәр киләннәр сипкән конфетларның төме һаман тел төбендә сыман! Ул көн малайларга олы бәйрәм: конфет-прәннекләрдән башка мәзәге ни тора! Алар бит бәхетле парларны беренче булып каршы алалар!

Ирек белән Рәйсә жәяүләп басу капкасына якынлаштылар... Күнеленнән егет малайларның капка ачуларын тели, шуна өметләнеп кесәсенә вак акчалар да салган иде. Капка ябык, малайлар юк... Аларның кайтасыларын ишетмәгәннәр шул... Ирек чемоданын жиргә куйды да, капканы киереп — атлы арба үтәрлек итеп ачты.

— Әйдә, «килен», төкле аягын белән рәхим ит безнең авылга! — Рәйсәне күтәрәп ачык капкадан алып керде. — Бәхет капкасы бу, белеп тор! Без ачып керткән киләннәр бар да безнең авылга гомерлеккә килделәр!

Рәйсә иренен муенынан кочаклап көлдә:

— Мин дә бәхетле! Мин дә гомерлеккә дип килдем!

Кечкенә авылга килән төшү — зур вакыйга. Теләсәң-теләмәсәң дә, энә

күзеннән үткәрәләр, яшь килен сынау үтә. Рәйсә килен булып төшкәч, күрше-күлән аеруча кызыксынып күзәтте: ни булыр микән, Маһинурга килене түзеп торыр микән? «Килен кайнана туфрагынан ярала» дигән гыйбарә бар. Моның шулай икәнән Маһинур башта ук төшөндө: килененен холкында үз чалымнарын тойды — төвәккәл, горур, үз сүзендә торучан.

Миргаз хәзрәт утарында яшәгәндә кайнанысы белән кайнатасынын искиткеч итагатыле, ихтирамлы булулары, Мирфәез белән Маһинурнын тормышына сак караулары исенә төште. Мулла гаиләсендә алган бу сабак ана улы белән килененә карата гадел мөнәсәбәт урнаштырырга ярдәм итте — Маһинур яшьләренен тормышына кысылмаска тырышты. Киленен утлы табага бастырып дип көткән кайберәүләр аптырашка калдылар — гаиләдә тавыш-гауга чыкмады.

Беренче сентябрь көнне улы белән килене көтүдән үк тордылар. Өч чакрымдагы Кушимәнгә беренче дәрәсләренә барырга хәзерләнделәр. Алар киенеп чыгып кикәндә, Маһинур «Аятел Көрсине» эченнән генә укып озатты. Берәздән, капка төбөнә чыгып, артларыннан карап торды: карангы-зәңгәргә буй төшкән костюм кигән озын буйлы, кин жылкале Ирек ана дөньядагы ин чибәр егет, кадерлесе, газизе, тормыштагы бердәнбер шатлыгы иде.

«Бозауны сатып кәчтүм алып дәрәс эшләдек, кеше арасында ким булырлык түгел, «агач күрке яфрак, адәм күрке — чүпрәк» димәсләрие! Укытучы балалар каршында үрнәк булырга тиеш! Аллага шөкер! Эшләре генә унышлы була күрсен, Раббым!»

Ирек белән Рәйсә бүтән мәктәпкә беренче мәртәбә яна сыйфатта — укытучы булып килделәр. Үзләрен укыткан укытучылар янында эшли башлау шүрлөтә дә...

— Кыенсынып тормагыз, аңлашылмаган сорауларыгыз булса сорагыз! Барыбыз да башта өлкәннәрдән өйрәненп укыта башладык, — дип тынычландырды Сәғадәт апалары — ин яраткан, серле карашлы математика укытучылары.

Хисләр канатында йөзгән Рәйсә дә, тыныч акыл белән фикер йөрткән Ирек тә тормышларынын ин җаваплы чоры башлануын, дөнья мәшәкәтләрен иннәренә күтәреп тартканда абынмаска, ялгышмаска, башкалардан ким булмаска, йөз яктысын сакларга кирәклеген аңлап, киләчәккә гел изге планнар гына кордылар: алар да Сәғадәт апалары кебек гадел, саф күнелле булырлар...

Сәғәт арты сәғәт, дәрәс артыннан дәрәс үтә, гомер дә... Әле күптәнме дулкынланып беренче дәрәсләрен биргәннәр иде, беренче чирек азагына якынлашкан. Ирек күнелендә йөрткән планы турында хатыны белән кинәшләште:

— Рәйсә, әгәр район мәктәбендәге кебек тарих музей оештырсак, килеп чыгар микән? Булдыра алырбызмы?

— Нигә булдырмаска! Син булдырасын аны! Рамнарны, плакатларны менә дигән итеп ясыйсын! Борынгы әйберләренә җыярга укучылар булышыр. Әйт кенә, хәзер китерә башларлар! Келәт-сарайларда, чормаларда иске-москы бетәсе түгел!

Хатынынын дәртле монологыннан Ирек рәхәтләнеп, озак итеп көлдә.

— Иске-москыдан гына музей төзеп булмый! Әйдә бергәләп планын, эчтәлеген төзик.

— Әйдә! Ин башта укучылардан музей советы төзәргә кирәк. Һәр бүлеккә җавапчыларны билгеләргә. Мин музейга экскурсоводлар әзерләргә!

— И тиз дә инде син! Экскурсоводлар! Хотя... — Ирек хатынының кин фантазиясенә ышана, ул әллә ниләр уйлап чыгарырга мөмкин!

Директорга рөхсәт сорарга Ирек әзер план белән керде. Мондый эшлеклелек ошады булса кирәк, кызыксынып тыңлады.

— Әйбәт эш башларга жыенгансың, давай, эшлә, ярдәм кирәк булса, үземә мөрәжәгать ит.

Ирек үзе мавыктыргыч планнар белән янып йөргәнгәме, мәктәпнән бар классларына да музей чире йокты. Укучылар алып килгән әйберләр арасында тарихи яктан бәһасезләре дә, кирәкмәгәннәре дә булды. Бала-чага ата-аналарыннан сорап та, сорамайча да ташый башлады, шуның аркасында бер күнелсез хәл булды.

Бер көнне директор кабинетына ачуы йөзенә чыккан хатын килеп керде.

— Ул ниткән эш? Нишләп бала-чаганы котыртып жата ул Маһинурның уйнаштан туганы? — дип чәрелди башлады.

Һәр очракта да үзен әдәпле тотарга өйрәнгән директор:

— Ни булды, Әминә апа? Тынычланыгыз, яхшылап аңлатыгыз, — диде.

— Бәй, нәмәшләп сорамай-нитмәй өйдән әйбер ташыйлар? Минем малай жон кабасын алып киткән! Бездә кешегә өләшер әйбер жук!

— Хәзер укытучыны чакыртам, аңлашырбыз! — диде директор.

Бераздан бүлмәгә Ирек килеп керде. Энәдән-жептән генә чыккан модный костюм кигән озын буйлы, бөдрә чәчле егет директор янына килеп баскач, хатын бер директорга, бер Иреккә карап, телсез калды — каршысында басып торган матур, сөйкемле егеткә карата «уйнаштан туган» дигән сүзнен нинди урынсыз, мәгънәсез икәнән, үзенен вак нәрсә өчен печтәләнеп йөрүнен оят икәнән аңлады.

— Нигә чакырдыгыз, Рифкәтә Давлетович?

— Менә Әминә апаның улы сорамайча музейга экспонат алып килгән.

— Нинди экспонат?

— Жон кабасы.

— Ә-ә, бар бугай андый әйбер. Безнен музей активы әйберләренә язып, номерлап кабул итә. Алып китегез, — диде Ирек хатынга.

Хатын инде сүрелгән, тынган, ник килгәнәнә үкенә дә башлаган иде.

— Жарар инде... Каба да булдымы әйбер... Калсын.

Авыл халкы алдында «ялгызак ана» булып йөргән Маһинурның гаиләсе, оныгы тугач, хәзергечә әйтсәк, «яна статус» алды: беркем тел-теш тидерерлек түгел — законлы гаиләдә Ирекнең кызы туды. Шатлыкларын-кайгыларын «сандыкта» сакларга күнеккән Маһинурның тормышы, яшәвенен мәгънәсе янаргандай тоелды — кечкенә кызчык әбисенә иң жылы, иң изге хисләрен уятты.

Гаилә тагын ишәйде: туксанны тутырган Саимә карчык, Маһинурның олгыгайган Фатыйма тутасы белән алты жан өчен мәрхүм Хөснимәрдән карт салган йорт тарайды, искерде. Заманасы да үзгәрде: авылда кешеләр ак кирпечтән йорт төзеп, түбәсен шифер белән ябалар. Андый йортлар янында Ирекләренекенен фәкыйрьлегә күзгә төртелеп тора...

Ирекнен әле беркемгә дә чишмәгән хыялы бар: яна йорт төзисе килә. Килә дә бит... «Йорт төзүнен ние бар — мүкләсе дә чутласы!» — дип тиккә генә шаяртмаганнар! Мүкләп чутлаганчы, ай-һай күпме нәрсә кирәк! Ирек шуна да бу планын ерак киләчәккә багышлаган иде, тик, хикмәти Хоода, бик нык теләсән, хыяллар да тормышка аша икән!

Эшнең башы болай булды. Кушимәнгә укытырга биш авылдан яшьләр көн саен килеп йөриләр. Жәен ярый әле — өч-биш чакрымны тиз үтәләр. Язын-көзен саз ярып, кышын кар eryl йөрү яшьләргә дә жинел түгел, дәрәскә сонга калган очраклары була. Укытучыларга гына түгел, үзенә дә үтә таләпчән директорнын түземлеге бер вакыйгадан соң тәмам төкәнде.

Бер көнне, алтынчы дәрәс тәмамлангач, укытучылар да укучылар да кайтып киткәч, Мөхлисәттай парталарны бастырып куеп илән юа башлаган иде, директор килеп керде.

— Мөхлисә апа, нишлисен? Кая бөтенесе дә?

— Кемнәр?

— Укытучылар, укучылар! Әллә алтынчы дәрәс булмады?

— Нәмәшләп булмасын! Дәрәсләр бетте бит инде!

— Ничек? Әле алтынчы дәрәс башлангырга гына тиеш!

Мөхлисәттай аптырады.

— Апаем, башны катырып йөрмә әле! Дәрәсләр бетте! Ызбанукны алты тапкыр бирдем, алты тапкыр чыгардым! Бук ашап йөрмә, син дә кайтып кит! — Мөхлисәттай мәктәптә үзен хужа итеп тотта, укытучыларны да, укучыларны да бериш күрә.

Директор эндәшмәде, Мөхлисәттайнең кинәшен тотты бугай...

Эшне сизде мәктәпнән кынгырау кагучысы, сер генә бирмәде.

— Мөртәтләр, бүген барысы да сәгать телен борганнар!

Икенче көнне Мөхлисәттай булган хәлне укытучыларга сөйләгәч, тәгәрәшәп, хәлләре беткәнче көдделәр! Яшь укытучылар тәнәфес саен сәгать телен күчәргәннәр дә, алты дәрәсне биш сәгатьтә укытып тайганнар!

— Чукунымышлар! Янадан сәгатькә кагыласы булмагыз! Минә эшсез калдырасыгыз киләмени! — диде Мөхлисәттай.

Шушы очрактан соң директор барысын да жыеп кинәшмә үткәрде.

— Все, иптәшләр, мондый жавапсызлыкны бетерәбез! Кайтып-килеп йөрүләр булмаячак! Моның өчен яшь укытучыларга үзәбезнән көч белән тулай торак төзибез. Мәктәпкә утынга бик шәп деланка бирделәр, менә дигән деловой агачлар бар. Шуннан сайлап кисәбез дә, эшкә тотынабыз!

Урман кисәргә баргач, Ирекнен күнел түрендәге хыялы янады. Әнисе белән кинәшәргә булды.

— Әнкәй, әллә тәвәкәлләп өйлек бура ясыйбызмы? Мәктәпнекен кискәндә, берочтан үзәбезнекен дә кисәр идек. Ташырга да жайлы була — үзәбезнен авыл өстендә генә — якын.

Махинур озак уйламады, улы акыллы кинәш бирә — жәе чыгып торганда нигә эшләмәскә.

Ап-ак усақ бүрәнәләрдән кечкенәрәк булса да өй салып, түбәсен шифер белән ыбып, яна йортка күчкәндә Ирек чиксез горур иде!

Төн чыкканчы алтын сарай салу әкиятләрдә генә була. Махинурлар яна өйгә күчкәнче байтак вакыт үттә. Искесен сүтеп, янасын күтәргәнче, ферма йортында яшәп тордылар. Бу эшне житәр-житмәс акча белән үзләре генә ничек очлап чыгарлар иде микән, авылдашлар булышты — өмә ясадылар, эшне оештырыга Махинурнын энесе Ирхәт ярдәм иттә.

Яна йортта Ирек белән Рәйсә аз гына яшәп калдылар.

Укыта башлауларына дүртенче ел киткән иде. Рәйсәне классы белән күрше авылга бәрәңге алырга жиберделәр. Якын булса да, Рәйсә Көнкүрмешкә кайтып йөрмәде — укучыларын калдырырга курыкты — сизгезенче класс бит, ни булмас, барысы өчен дә ул жаваплы. Атна буге куна-төнә яттылар, эшләрен бетермичә кайтмадылар.

Рәйсә Ләйсәне өчен тыныч — әбисе оныгына жан атып тора! Баланы вакытында ашата, юындыра, йоклата, Рәйсәнең үзеннән остарак карый.

Атна эчендә кызын өзелеп сагынды. Эшләрен бетереп кайтканда Рәйсәне яналык көтеп торган икән — Ирекне райкомолга эшкә күчәргәннәр! Бу хәбәрне Рәйсә башта тыныч кына кабул итсә дә, уйлый-уйлый кабына башлады:

— Ничек инде?! Нигә миңа хәбәр итмәдегез?! Нигә минем белән кинәшмәде? Бәлки, минем район үзәгенә күчәсем килмидер! Нишләп алай аштерген генә безне ташлап китеп барды?!

Маһинур киленен тынычландырырга тырышты:

— Ирек үзе дә аптырады. Бик ашыгыч кына китеп барды, сина хәбәр итәргә дә вакыты булмады. Райкумнан кеше килгән дә, утыртып алып киткән. Райкамул секретаре итеп куярга дип Казанга жиһәргәннәр, эш кабул итәргә.

Авылда эш өсте — бөтен кеше бәрәңгә ала. Йорт саен утыз сутый бакча, янгырларга чаклы алып бетерергә ашыгалар. Маһинурларның бәрәңгесе бер көрәк тә алынмаган, житмәсә, Ирек Казанга китеп барган. Рәйсә аз булса да казый торыйм дип бакчага чыкты. Күрше ызанда Бәдрикамал карчык та берүзе чокый иде.

— Алла ярдәм бирсен, Бәдрикамалтәй! — дип исәнләште Рәйсә.

— Рәхмәт, кыдым! Нәмәшләп бер үден генә чыктын? Тегеләр кая? — «Тегеләр» диюе — өйдәге берсеннән берсе карт ике карчык та Маһинур иде.

— Өйдә.

— Кыдым, нәмәгә берүден интегәсен?

— Интекмим, Бәдрикамалтәй! Эшләмәгән эш түгел бит! Барыбер үзәбезгә аласы.

— И-и-и, эшчән дә бала инде үден! Минем малайның катыннары эшкә түдмәйләр, аерылалар да китәләр! Син дә интекмә, кыдым! Нәмәшләп тегеләр сине генә жиһәләр? Эшләй дигәч тә... Син дә адәм баласы инде, ата-анана гадид... Булмаса, берад куркыт үдләрен, атаңнарда китеп тор!

— Юу-у-к, Бәдрикамалтәй, мин монда китәргә дип килмәдем! Мин эштән курыкмыйм! Түзәм әле! Түзәлмәслек булса, үзләрен сидереп сидекләренә утыртырмын!

Ызанда казынган карчык «дөрәс ишетәм микән?» дип аптырады, туктап Рәйсәгә карап катты: каршысында яшь килән түгел, Маһинур үзе торгандай булды.

— Болай гына әйтүем... Кеше сүләгәнгә генә...

— Нәрсә сөйләләр? — Рәйсәнен күнеленә шик төште.

Карчык артык сүз ычкындырганын аңлады бугай, сүзгә бормакчы булды:

— Сүләйләр дип... Каты-кыд теленә ни килә шуны сүләй...

— Юк, Бәдрикамалтәй, бер башлагач, әйтеп бетер! Ни дип сөйләләр?

Карчык ык-мык итмәкче иде, Рәйсә кыса башлагач, әйтергә мәжбүр булды:

— Ирек ташлап киткән диләр...

Рәйсә көрәген жиргә ыргытты да ашыга-чаба өйләренә кереп китте.

— Әнкәй, Бәдрикамалтәй нәрсә сөйли ул? Ирек мине ташлап китте мени? Авылда шулай дип сөйләләр икән!

— Юкны сөйләмәсеннәр! Минем улым жүнле ата баласы! Андый юләрлекне эшләмәс! Кеше сүзенә ышанма! Әйттем бит инде, Казанга ашыгыч жиһәрделәр! Сабыр бул, Ирек тиздән кайтып житәр.

Кайнанасы авызыннан чыккан «минем улым жүнле ата баласы» дигән сүз Рәйсәнен миенә барып урнашты: мана кадәр иренен кем улы икәнә турында уйланмаган да иде. Атасы юк икән — юк! Менә хәзер барып житте: кем икән соң ул «жүнле ата»? Бу сорау шундый да үткен, кызыктыргыч иде, Рәйсәнен хәтта ачуы онытылды! Тик Маһинурдан ул турыда сорарга

ярамый — тыелган тема... Рәйсәгә хәтта иренен серле «жүнле ата баласы» булуы ошап та куйды...

Райкомолнын беренче секретаре Вилдановнын Мәскәүгә аспирантурага китүе сәбәплә, Ирекне тиз арада мәктәптән район комсомол комитетына алдылар. Вилданов урынына кандидатураларны тикшергәндә Ирекне ин кулай санаганнар — райкомнын беренче секретаре Кушимән мәктәбәндә Ирек оештырган музейны бик ошаткан. Комсомол конференциясендәгә чыгышы да унышлы булган. Шулар өстенә булачак комсомол житәкчесенен килеше-килбәте дә исәпкә керми калмагандыр...

Казаннан кайткач, Ирек хатыны белән кызын район үзәгенә алып китте. Атна саен өчәүләп райкомолнын кызыл мотоциклына утырып Көнкурмешкә, яна йортларына кунакка кайталар. Ишек алдына кызыл матай кунаклагаач, Маһинур канәгать булып күрше-тирәләргә күз сала — күрәләр микән аның улы кайтканын? Ирекнен райкомол житәкчесе булып күтәрелүен олы мәртәбә дип кабул итте, горуланды.

Беркөн диплом алып Бәхтияр кайтып төште. Дуслар сагынышканнар иде, кочаклашып, көрәктәй зур куллары белән аркаларыннан кагып исәнләштеләр.

— Менә, университеттан юламаны үзәбезнен районга бирделәр. Редакцияга кайттым.

— Шәп булган! Котлыйм! Безнен редактор яхшы егет! Редакциядә булдынымы соң әле?

— Ин башта шунда кердем. Редактор тизрәк эшкә чыгарга куша. Карале, син монда олы начальник икәнсен — аерым кабинет!

— Шту син! Әле райкомолга «Москвич» та бирделәр! Бүген сине жилдертеп Көнкурмешкә алып кайтам! Хәзер безгә барып чәй эчәбез дә, Рәйсә белән Ләйсәнне алып кайтып китәбез.

Жәйге коры юлдан тузан туздырып кызыл «Москвич» чаба. Машинадан алда Бәхтиярнын уйлары йөгәрә... Йөрәк кызуырак тибә... Тизрәк, тизрәк! Анда балачагы, яшьлек мәхәббәте көтәдер кебек... Һәр борылыш, урман юлындагы имәннәр, чикләвек куаклары — бар да таныш, сагындырганнар! Монда күк тә, һава да башка! Һавасы каймак кебек, баскан жирен рәхәт — табанга йомшак...

Ул кичне Көнкурмешнен ике йортында утлар озак янды.

Бәхтияр кайтып кәргәндә әнисе нәрсә белән мәшгуль булгандыр, абайламады, бары үзенә төбәлгән зур зәнгәр күзләрдә кабынган шатлык, сөөнеч жирдән күкләргә күтәргәндәй булды! Әнисенә таба атлады, очрашу сөөнеченнән әнкәсен кочаклайсы, үбәсе килде, тик базмады, һәрвакыттагыча ике куллап күреште. Борынгы кануннар канга сөңгән, күрсен, авыр тормышлы крестьян гаиләсендә балаларны үбеп-кочып үстермиләр, ана карап күнелдәгә ихтирам, ярату хисе ким булмый...

— Әнкәй! Менә сина диплом алып кайттым! Бу дипломда синен өлешен күбрәк! Син теләгән «тел ачкычлары» нык ярдәм итте! Рәхмәт сина!

Бәхтияр дипломын әнисенә сузды. Күе зәнгәр төстәгә каты тышлы дипломны кытыршы кулларына алып, Хөррия бәхетле елмайды.

— Тырышып алган белемненнән куанычын, рәхәтен күрергә ясын, Бер Ходаем! Үзенә бик зур рәхмәт, улым! Атана гына бу шатлыкны күрергә насыяп булмады... Аның бар теләге сина белем бирү иде. Васыять итеп әйтте: «Берүк Бәхтиярны уку!» — диде.

Бәхтияр әтисенен икенче васыятен дә белә: ул аны гармунчы итәргә теләгән... Әле дә исендә: әнисе гармун алып өчен бозавын саткан иде. Күптән хыялланган акча булгач, алар Хәмидә апасы белән Бакалыга барып гармун алып кайттылар. И ул вакыттагы сөенечләр!.. Гармун уйнарга үз башыннан өйрәндә. Хөрриянен биш баласы арасында иң нечкә күнеллесе дә Бәхтияр булды. Әллә өйдә биш хатын-кыз арасында бердөнбер малай булганга, аны ныграк яраттылар — иркәләделәрме, табигать аның берүзенә монны күпләп бүләк иткән... Ул моң — ачык яра кебек, һәр кичерештән сулкылдап тора... Бар кичерешләрен, шатлыкларын-сагышларын гармун телләренә салып уйный. Шул ук бетмәс моң университетта чарлаган шигырьләренә дә күчте. Яшь кенә егетнен язган әсәрләрендә бар дөньяның гаме, халык язмышы, авыл язмышы өчен монлану каян килә?

Самавыр янында ана белән ул кара-каршы утырып чәй эчтеләр. Күптән түгел генә шау-гөр килеп торган тыгыз йорт бушап калган — Бәхтиярның өч апасы белән сөенсә, үзләренә тиеш мендәр-юрганнарны алып, туган оядан очып киттеләр. Күп миһнәтләр кичергән бу өйдә бүген бәхет хөкем сөрә. Читтән күзәткән кеше ана белән улының бер-берсенә шулкадәр нык охшашлыгына исе китәр иде: киң биек маңгай, озынча йөз, зур зәңгәр күзләр...

Хатирәләргә чумып утырды Бәхтияр. Барысы да артта калды. Хәзер ул дипломлы журналист. Эшләр, өнкәсен авырлыктардан саклар, кайда яшәсә дә, өнкәсе аның белән булып!

Улының күнелендә нинди изге, газиз урыны барын белә микән Хөррия?!

Бәхтиярның бүгенге кичтә туган хисләре кәгазь битенә якты нур булып төште:

Тын белән жылыталармы,
Куенга салалармы —
Әнкәйләрнең бәгырьләре
Тулы кош балалары!
Очыралар еллар буге,
Озаталар берәм -берәм,
Мен төрлө бәлә-казадан
Йолачак дога белән.

Кала беркөнне ялгызы
Буш оя, ятим оя;
Килә дә көзгә болытлар,
Сагышын, яшен коя.
Сулкылдый ана йөрәге:
Күшекмәделәр микән?...
Жилләргә биреп жибәрә
Актык жылысын бу жан...
Елларга таралалармы,
Егылып калалармы?
Әнкәйләрнең бәгырьләре
Тулы кош балалары...

Бәхтияр редакцияда эшли башлагач, Ирекнең комсомол эшенә бермә-бер ярдәм булды — район газетасында яшъләр-комсомоллар турында мәкаләләр, очерклар еш басыла башлады. Дустының жинел кулы белән газетада «Яшъләр меридианы» дигән яңа сәхифә ачылды.

Яна эшенә күнегеп килә иде. Комсомол белән эшләү Иреккә гаять кызыклы, мавыктыргыч, эш нәтижеләре күзгә күренеп тора! Яшьләр колхозларда төп көч, һәр тармакта үзләре үрнәгендә әйдәп баручылар бар. Бу вакыт, мөгаен, колхозлар ныгып килгән чор булгандыр — игеннәр унган, терлекләрнен менәрләп үрчегән, колхозчыларнын кадере арткан вакыт. Районда, республикада алдынгы колхозчыларны чакырып хөрмәтлиләр, дефицит товарлар белән бүләклиләр: суыткычлар, телевизорлар, мотоцикллар, келәмнәр, резин бутыйлар, сәйлүн чәйләр — ин беренче чиратта колхозчыларга: сыер савучыларга, дунгыз караучыларга, тракторчы-комбайнчыларга, алардан артса гына башкаларга. Артмаса да, авыр эштә тырышып хезмәтен куйган жир кешесен олылауны башкалар шулай тиеш дип кабул итәләр.

Ирекне ашыгыч кына партия райкомына чакырдылар. Беренче секретарь эшне аңлатты:

— Нәжметдинов, сина жаваплы һәм почетлы эш тапшырырга ниятлибез: безнең районга Болгарияга утыз кешелек путевка бирәләр, группанын житәкчесе буласын. Күпчелек путевкалар колхозчы яшьләргә биреләргә тиеш, яртысыннан күбесе, во всяком случае. Үзегезнен комсомол бюросында кандидатураларны сайлагыз. Список әзер булгач, мина күрсәтерсен. Обком профсоюзоз белән связьга кер, условиялары белән таныш. Аңлашылдымы? Ризамы?

— Аңлашылды. Риза.

— Чит илгә чыгу ответственный эш, ныклап хәзерләнегез, кандидатураларыгыз надежный булсын! Болгарияга баргач, чепе чыгарлык булмасын! Әйтергә онытып торам икән — житәкче буларак, сина путевка бесплатно.

1967 елның июль башында Дәүләтбай туристлары Одесса портында «Үзбәкстан» дигән теплоходка утырып, Кара дингез буйлап Болгарияга юнәлделәр. Башкалар ваемсыз ял иткәндә, Ирек һәр минут сактагы солдат кебек — урысча әйтсән — «начеку»! Үзеннән башка егерме тугыз жан! Инструктаж үткәрде үткәргән: фанер чемодан алмаска! Күн чемодан булмаса, нич югында тышларга! Аракы алмаска! Артык акчаларны Одессада саклык банкына салырга! Ирләргә берничә пар запас оекбаш алырга! Шулай ук күлмәкне дә! Баргач та, капланып магазиннарда акчаны — болгарские левы — туздырып бетермәскә! Чит ил кешеләре белән элемтәгә кермәскә!

Күпләрнен Татарстаннан ары, кайберләренен районнан ары чыкканы булмаган авыл яшьләре Болгарияга баргач, дөньяда башка төрле тормыш та барына ышандылар: Варна портына төшкәч, аларны ак лайнерларга охшаган автобуслар каршылады; кара чәчле, шомырт кара күзле гид Христина саф русча, гажәп мөлаем тавыш белән, дусларча якын итеп Варна шөһәре турында сөйли-сөйли алар ял итәчәк курортка юл тоттылар.

— Сез яшәячәк отель «Акация» дип атала. Ул дингездән илле метрларда гына урнашкан. Вам повезло, — дип өстәде гид.

Безнекеләрнең колагына «отель» дигән сүз дә ят янрады. Монда аларны шаккаттырырлык нәрсәләр көтә иде.

— Сезде «Кривая липа» ресторанында кичке ашка көтәләр, — диде Христина.

Дүртәр кешелек өстәлләр янына утыргач, безнекеләр «чыш-пыш» килешә башладылар: өстәл уртасында озын муенлы, шешәсе тирләгән кызыл вино, кеше санынча минерал су шешәләре, озын тәпиле бокаллар, талинкәләр янында пычак-чәнечкеләр... Чәнечкеләр — икәү! Әнә шул икенче чәнечке аптырашка калдырды! Анысы нәрсәгә икән? Адам мәхәрәсенә калмас өчен, Ирек официанткалардан белеште.

— Кечкенә чәнечке пирожный ашарга икән.!

«Мәсхәрә» дигәннән, безнең Совет туристлары турында анекдот ишеткәннәр иде. Кайсыдыр илдә безнекеләргә аш алдыннан үзбәк касәсе кебек савытларда су биргәннәр, имеш. Болар күп уйлап тормыйча, күтәрәп эчеп куйганнар. Официантлар уңайсызланып кына суның кул юарга бирелгән аңлатканнар. Нинди ил булгандыр — кеше ашарга утырганчы ук кул юарга тиеш бит югыйсә!

Дәүләтбайныкылар ким-хур булмадылар булуын, тик менә баргач та кибетләргә ябырылып, безнең илдә бик сирәк кешеләр генә кия башлаган ак нейлон күлмәкләр, шундый ук хатын-кыз блузкалары алып башлары күккә тиде, әмма акчаларын тотып бетерә яздылар. Югыйсә шул турыда кисәткән иде Ирек!

Мисбах исемле тракторчы егет «авыртмас башка тимер таяк» ка әйләнде. Эскурсиягә барырга жыенганнар иде, Мисбах юк !

— Кайда ул ? Берәрегез күрдеме? — диде Ирек борчылып.

— Исәрек ул, — диде бүлмәдәше.

— Ничек исәрек? Кайда эчкән?

— Бүлмәдә. Ул чемодан тутырып аракы белән сигарет алып килгән.

Ирек йөгәрәп Мисбах яшәгән номерга кереп китте. Шкаф өстеннән егетнең чемоданын сөйрәп төшерде: сигаретлар арасында яткан өч яртыны алды. Караватта яткан егетне йолкып торгызды, йодрыгы белән чыраена бәрәсе килде, көчкә тыелып калды.

— Сволочь, дунгызга әйләнеп исәреп ятарлык булгач, ник монда килден? Авылында ятарга иде, синең урынга берәр юньле кеше килгән булыр иде!

— Ирекнең теге шешәләрне ташка бәрәп ватасы килде, бөкеләрен каерып ачты да, аракысын унитазга агызды. — Әгәр янадан исәргәнәнне күрсәм, путевканы алып, Союзга кайтарып жибәрәм! Монда безнең илне мәсхәрәгә калдырып йөрергә ирек бирмәм!

Бу хәлдән соң Ирекнең тынычлыгы бетте: Мисбахны күздән яздырмады. Аннан башка вак-төяк борчылулар да булып кына торды: якында гына барган төзелештә эшләүче төрек егетләре безнең кызлар янында бөтерелделәр, Нәкыя исемле кызга гашыйк булган егет кияүгә чыгарга сорап чат ябышты.

Болгария безнең туристларның күнеленә мәңгелек мәхәббәт булып урнашты. Ожмахка тин шәфталу-өрәк плантацияләре, яна сауган сөт кебек жылы дингез дулкыннары, алтын комлы яр бие пляжлары, атаклы Добруджа үзәнлегендә үскән бодайның миң төбенә — кирпеч өстенә салып пешерелгән калачынын төмә, қояшлы йөземнән сыгылган, телне камаштырырлык шәрабләре — бәхетләренә тигән олы бүләк булды. Монда күргәннәре «Мен дә бер кичә» әкиятә иленнән иде...

Туристларның программасы тыгыз булды: ил буенча сәяхәт ителәр, Шипка тавында рус солдатларына куелган һәйкәлне күрделәр (Болгарияне төрек басып алучыларыннан коткаручыларга), пионер лагерына балалар белән, консервы заводы эшчеләр белән очрашуга бардылар, Болгариянен Социалистик Хезмәт Геройлары белән таныштылар.

Ин дулкынландырганы Софияда Совет солдатына куелган һәйкәл булды. Болгарияне немец фашистларыннан азат иткәндә корбан булган совет солдатлары истәлегенә куелган бу һәйкәлгә болгарлар яратып Алеша дип исем биргәннәр. Биек постаментта басып торган ватандашлары сынына карап, безнең яшьләр тын калдылар: кайларда гына ятмый совет солдатлары... Кемнәрнең кадерләләре туган илләренә кайта алмый, Карпат тауларында башларын салганнар?..

Сәяхәтнең азагында аларны Кара дингез биш баллы шторм белән сынады:

иртән торуларына бишектәге кебек селкетә, аякка бассан, ябышмыйча барып булмый, кайберәүләр авызларын тотып йөгәрә... Ресторанда моряклар тозлы кыяр өләшә. Кызык! Теплоход яныннан дельфиннар йөзә!

Болгария белән хушлашу монсу булды... Хуш, роза гөлләре иле! Имин бул!

Кайтканнан соң бер-ике көн һушка килә алмый йөргәннәрдер әле — ул кадәр рәхәт тормыштан соң жин сызганып басуларга, фермаларга, комбайн штурвалына тотынырга кирәк иде. Ирек, житәкче буларак, группа турында тулы отчет бирде. Мисбахны телгә алмады.

1970 ел Советлар Союзы өчен зур юбилейлар елы булды. Пролетариатның бөек юлбашчысы Владимир Ильич Ленинга йөз яшь тулды. Бу датаны Совет халкы гына түгел, бөтен планетада зурлап билгеләп үттеләр.

Комсомол житәкчесе буларак, Ирек бу эшләрдә йөзеп йөрде. Житмешенче ел аның үз язмышында да истәлекле булды.

— Нәжметдинев, партиягә керергә жыенмыйсыңмы? — диде райкомның оештыру бүлегә житәкчесе Госманов, күзлек өстеннән Иреккә сөзеп карап. Кара-кучкыл йөзле, алгарак чыгып торган зур кара күзле, калын тавышлы оргодтел житәкчесе Госманов Ирекне үз итә, чөнки райкомга кадәр ул да мәктәптә эшләп килгән иде.

— Партиягә кергәч, комсомол секретаре булып эшли аламмы сон?

— Анысын карарбыз, — диде һәр чактагыча үзенә монда кем икәннен яхшы белгән заворготдел. — Рекомендацияләр ал, документларыңны тупла. Быел Ленин юбилее унаеннан яшьләрне партияга алачакбыз. Яхшылап әзерлән!

Партия бюросына кадәр башта карт коммунистлардан торган парткомиссия аның хәзерлеген тикшерәчәк: партия уставы, халыкара хәл буенча сораычаклар. Әй яраталар инде картлар яшьләрнең тетмәсен тетәргә! Эре генә куыраеп, үзләренен өстенлекләрен күрсәтмичә калмыйлар!

Ирекнең борчылырлыгы юк — политик яктан хәзерлекле, комиссиядән үтүенә шикләнми.

Берничә сорауларына җавап биргәннән соң, кайсыдыр көтмәгәндә:

— Атаң кем? — дип сорап куйды.

Ирек баскан жирендә тынсыз калды. Ул эндәшмәгәч, сорауны кабатлады:

— Атаңның исеме ничек? Паспортыңда?

Сорауга җавап бирергә кирәк иде.

— Паспортымда атамның исеме юк... Сызык.

Бүлмәдә уңайсыз тынлык урнашты. Кайсыдыр тамак кырып куйды. Ирек үзен ниндидер оят эш белән тотылгандай тойды. Йөзә кызыша башлады. Менә кайда көткән аны хурлык!... Бөтенләй онытылып бетмәсә дә, борчымый иде... Ул бит инде үзе әти кеше!

Егетне бу чотерекле хәлдән кыерсытмыйча гына чыгарырга кирәк иде.

— Энем, партиягә кергәндә документ тутырырга, партбилет язарга кирәк була. Аңа кадәр паспортыңны рәтлә. Шунсыз сине партиягә кабул итмәячәкләр. Хәзерләнеп беткәч, тагын килерсен.

Парткомиссиядән кыйналган эт кебек чыкты...

«Москвич»ка утырды да, ярсанган йөрәген басарга теләп, машинаның бар булган тизлеген сыгып, кар бураны туздырып Көнкурмешкә элдерде. Мәктәпләрдә кышкы каникул башлангач, Рәйсә Ләйсәнне алып авылга кунакка кайткан иде. Капка төпләрендә машина туктаганны ишетеп, Рәйсә йөгереп чыкты.

- Ничек булды, Ирек, парткомссиядән үттенме?
 - Үтмәдем!
 - Нишләп?
 - Атасыз кешене алмыйлар партияга! Атамны табарга куштылар!
- Ирекнең сөйләшәсе дә килмәде.

Бу хәбәрне ишеткәч, Маһинур нәрсә турындадыр озақ кына уйланып йөрде. Сандыгын ачып кәгазьләр актарды. Ирекнең тынчланганын көттө.

— Улым, син озақка сузмыйча Ижауга барып кайт. Үлгән булса да минем законный ирем бар бит! Мин бит солдат хатыны! Сина аның исемен биреп буладыр. Кайнанам белән кайнатам янына барып, алардан рөхсәт сорап кайт! Алар бик акыллы, тәрбиялә кешеләр, рөхсәт бирми калмасылар!

Эре бүрәнәләрдән салынган йортның биеск баскычыннан менгәндә гомергә күрмәгән, әнисе сөйләве буенча гына таныш кешеләр белән очрашу Ирекне нык дулкынландырды. Кыюлыгы әллә кая китте. Үзен уллыкка алуларын сорап килгән малайга охшатты, кире борылырга теләде. Әнисенен: «Алар әүлиядәй кешеләр, гаеп итмәсләр!» — дигән сүзләре исенә төшкәч, кынгырау төймәсенә басты.

Беренче минутлар гына киеренке булды. Үзен каршылаган олы яшьләрдәге ирнең Искәндәр икәннән чамалаты егет. Исәнләшкәч, үзенә каян килүен, кем икәннән аңлатты. Көтелмәгән яналык Искәндәреннән яшылеген, Маһинурның килән булып төшүләрен, олы гаиләнен бәхетле елларын исенә төшерде. Миргаз хәзрәт вафатыннан соң Искәндәр, үз йортында кече улын калдырып, хатыны Асия белән әнисе янына күчкән иде. Искәндәр егетне күтәрәп кенә алмады:

— Маһинур киләнне бик яхшы хәтерлим! Ул шундый чибәр, эшчән, уңган иде! Алар Мирфәез белән бик пар килгәннәр, бик яратыштылар, сугыш кына аерды аларны... — Әйдә, энем, түрдән уз, син безгә бик кадерле кунак! Әнкәй, күр әле безгә кем килгән! — Зәңгәр көшмиң яулыклы, озын күлмәгә өстеннән камзул кигән, камзул өстеннән ак мамык шәл ябынган Зәйнәп абыстай тугызынчы дистәне вакласа да, юкарып, тагын да кечерәеп калса да, күзә үткән, зиһене яхшы, мөлаем матур карчык иде. Каршысында басып торган егетне күргәч «Әстәгъфирулла!» — дип пышылдады: бу баланың бөтен килеше-килбәте, бие-сыны, дулкынланып торган конгырт-сары чәчләре, зәңгәр күзләре аның улыныкы — Мирфәезенекә иде!

— Әнкәй, Маһинур киләннең улы Ирек бу! — диде Искәндәр. Зәйнәп абыстай: «Таныдым,» — дигәч, Искәндәр аптырап, сәерсенеп әнисенә карады.

— Саумысыз, Зәйнәп абыстай! Сизгә әнкәйдән бик күп сәлам! Менә, кечкенә генә күчтәнәч жибәрде! — дип, Ирек төенчек сузды.

— Рәхмәт, улым. — Зәйнәп әби һушын жый алмый... — Ничек болай? Бу бала Мирфәезнеке була алмый бит югыйсә... Бичара ана каршысында утырган егет аның тормышын үзгәртәсенә, күп еллар көткән хәбәрне Аллаһы Тәгалә жибәрүенә өметләнә... Бу охшашлыкның серенә төшенергә тырыша. Ирек кыенсынып кына килүен сәбәбен аңлатты. «Балалары булмавы Маһинур киләннән түгел икән. Ләкин ничек соң башка атадан туган бала шул тикле Мирфәеземә охшаган? Маһинур килән белән Мирфәез бигрәк нык яратышканнар иде, бәлки шуңа Маһинур киләннең карыны Мирфәезне хәтерендә саклагандыр?!» Зәйнәп карчык уйларыннан айнап бер карарга килгәндә гәүдәсе тураеп, йөзә яктырып китте.

— Улым, Маһинур килән белән жиде ел бергә яшәп, авыр сүз ишетмәдек, кызыбыз кебек якын күрдөк, сугыш булмаса хәзер дә матур итеп яшәр

идек. Әниенә бик зур рәхмәт, безне искә алганы өчен! Мин риза, Аллаһка тапшырып фатихамны бирәм, улым! Мирфәезем үзе исән булмаса да, исеме яшәр, Аллаһ боерган булса!

Ничә көннәр борчылып, икеләнеп йөргән Ирекнән инсаләреннән авыр йөк төшкән кебек булды, яна тормышына фатиха биргән мөлаәм әби ана бик якын, бик кадерле, үз әбисе кебек тоелды. — Бик зур рәхмәт, Зәйнәп әби! Мин ул исемгә беркайчан да тап төшөрмәм! — Ирекнән сүзе ант кебек янрады. Бичара анага газиз улының исем-фамилиясен йөрткән егет Мирфәезенң истәлегә — кадерле оныгы кебек тоела башлады...

Парткомиссия картлары кире борганда жир тишегенә керердәй булган егеткә тормыш көтмәгән жирдән рәхим-шәфкать күрсәтте: Миргаяз хәзрәтнән күп санлы варислары Ирекне туганнары кебек кабул иттеләр. Бу бәйләнеш гомерлектә дәвам итәчәк иде.

Ирек яна паспорт алды. «Нәжметдинев Ирек Фаизович», — дип язылган иде анда. Китегерәк тоелган тормышы тулылангандай булды. Егетнән күнелендә моңа кадәр әнисенә карата житеп бетмәгән жылы хисләр кабынды. Миргаяз мулла гаиләсендә аның әнисен яратып, сагынып искә алдылар. Маһинур турындагы мактау сүзләре күнел өчен генә әйтелгән гадәти сүзләр түгел икәнән аңлады: әнисе монда бик кадерле, бик бәхетле булган... Шушы яшенә кадәр үзен бу дөньяга ялгыш килгән дип санап, әнисен гаепләп йөргән Ирекнән жанын үкенү хисе борчыды.

Ижауга барып кайтканнан соң, Ирек әнисе янына ешрак кайтты, хужалыкта булышты. Авыл жирендә эш бетәрлек мени: утынын, печәнен әзерләргә, абзар-курасын караштырып, төзәтеп торырга кирәк. Эшчән, тынгы белмәгән Маһинурның да барысына да көче житмәле түгел.

Сизгер күнелле Маһинур улындагы үзгәрешләргә бик тиз тойды, аның һәр гамәле, һәр карашы жанын шифалы янгыр кебек сугарды. Дөньядагы иң газиз кешесе белән рухи яқынаюга Ирек урау юллар белән килде. Бәхеткә әле соң түгел иде, соң түгел! Бу якынлык тормышларына яшәү ямен өстәде!

Житмешенче еллар Ирекнән дә, Бәхтиярның да иң күнелле яшьлек еллары иде. Ал да, ял да белмичә, дәртләнеп эшлиләр! Көчләре ташып тора! Киләчәкләргә якты, ышанычлы! Иртәгәгә көн бүгенгесеннән матурырак булачак! Тормышның мәгънәсе — үз иленә, үз халкына тырышып хезмәт итү! Алар моңа чын күнелдән инанып яшиләр!

Бәхтияр район газетасында эшләвеннән канәгать: халык белән якыннан аралаша, газетада басылган мәкаләләре, очерклары укучыларга да, начальствога да ошый. Тик егет үзеннән канәгать түгел — әллә ялгауланды, әллә вакыты кысан, күнелендә өөрмә булып купкан хисләрен вакытында көгәзгә төшерә алмый. Язарга кирәк! Республика газеталарына жиһәргән шигырьләрен басып, чыгарып торалар югыйсә!

Шул турыда Иректә зарланган иде, дустан кинәш бирде:

— Бу турыда синең белән сөйләшсәм килеп йөри иде! Бәхтияр, син монда газетада эшләп шагыйрь була алмыйсың! Казанга кит! Анда гына — язучылар, шагыйрьләр арасында, шул шартларда гына талантыңны, сәләтенне үстерергә мөмкин! Мондагы көндәлек эш сина ижат итәргә вакыт калдырмый!

— Үзем дә шулай уйлыйм. Китсәм эш табылыр иде инде, редакцияләрдә байтак танышлар бар. Ничектер кыюлык житеп бетми димме... Аннан соң әнкәйнең берүзен калдырып китәргә жәллим...

— Жае чыгар әле. Барып урнашкач, үз янына алырсын.

Әнисе язмышына төшкән михнәтләрдән, кайгы-хәсрәтләрдән Бәхтиярның үзәгә өзәлә, бу михнәтләрдә үзенен дә гаебе бардыр кебек

тоела... Хөррия үсмер чагында әтисе мулла булган өчен сөргенгә сөрмәсәләр дә, яшәрлекләрен калдырмаганнар: өйләрен авылының бер ялкау хәерчесенә биреп, мунчаларына күчәргә мәжбүр иткәннәр. Ниçә еллар мантырга ирек бирмәгәннәр, Хөрриянен бала чагы ярлылыкта үткән. Кияүгә чыгып, тормышлары рәтләнде дигәндә, сугыш башланды. Ире Мөхәммәтхан сугыштан каты яраланып кайтып, озак та тормыйча вафат булды. Бәхтияр әтисен бик аз хәтерли, әтисе үлгәндә дүрт яшьтә генә булган.

Хөррия биш баласы белән ятим калды. Сугыштан сонгы ачлык елларда балалары бик озак туя ипи ашамадылар, балаларын жәлләп үзәкләре өзәлгән чаклар мәнге истән чыгарлык түгел... Кайгылар күзгә күренә торган булсалар, Хөрриянен баш очында кара төтен булып, күкләрне каплар иде! Бәхтияр, үткәннәренә төзәтә алмаса да, хәзер әнисен бөтен кайгылардан, мәшәкатләрдән йолып алып, картайган көнендә аңа ышанычлы терәк булырга тели. Бәхтияр Казанга барып урнашкан, бер кайтуында:

— Әнкәй, минем янга киләсенме? — диде.

Хөррия тиз генә ризалашмады, авылын, иске булса да үз йортын ташлап китәргә теләмәде. Улы әнисен күндерерлек дәлил китерде:

— Килсән, икебезгә дә жайлы булыр иде, икебез ике жирдә интеккәнче...

Хөрриягә шушы сүз житә калды: улы ялгызы интекмәсен! Барса, улының ашарына әзер, өстә-башы караулы булыр! Бәхтияр өйләнгәнче торыр да, өйләнгәч, хатынына тапшырып, үз өенә кайтыр. Бәхтияр «интеккәнче» дигән сүзгә «сагынып яшәгәнче» дигән мәгънәдә әйтсә дә, әнисе үзенчә аңлады, күчәргә риза булды...

Казанга китәргә берничә көн кала Хөррия Маһинурны чакырып алды. Маһинур аңа килен тиеш: Мирфәезнен әтисе Миргаз хәзрәт Хөрриянен әтисенә кардәш иде.

— Әйдә, Маһинур, түрдән уз! — дип каршылады Хөррия.

Өстәлдә самавыр жырлап утырса да өйдә ямансу бушлык сизелә: түр тәрәзәләр арасындагы көзгә дә, ак казлар кебек караватта куыраеп утыручан мөндәрләр дә, киштәдәге тастымал-эскәтерләр дә урыннарында юк — төргәкләргә төреп, алып китәргә әзерләп куелган.

— Жыенасынмы, Хөррия? — диде күнелен югалту хисе борчыган Маһинур.

— Ходайга тапшырып риза булдым инде, хәерлегә булсын! Бала сорагач, нишләмәк кирәк, шулар кулына каласы да бар бит әле...

— Шулай-ай, үз улың әле, чит кешедә булмыйсың! Бәхтияр акыллы бала, калеренне белә...

— Киткәнче сина әйтер сүзләрем барые, шуна чакырдым, Маһинур. Мин гомер буге сине рәнжеткәнгә үкенеп йөрдәм. Синең бәхиллегенне алмай китәлмәм. Исендәдер, улың тугач, сөңлем Мәрйям аркылы сүз жибердем. Син шуна ләм-мим сүз әйтмәден, үпкәләгәннене дә сиздермәден. Кайгы-хәсрәтләр күрсәк тә, язмыш кыйнаса да, тормышны аңлап бетермәгәнмен, жүләр... Әллә янадан күрешә алабыз, әллә жук, бәхил ит, Маһинур!

Маһинурның йөзе алсуланды, күзләре әлже-мөлже килде, яшь тыгылды. Бу мизгелдә егерме алты ел элек ишеткән авыр сүздән түгел, Хөрриянен бәхилләшүеннән яшьләре төгәрәп төште... Маһинур ирсез бала тапкан, «Мулла нәселен пычратты!» — дигән иде Хөррия.

— И-и-и, Хөррия, ишеткән минутта авыр булгандыр булуың, аның чаклыгына авырлыклар күрдүкмени? Кем ачу саклап йөрсен инде?! Мин сина тамчы да рәнжемәдем! Дөрес сүзгә жавап юк диләр бит! ..

— Рәхмәт яхшы сүзенә! Күнелемнән авыр йөкне бушаттың! Ул чагында сине белеп бетермәгәнмен. Сынатмадың, Аллага шөкер, яманатың чыкмады.

Улынны да менә дигән итеп тәрбияләден, Ирек авылда бер акыллы бала булды, тормышы да тел тидерерлек түгел — гайләсә күпләргә үрнәк, күз тимәсен! Бәхтиярым Ирекне туганнарыннан да якын күрә!

— Мин дә куанам инде, Аллага шөкер! Улларыбыз бергә үстеләр, бергә укып чыктылар, Ирек тә Бәхтиярны туганы кебек күрә.

Уллары турындагы жылы сүзләр күнелләренә хуш килде, самавыр янында тәмләп чәй эчтеләр. Самавыр жырлап утыра, чәйнек борыныннан хуш исләр бөркелә, тик икесенә дә ямансу: Хөррияне билгесез, таныш булмаган шәһәр тормышы шөлләтә, Маһинур авылларыннан тагын бер якын кешесе китә, күптән түгел генә гөрләп торган йорт хужасыз кала дип борчыла. Авылда тәрәзәләренә такта кадакланган тагын бер йорт йөрәкне тырмап торыр...

Бәхтияр да башлы-күзле булды. Беренче мәхәббәте кияүгә чыкканын ишеткәч, ана сонгы шигырен багышлап, яшьлеге белән хушлашып, динотипист булып эшләүче ап-ак йөзле, кара чәчле, сөрмәле яшел күзле, зифа буйлы бик матур кызга, чибәрләреннән чибәре Люциягә өйләнде. Соклангыч пар булдылар алар, очраган кешеләр аларның матурлыгына исләре китеп, борыла-борыла карыйлар. Хөррия улын килененә тапшырып кайтып китә алмады... Туган авылын, гомере үткән йортын, бәбкә үләнле ишек алдын, Куш чишмәннән шифалы суын, күршеләрен сагына-сагына, Казанда калды...

Язның бу кадәр дә иртә килгәне булды микән? Апрель башыннан шаулап искән жылы жыллар Көнкүрмеш инешен боздан әрчеде. Куш чишмә буендагы каеннарның толым-толым нечкә ботакларында куе-көрән алкалар чәчәк атты, алар кояш нурларында кызыл якут кебек янып тордылар. Инеш буендагы таллыкта, камышлар арасында, кыр үрдәкләре ара-тирә бакылдап сөйләшәләр — оя коралар. Наратлыкта елнын елына коелган калын ылыс катламы астыннан төркем-төркем көмеш сабаклы умырзаялар калкып, кояшка күзләрен ачтылар Язның иң татлы көннәре май башына туры килде: бакчаларда алмагачлар күпереп, ап-ак чәчәккә күмелделәр, чәчәк серкәсенә буялган алтынсу бал кортлары ашыгып бал ташый башладылар, умарталарның алдында эшче кортлар бүрек кадәр сырып тордылар, ишек алларына бал исе таралды. Көнкүрмешне чолгаган урманнарда, жил каян иссә дә, күнелләренә дәртләнדרеп, хисләренә нечкәртеп, шомыртның хуш исе анкыды. Күзгә күрәнмәгән сандугачлар мәхәббәттән шашып-шашып сайрадылар... Дөнья үзгәрде. Янадан туды... Сабыйларча сәдә, сокландыргыч, куандыргыч... Һәр үлән, һәр кыяк, һәр яфрак сөтле, йомшак, нәфис. Язны ел башы дип атасан, хак буласы икән...

Табигатьнен илаһи тантанасы СССР дигән олы ил халкынын тантанасы белән аваздаш булды— 1975 елда Бөек Ватан сугышында фашизмны жинүгә утыз ел тулуны зур хәзерлек белән билгеләргә жыендылар

Утыз ел күп кебек тоеладыр, тик ул коточкыч чорны кичергән кеше өчен сугыш тупса артында гына: ирләрен югалткан хатыннар утыз ел газизләрен көтеп картаялар, улларын сагынып тилмергән аналар, өметләрен өзми, берәм-берәм мәнгелеккә китеп баралар...

Жинүгә утыз ел тулган язда Мирфәезнен һәлак булуына утыз бер елны билгеләп, Маһинур Корьән чыкты... Алтмышын тутырган хатынга Мирфәез хәзер якын туганы, улы кебек тоела башлады. Маһинур аны һичниче алтмыш биштә итеп күз алдына китерә алмый— ул һаман пәһлевандай таза, кин жылкәле, куе бөдрә чәчле, зәңгәр күзле, утыз дүрт яшьлек Мирфәез... Элеккеге кайнар хисләр сүрелсә дә, менә шушындый жинү көннәрен бәйрәм иткәндә Маһинурның кайгылары янарып, үзәге өзәлә: исән кайтканнар

ветеран булып, орден-медалъләрен тагып, халык ихтирамын тоеп, горур йөриләр. Мирфәезгә картаерга насыйп булмады... Аның орден-медалъләре похоронкасы белән сандык төбөндә..

Сугыш тукталганнан соң да аның куркыныч шәүләсе ил өстеннән, халык күнеленнән китмәде. 1945 елның августында Америка Япониянен Хиросима һәм Нагасаки дигән шәһәрләренә атом юомбасы ташлап, кешеләрне, йортларны, барлык жан ияләрән яндырып, көлләрән күккә очыргач, кешеләр монарчы булмаган коточкыч афәт янаганын аңлап, котлары чыгып яши башладылар. Алтмышынчы елларда монысын «салкын сугыш» дип атадылар. Күптән түгел генә фашизмга каршы бергә көрәшкән илләр дошманлашып, котырып кораллана башладылар. Самолетлар, караблар, су асты көймәләре атом кораллары белән шыплап тутырылдылар. Жир астына шахталарга атом ракеталары төшерделәр. Америка белән Советлар Союзының башлыкларына атом ракеталарынын кнопкасы куелган кара чөмөдән тоттырдылар. Кайсы алдан басарга өлгерер ул кнопкага? Бу сугышта фронт булмас, ирләр генә түгел, картлар, хатын-кызлар, балалар, кошлар, хайваннар, күбөләкләр, кырмыскалар... бар жан иясе бетәр...

Маһинур үсеп килгән улы өчен борчыла: «И Газиз Аллакаем! Сугышлар булмасын! Дөньялар имин булсын! Рәхмәтләреннән ташлама!» — дип һәр намазында ялварды.

Менә, иншалла, инде утыз ел сугышларсыз яшәп яталар. Маһинурларнын гаиләсе ишәйде: килене Рәйсә ак йөзле, зәнгәр күзле тулырдап торган малай алып кайтты. Күпләр Маһинурны кырыс холыклы дип санасалар да, катлаулы тормыш бәгырен катырмаган, шушы ике сабый — улынын балалары анын тормышын кояштай яктырттылар, жылыттылар! Үзенң дә исе китә — ничек болай яратып була икән? «И элеккеләр дәрәс тә әйткәннәр инде — «баланың баласы балдан татлы» дип! Оныкларына ап-ак бәрән йоныннан курчакныкы чаклы гына кечкенә оекбашлар, бияләйләр бәйләп кидертү үзенә бер куаныч!

— Оста да инде син, әнкәй, бигрәк матур булганнар, үзләре йомшак! Рәхмәт инде сина! — дип Рәйсә кайнанысынын күнелен күрә белә.

Апрель азакларында Иреклар Көнкүрмешкә дүртәүләп кайтып төштеләр.

— Бәрәңге утыртышырга кайттык, — диде улы.

— Иртәрәк түгелме соң әле?

Рәйсә ни өчен ашыкканнарын аңлатты:

— Әнкәй, ике көннән Ирек Мәскәүгә китә, шуныңчы утыртып бетерик.

Иртә түгел, кешеләр утырта башлаган инде.

— Мәскәүгә ?

— Әйе! Комсомол Үзәк Комитеты Жинүнәң 30 еллык юбилеена чакыра!

— И, олылаганнар! Исән-имин йөрәп кайт, улым!

— Мәскәүдән сина нәрсә алып кайтсын?

Киленен соравына Маһинур аптырабырак калды.

— Нәрсә дип... Мина бер нәрсә дә кирәкми... Индийский чәй булса инде...

Ирек белән Рәйсә көлеп жибәрделәр!

— Мәскәүдә бар нәрсә дә бар инде ул, әнкәй, — диде Рәйсә. — Мин күп итеп Мәскәү конфетлары алып кайтырга куштым, һәр төрлесеңнән! «Мишка на севере» дигәнән бигрәк тә! Бөтен туганнарда да күчтәнәчкә житерлек булсын!

Бу юлы Ирек кычкырып көлдә: Рәйсәнең бертуганнарыннан башка туганнан туганнары кырык биш! Ирекнең дә аныкыннан чак кына кайтыш!

Татарстан делегациясен Советлар Союзынын Кораллы көчләр музеена алып килделәр.

— Иптәшләр! Сезде хәзер изге Жинү Байрагы саклана торган залга чакырабыз. Анда Бөек Ватан сугышы геройлары белән очрашырбыз, Жинү Байрагы янында фотога төшәрсез, — диде житәкчеләре.

Байрак сакланган залга кергәч, барысы да тынып калдылар... Күзләр пыяла витрина эчендәге Жинү Байрагына төбәлдә. Пулялар да вата алмаслык пыяла артында ин канлы сугыш эчендә ничә еллар йөргән, снаряд ярчыкларыннан, пулялардан тишкәләнгән, күпне күргән, немец фашистларынын рейхстагы өстендә жилфердәгән безнен илебезнен, халкыбызнын Жинү Байрагы тора...

Байракка «150 ордена Кутузова 2 ст. Идришская див. 79 тк 3УА 1БФ» дигән сүзләр язылган.

Тыныч диварларны янратып, күнелнен ин нечкә кылларын тибрәндереп, аркаларны чымырдатып, Левитанныкына охшаган диктор тавышы егетләргә-кызларны, һәрберсенен исемнәрен атап, Байрак янына чакырды.

— У Знамени Победы победитель социалистического соревнования Назмутдинов Ирек Фаизович! — дип белдергәч, егетбезнен йөрәге дөпелдәп, сулышы кабынды, шул мизгелдә үзен байрак янындагы солдат кебек тойды. Яшьләргән барысы да шул хисне кичерде: Ватан кушса, кирәк булса, алар да шушы байракны кулдан-кулга тапшырган геройлар кебек көрәшәргә әзер... Комсомоллар байрак янына тезелеп баскач, диктор тагын да тантаналырак тавыш белән белдерде:

— Встает на пост у Знамени Победы генерал армии танковых войск, дважды Герой Советского Союза Лелюшенко Дмитрий Данилович!

Яшьләр янына хәрби адымнар белән төз гәүдәле, чәченә чал кунган генерал килеп басты да бик ягымлы итеп исәнләште. Барысынын да күзләре генералнын сул як күкрәгендәге Алтын Йолдызларга төште. Танк сугышларында жинү яулаган, тарихка «Курская дуга» дип кергән бәрелешләрдә фашистларнын «корыч крепость» дип саналган «тигр», «пантера»ларын тар-мар иткән данлыклы армия генералын күпләре белә иде. Генерал яшьләр белән бик дустанә якын итеп сөйләште, сорауларына җавап бирде. Советлар Союзы Герое исемен кайчан, кайсы сугышларда алганын әйтте. Генералга беренче Алтын Йолдызны 1940 елда фин сугышындагы батырлыклары өчен, икенче Йолдызны 1945 елнын 6 апрелендә Берлин өчен барган сугышларда генерал командасындагы танк армиясенен батырлыклары өчен бирәләр. Рейхстаг өстенә беренчеләрдән булып 79нчы танк корпусы сугышчылары Жинү байрагын эләр.

— Безнен жинү халкыбызга бик кыйммәткә төште. Һәр совет гаиләсеннән күп корбаннар булды, газизләрен югалтмаган гаиләләр юктыр. Менә Сезде гаиләдән дә сугышта катнашучылар булгандыр, — дип, янында торган Иреккә мөрәҗәгать итте.

Шул мизгелдә сандыкта саклана торган похоронка Ирекнен күз алдына килде.

— Отец погиб, — диде үзе дә сизмәстән. Унөч яшькә кадәр әтисен сугышта үлгән дип белеп, үкенеп, орден-медальләре белән горурланып йөргән ятим малайга әти шулкадәр кирәк иде, шулкадәр житмәде ана әти... Утлар-сулар кичкән Жинү Байрагы тәэсирендә Ирек искиткеч тетрәнү кичерде: жинү өчен гомерен биргән, үзе анын исем-фамилиясен йөрткән Мирфәез ана бик кадерле кешесе, әтисе кебек тоелды...

Егерме жиденче апрель көнне ерак Литваның Немонончы дигән

авылында мәктәп укучылары сугышта һәлак булган совет солдатларынын каберлеген чистартып, чәчәкләр утырттылар. Батырлар хөрмәтенә куелган гади генә һәйкәл каршысына сап-сары чәчләр, зәңгәр күзләр, алсу йөзләр кыз килеп басты да бронза белән ызылган исемнәренә укый башлады. Кызның йөзгә уйчанланды: монда күмелгәннәр арасында төрләр милләт кешеләре, төрләр яштәгеләр бар. Кызның карашы «Назмутдинов Фаиз Миргаязович — татарин, 1910 г.р.» дигән исемдә туктады. 1944 елның март аенда һәлак булган. «Минем бабай белән бер яшылек булган!» — дип уйлады бала. Бабасы белән яшәтәш икәннән белгәч, монда күмелгән солдатны чын күнеленнән кызганды.

...Язгы кояш балкыган зәңгәр биеклектә Мирфәезнең жаны шатлангандыр: аның турында бу мизгелдә рәхмәт хисләре белән Немононцы авылында гонаһсыз сабый, Мәскәү каласында аның исемне йөрткән, әтисе урынына күргән Ирек, туган жире — чәчәкләр Көнкурмештә бердәнбер сөйгән хатыны искә алдылар... Туган илен азат итү өчен шәһит киткән Мирфәезгә бу турыда Рәхмәт фәрештәләре хәбәр биргәннәрдер...

Жинү Байрагы янында төшкән фото — «Батырлык өчен...» медале тасмасы төсөндә каймаланган Комсомол Үзәк Комитеты Грамотасы иде.

«За большие успехи в социалистическом соревновании в честь 30 летия Победы в Великой Отечественной войне 1941 — 1945 г.г., за самоотверженный труд, высокое качество работы, отличную учебу тов. Назмутдинов Ирек Фаизович сфотографирован у святыни советского народа — Знамени Победы.

Центральный Комитет ВЛКСМ.

Москва, 1975г.»

Ирек өчен бу бүләк орденга тиң иде...

Мәскәүдәге очрашу Ирекен күнеленә нык тәэсир иткән, хәтеренә мәңгелеккә уелып калган, көндәлек ыгы-зыгыдан югары күтәргән, рухына көч биргән, күнелен яктырткан, сафландырган гайре форсат булды. Музейдагы очрашудан соң Татарстан кунакларына Мәскәү буенча экскурсия оештырдылар. Кибетләрдә йөрергә вакыт аз калды.

Әнисенә нинди бүләк алырга дип Ирек күптән уйлады. Атаклы ГУМда тапты ул эзләгәннән: «Павловские платки» дигән бүлектә әкият дөньясына тап булды! Аллы-гөлле, озын чуклы кәшимир шәлләрнең кайсын сайларга белми сатучы кызны аптыратып бетерде. Әллә ничә шәлләрне ябындырып карады.

— Какая же у вас мама? Молодая, красивая?

— Не молодая, но красивая! А какую шаль вы купили бы себе?

— Вот эту! — Кыз күгәрчен төсөндәге кие жирлектә зәңгәр розалар, йолдызларга охшаган ак чәчәкләр төшкән шәлләрне инсәләренә салды, көзгә каршысында әйләнеп күрсәтте. — В этом платке ваша мама будет как королева!

— Беру! Большое вам спасибо! — диде егет сөенеп.

Кадерле бүләкне ябынгач, Маһинур яшәрәп китте; анаклары алсуланды, конгырт күзләре очкынланды, бәхетле көннәргә хәтеренә төште: шәл Мирфәезгә белән Көнкурмешкә кунакка кайтканда тектергән күлмәгенә охшаган иде. Күгәрчен төсөндәге кие жирлектә зәңгәр чәчәкләр төшкән ефәкне ире белән икәүләп сайлап алганнар иде...

— Рәхмәт, улым, бигрәкләр дә матур шәл алгансың!

Маһинурдан да ныграк Рәйсә сөенде:

— Ирек сайлый белә ул! Ул бит художник! Вкусы бар! Бигрәк килешә, әнкәй, сандыкка салып куйма, рәхәтләнеп бәйләп йөр!

Маһинур елмайды. Мондый шәл көн саен бәйли торган түгел. Менә ашларга чакырганда бер бәйләп барсан — үзе бер гомер...

Авыл кечкенә булса да, бәлки, кечкенә булгангалар да, корьән ашларын еш уздыралар. Андый чакта Маһинурны чакырмый калмыйлар.

Берничә ел элек булган хәлдән соң ул авылда алыштыргысыз кешегә әйләнде.

Маһинур ахшам намазын укырга жыенганда кемдер түземсезләнеп ишекне шакиды. Керә-керешкә ашыга-ашыга:

— Маһинур апа, Әсма әбинен хәле начар, сине алырга жибәрделәр. Ясин чыгарга кирәк, диделәр.

Мона кадәр Маһинурны корьән укырга чакырганнары юк иде, шуна күрә берәз аптырады.

— Мәрфугаттәй юкмени?

— Ул кызларына киткән.

Маһинур дулкынланды, эченнән генә догалар укый-укый киенде, китапларын тагын бер кат төреп алды да, килгән кыз белән җаваплы юлга чыкты. Каушаудан, борчылудан ни кылырга белми торган Әсма карчыкның улы белән килене Маһинур килгәч жинел сулыш алдылар: хәзер барысы да хәл ителер, Маһинур тәртибен аңлатыр дип уйладылар. Маһинур, чишенеп, авыру янына килде.

— Беркөн килгәндә әйбәт кенә идең бит әле, ни булды Әсмаatti? — дип эндәште. Аның тавышына карчык күзен ачты. — Әсмаatti, мине танийсынмы? — Карчык күз кабакларын ябып ачты: танийм диюе иде. Маһинурны күргәч, карашы ачыкланыбырак китте.

— Менә бит, Аллаһа шөкер, таний да, ишетә дә! Лә илаһә иллә Аллаһ дип әйдәле бергә кабатлыйк, — диде Маһинур. Карчык, иреннәрен генә кыймылдатып, сүзләренә кабатлады.

— Сөбханалла! Әллә икәүләп намаз да укыйбызмы, Әсмаatti? Хәзер бит ахшам вакыты. — Карчык өкрән генә баш какты. Пышылдап кына намаз сүрәләрен укыды. Маһинур карчыкны мөнгелеккә әзерләргә тырышты, килеп өлгерүенә сөенде: Аллаһ ризалыгы өчен булсын, Әсмаatti намаз укып китә, Аллаһы Тәгалә гөнаһларын ярлыкасын, урынын жәннәттә итсен!

— Әле боерган булса, хәлең әйбәтләнеп тә китәр, — диде күнел өчен...

Корьәннен кирәк битен ачып укый башлады. Өйгә жыелганнар Маһинурның искечә язылган китапны бик йөгереке укуына гажәпләнделәр. Ул төнлә карчыкны сакларга калды. Таң алдыннан Көн күрмешнең иң өлкән кешесе — сиксән сигез яшьлек Әсмабикә әби тыныч кына китеп барды... Маһинур женазанын ахырына кадәр ярдәм итте, озатышты.

Әсмабикә әби бар авылдашларын монга салып, сиксән сигез язлардан, сиксән сигез жәйләрдән жыелган жылыны алып китте...

Әбинен жидесенә дә, кырыгына да корьән укырга Маһинурны чакырдылар. «Маһинурның тавышы, мәкаме бигрәк монлы, матур», — диештеләр карчыклар. Арадан яшьрәгә, Маһинурның замандашы искә алды:

— Ул бит яш чыгында безнең авылның иң оста жырчысы иде!

Менә шушы очрактан соң Маһинурга караш нык үзгәрде, Зәйнәп абыстайдан алган сабаклары ана бик кирәк булып чыкты: авылдашлары аның гыйлемле икәнә инандылар.

— Әнкәй, син минем йөзгә кызыллык китерәсез бит! Синен абыстай булып йөргәнәңне райкомда ишетсәләр, ни диярләр? Мина яхшы булмас бит! Ул турыда уйламадыңмени? — диде Ирек.

Маһинур тиз генә җавап бирмәде. Уйлап җиткермичә, капыл гына кубып бер эшкә дә тотынмаган Маһинурга сорау сөмсез, урынсыз тоелды.

— Улым, мин сина беркайчан каршы килмәдем, пионерга да, комсомолга да, партияга да кердең, көчләп дингә дә бастырмадым. Үз ихтияры белән яшәсен дидем. Заманасы шулай булгач. Мин синен йөзгә кызыллык китерерлек эш эшләмим. Мин абыстай түгел! Остабикә булыр өчен бик зур гыйлем кирәк. Белгәннәремне укып, кешеләргә, авылдашларыма ярдәм генә итәм, миндә беркемнең дә эше юк! Синен дә! Әгәр бәйләнә башласалар, миңа җибәр, нәрсә әйтергә белермен! — Шулай дип кырт кисте ул.

Ирек янадан бу турыда сүз кузгатмады. Әнисе хаклы иде.

Бер килешкә генә яшәп ятканда, Көн күрмеш халкын умарта кортлары кебек гөҗләткән яңалыklar булды

— Хөррия улының китабы чыккан!

— Бәхтиярның шигырьләре җыентыгы чыккан ди, каян алырга була микән?

— Маладис егет! Менәтерәк, үзбезнең субственный шагыйребез булды! Көн күрмеш егетен бөтен Татарыстан беләчәк!

— Укыячак диген!

Авыл халкы гомер-гомергә китапны олылыклаган, борынгылар изгегә санаган. Кадерләп сакларга өйрәткәннәр. Китап язучыларны галим итеп күзаллаганнар. Мондый караш хәзер дә саклана әле, гәрчә басылган китапларның байтагы адәм баласын юлдан яздырырлык булса да...

Бәхтияр, әле китабы басылганчы ук, түзмәде, шатлыгын Ирек белән уртаклашты:

— Ирек, шигырь җыентыгын нәшриятка тапшырдым! Кечкенә булса да китап чыгачак! Алла бирса! «Яшь шагыйрьнең беренче китабы» дигән баш астында.

— Котлыйм, Бәхтияр! Синен белән мин дә бергә көттем бу көнне! Бу синен зур жинүен! Янадан-яна әсәрләрен, китапларын чыгарга язсын! Бу шатлык синекә генә түгел, барыбызныкы да, бөтен Көн күрмешнеке дә! Мәктәптә шау-шу килерләр инде! Очрашуга чакырмый калмаслар! Кайтырсын бит?

— Китап чыксын әле башта. Кулга алмыйча ышанып та булмый! Китап чыкса, беренчесе сина!

— Ничек дип атадың?

— «Ышаныч» дип. Йөз утыз жиде шигырь керде, элек язганнары да, хәзергеләре дә бар.

— Китабың чыккач та безгә хәбәр ит! Моңы билгеләми ярамый! Рәйсә белән барабыз!

Куен кесәсенә сыярлык бу җыентыкны кулына алгач Бәхтияр моңа кадр күрмәгән яңа хисләр, яңа бәхет тойды, түбәсе күккә тиде! Язмышына шигърият мәңгелек моң булып керүен, «адашканда нуры белән юл күрсәтеп, баш очында мәңге янар йолдыз» дип кабул итте... Мондый бәхет чын иҗат кешесенә генә хас...

«Тугры йөрәкле дустым Ирек! Киләчәктә дә бергә-бергә уртақ шатлыklar белән яшәргә язсын! Ихтирам белән, Бәхтияр», — дип язып, әйткәннечә, беренче китабын Иреkkә бүләк итте.

— Китабың тышына канатлы ат сүрәте ясап, рәссам киләчәгенне юраган: ул ат сине зур, биек үрләргә алып менәр, Бәхтияр! Без моңа чын күңелдән ышанабыз!

Беренче яналык ни кадәр күнелле, шатлыклы булса, икенчесе Көнкүрмеш халкы өчен фажигале иде. Юк, берәү дә үлмәде үлүен, тик авылнын тамырына балта чаптылар...

— Ишеттенме, Маһинур, безнен имәнлекне кисәләр! — дип төсө качкан күршесе Сәкинә килеп керде.

— Ничек инде? Кемнәр кисә?

— Безнен авылныкылар түгел, танымадым, мужыт кобалардыр.

— Безнекеләр кая? Бригадир белә микән? Хәбәр иттеләр микән? Башкалар беләме?

— Ишеткәннәр инде, халык мәктәп янына жыела.

— Әйдә, без дә шунда барыйк!

Аларны каршылаган күренеш жаннарын тетрәндерде: очлары күккә тигән менъяшәр имән гөрселдәп жиргә ауды... Сынган ботакларнын шартлавы бомба шартлавыдай йөрәкләрне өшетте...

— Нишләйсез?! Кемнән сорап безнең урманны кисәсез?

— Ничек кулыгыз бара?!

— Алладан куркыгыз! Безнен бабайлардан калган мирас бит ул! Авыл булып утырганда да имәннәргә кагылмаганнар бит!

— Мәчет манарасын кискән адәмнәргә төшкән каргыш сезгә дә төшми калмас!

Авылны һәръяклап уратып алган, ышыклаган мен яшьлек имәннәр — бала-чаганын яратып, көнөзын уйный торган урыны сугыш кырын хәтерләтә: киселгән агачларнын тамырларын бульдозерлар сөйрәп, тау-тау балчыкларны чыгарып өяләр, яна гына имән үсеп утырган урыннар бомба төшкән чокырларга охшап тора...

Халык кычкырыша башлагач, кисүчеләрнен бригадиры аңлатмакчы булды:

— Колхоз присидәтлегез төпләргә кушты, чәчүлек жирен арттыру өчен, так шту без зақунный эшлибез.

— Булмас, мондый эшкә рөхсәт итмәс, башына ат типмәгән булса!

— Ансын без белмәйбез, ат типкәнме, юкмы, түлке безгә шундый указание бирделәр.

Дәресләрдән соң укучылар Кушимәннән кайтканда бу хәлне күрәп котлары чыкты, кычкырып елый башладылар: имәннәргә үтергәннәр, колач житмәс баһадирлар сугыш кырындагы корбаннар кебек сузылып яталар...

Мондый хилаф эшнә халык: «Каш ясыим дип күз чыгару» ди.

Мәнсез житәкчеләр куркыныч, андыйлар хәтта ил башына да үрмәлиләр.

Бу вакыйгалардан соң Көнкүрмеш халкынын канаты сынгандай булды. Авылнын сакчыларыдай үсеп утырган имәннәргә юксындылар, зират янында ялгыз калган имәнне дә яшен суккач, шомландылар: Ходаем, авылга башка афәт килмәгәе...

Шәрәләнеп калган урын күз көегенә әйләнде: ул якка карасалар, үзәкләр өзелә... Халык белән кинәшмичә, шушы ахмаклыкны эшләгән колхоз рәисенә рәнжелеләр... Бабайлардан ядкәр булып калган менъяшәр имәннәргә юкка корбан иттеләр — ул жирләргә иген дә чәчмәделәр, бакча да утыртмадылар, буш килеш ята бирде... Агач тамырларын бульдозерлар тартып чыгарган чокырлар, түмгәкләр еллар үтү белән тигезләнделәр, ләкин күпме яшәсәләр дә онытырлык түгел иде бу югалту...

1921 елгы ачлыкта берничә гаилә урманнар шаулап үскән, чишмәләр чөлтерәп аккан урынга килеп, яна урында бәхетләрәк, тук тормыш корырга өметләнеп, авылга нигез салганда Маһинурга жиденче яшә

иде. Шул гомердән бирле, тормышлары нинди булуга да карамастан, Көнкүрмеш анын өчен дөньядагы иң газиз, иң матур жир... Жиде ел Ижауда яшәгәннән башка, авылыннан беркайчан беркая китәргә теләмәде. Шатлыклары да, кайгылары да ата-анасының каберләре дә шушында. Һәр Ходай бирмеш иртәдә бакча артларындагы урман өстеннән калыккан кояшны каршылап, дөньяның матурлыгын тоеп, хозурланып яши. Бирсә бирә икән Ходай бу матурлыкны, байлыкны: саф сулы чишмәләре челтерәп ага, ыңдыр артында гына жиләклек, урманнары элеккечә үк күкрәп үсә иде... Имәннәрне харап иттеләр... Маһинур бу вакыйганы үз югалтуы кебек кичерде... Тормышының кадерле мизгелләре имәннәр арасынан үткән юл белән бәйлә: ул агачлар аны каршы алалар, озатып калалар, анын хыялларын, анын җырларын тынлыйлар иде... Яши-яши кеше үз гомерендә бик күп югалтулар кичерә икән, уйласан исен китәр... Әллә тагы тормыш гел югалтулардан гына тора? Ире, ата-анасы, күпме авылдашлары китеп бардылар... Гөрләп торган авыллары кечерәеп калды: колхозны икенче авылга кушкан, атларны алып киттеләр... Алар киткәч, тормышның яме кимеде: яланнарда атлар кешнәп, колыннар чабып йөрмәгәч, нинди авыл була инде ул?... Сыер фермаларын да күчерделәр, авылда эш калмады. Авылдашлар эш эзләп, уңайлы тормыш эзләп бөтенләйгә күчеп китә башладылар. Авылы бетүгә юл тотамы? Шушы уйлар Маһинурга тынгы бирми, Көнкүрмешнен киләчөгә өчен борчыла, гаепле кешедәй, жаваплылык тоя... Хәер, ул ни кылмак кирәк? Имәннәрне кистермәс өчен йөрәп карадылар бит, районга да бардылар, сүзләре үтмәде.

Көзгә янгырлар башлангач, бер баруында Ирекнән машинасы сазга кереп чумды. Машинасын калдырып, әнисе янына хәяүләп китте. Тракторлар ергалап бетергән юл тоташ сазлыкка, тирән чокырлар күлләвеклә әверелгән иде.

— Кобадан соң юл начарлана, безнен авыл юлын караучы юк. Көзен саз, кышын көрт, — дип зарланып алды улы. Авылда ялгыз яшәп яткан әнисенә хәлән белешергә кайтып йөргән Ирек өчен юл җәфага әйләнә.

Улы яна иркен фатирга чыккан, Маһинурны үзләренә яшәргә чакырды:

— Әнкәй, безгә торырга киләсенме әллә?! Кыш көне авылга бөтенләй юл ыбыла, чистартучы юк, без синең янга хәленне белергә килә алмыйбыз. Өбез иркен, үзенә аерым бүлмә булыр. Хотя бы кыш чыгарга кил, теләсән, жәйгә авылга кайтырсын.

— Чакыруың өчен рәхмәт, улым. Үз башымнан яшәрлек чагымда авылдан купмыйм әле. Минем өчен борчылма, үз-үземне карарлык, тормышым Аллага шөкер! Нигезне ташламыйм. Кирәге чыкса, барымын, сезгә бармый кая барыйм? Рәхмәт. Монда атна саен килеп интекмәгез, сез бит эш кешесе.

Улының чакыруына күнеле булса да, авылыннан китүне күз алдына да китерә алмый Маһинур! Кая ди китү! Аягы-кулы йөри, күзе күрә, яшәргә менә дигән өе бар, пенсиясе дә килеп тора! Кышка утыны әзер, сарыкларына печән житәрлек... Ул ялгыз да түгел— күршеләре белән бер-берсенә хәлләрән белешеп торалар.

Маһинур ниндидер яналык тоеп уяңды. Әле яктырмаган, тик тәрәзәләрдән аклык ингән. «Кар юган икән!» Пәрдәне ачып тышка карады: ишек алды, абзар түбәләре, койма баганалары, бакчадагы агачлар мамыктай беренче

кар белән капланган. Табигатьтә искуткеч тынлык, жилнең әсәре дә юк. Ни хикмәттер, жәйдән соң кыш килүне теләмичәрәк көтәсен дә, беренче кар яугач, нәрсәгәдер шатланасын, ул көн бәйрәм кебек, жиһандагы тынычлык, хозурлык күнелләргә инә. Шушы шатлык, илаһи аклык, кышның киләсе бураннары, каты суыклары белән ризалаштыра.

Ниндилер жинеллек тоеп, Маһинур көндәлек эшләренә тотынды: самавыр куйды, мичкә ягып жибәрде, сарыкларына, тавыкларына ашарга салды. Тыштагы матурлык, аклык-пакылектә хәйран калып, дөньясын онытты... Аның иң яратканы — ак төс бит! Акбүзгә зәңгәр чәчәкләр төшереп кофта чигеп кигән иде яшь чагында... Ак жептән үзе генә уйлап тапкан бизәкләр төшереп, күпме челтәрләр бәйләде! Ул челтәрләрдә кар бөртекләре, кыңгырау чәчәкләр, розалар, йолдызлар бар, кышкы тәрәзәгә төшкән искуткеч парчаларны хәтерләтәләр! Үзен чолгаган матурлыкка мәкиббән китеп күпме торгандыр, самавыры исенә төште: чәе кайнап чыккандыр! Чәшкеләрен челтерәтеп, өстәл әзерләде. Инде чәйләп алырга жыенган иде, аптырап калды: торганнан бирле колагында дүрт юлык кына жыр кабатлана да кабатлана:

Алым жәл түгел сина,
Гөлем жәл түгел сина;
Алым түгел, гөлем түгел,
Жаным жәл түгел сина.

«Әстәгъфирулла!»сын әйтте. Үзе жырлый бит, үз тавышын ишетә! Хет көл, хет жыла! Шайтан вәсвәсәседер бу!

Чәй ясап, бисмилласын әйтеп, күмәч кисеп чәй эчә башлагач, теге жыр туктады. Маһинур тамакка сау, Аллага шөкер, сөтле чәй белән бер телем эпекәйне ашап, һәр иртәдә Раббысына рәхмәт укый.

Мичен томалап, кечкенә чуен белән каз итеннән дөгә өйрәсе куйды.

И ул мичтә пешкән аш! Аннан да тәмле аш юктыр! Әкрән генә кайнап пешкән өйрәннең бөтен тәме чуен эчендә саклана, капкачын ачкач, оймак ниһмәтедәй хуш ис тарала... Ул — бәләкәй чакның иң мөкатдәс истәлегә...

Эшләрен бетереп, бәйләмен кулына алып тәрәзә янына килеп утырган иде, тагын теге жыр: «Алым жәл түгел сина»... Маһинур елмаеп куйды: элек тә шулай төрле жырлар колагында янрый иде. Кешенен күнеле шатлыктан гына жырлай... Аның күнеле жырга сусагандыр... Бәйләмен куйды да, стенага эленгән радионы ачты: Казаннан концерт башланган иде.

Маһинур сиксән жидесен тутырып, сиксән сигезенчегә чыкты. Ул үз өлешенә тигән гомереннән канәгать: язмыш ана шатлыкларны да, кайгыларны да мулдан бирде. Дөнья дигән иксез-чиксез тормышның баллы да, әче дә жимешләрен татыды. Сизгер күнел күзе кечкенә сөнечләрдән дә тәм табарга, куанырга өйрәтте. Инде китәргә дә вакыт житә... Туксанга якынлаша бит! Артыгы кирәкми. Раббысы аз авыру, ансат үлем бирсен! Кеше интектерми генә китәргә язсын!

Үлемнән курыкмый Маһинур, шулай да оймакка тин матур жиһанны калдырып китүе жәл... Нидер исенә төшеп, сандыгын ачты. Каклап төргән әйберләрен берәм-берәм бушата башлады. Аерым төенчектәге үлемтеген чишмәде, анда тәртип, барысы да бар. Хәергә өләшергә дигәннәре дә аерым төрелгән. Аларына да кагылмады. Ана кирәк әйберләр ин аста иде.

Ак яулыктагы төргәк белән агачтан ясалган кечкенә генә тартмачыкны алды. Яулыкны чишеп, андагы кәгазьләрне карады. Болар Маһинур тормышының иң истәлекле, йөрәк түрәндәге, мөһим онытылмас, үзәк белән бакый дөньяга күчәчәк мизгелләрнең шаһитлары: Мирфәез белән өйләнү турындагы таныклык, иренен үлем турындагы похоронка, улының туу турындагы таныклыгы, Мирфәезнен «Кызыл Йолдыз» ордены белән «Батырлык өчен» медале, сугыш беткән елны үзәк бирелгән, бер мәртәбә дә күкрәгенә такмаган «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941 — 1945 г.г.» дигән медале, Ижау заводында эшләгәндә бирелгән Почет грамоталары, колхозда эшләгәндә бирелгән мактау кәгазьләре, өй салганда төзелеш өчен алган әйберләрнең квитанцияләре. Бөтен гомерен эчкән алган истәлекләр... Карчык яулыкны төреп, урынына куйды да, тартмачыкны ачты. Сырлап ясалган матур шкатулканы Мирфәез бүләк иткән иде. Тартмачыкта әйберләр күп түгел — әнисенң сары гөрәбәсе, никахтан соң Мирфәез бүләк иткән фирүзә кашлы көмеш беләзеге белән йөзеге. Фирүзә кашлы көмеш алкасын ул беркайчан салмады, хәзер дә колагында. Кадрлар ядкәрләрне кулына алып озак карап утырды. Беләзеге белән йөзеген кимдә дә диярлек: кулы авыр эштән бушамады, затлы, кыйммәтле әйбер киярлекмени... Алар элекке матурлыкларын, затлылыкларын саклаганнар. Маһинур уйларыннан елмаеп куйды: Ирек белән Рәйсә килеп алабыз, берәз кунак булып китәрсен дигәннәри, беләзек белән йөзекне Ләйсәнгә бүләк итәр, бердәнбер кыз оныгына истәлек булыр. Кияр микән? Хәзерге заманда моның ишеләрне кияләр микән? Рәйсә килгәннән белешермен әле, дип уйлады.

...Тулгагы башланган Ләйсәнне ире Алмаз бала табу йортына алып киткәч, Рәйсә үзәк кая куярга белмәде. Кызы өчен борчулудан эчә авырта башлады.

«Фәнисә әйткән иде аны, кызым бәбәйләгәндә үземне дә тулгак тотты, дип, мине дә тулгак тотта бугай», — дип уйлады. Ирек хатынын тынычландырырга тырышты:

— Ник шулкадәр борчыласың? Барысы да әйбәт, нормально диде бит акушер-гинеколог.

Шулай дисә дә, үзәк йөрәгә чабыш атыныкы кебек какты.

Рәйсә белән Ирек шулай дулкынланып беренче оныкларын көттеләр...

Бәбәйләр дөньяга килә торган бүлмәнен зур тәрәзәсә иртәнге кояшның беренче нурларыннан алуланды. Кояш нурлары белән бергә бала кычкырып аваз салды....

— Малай! — диде акушерка. — Өч кило алты йөз грамм! Иллә жиде сантиметр!

Ләйсән елмайды: «Атасына охшаса, озын буйлы булыр»... Әбисенен сүзе исенә төшеп, «Алла бирсә!» дип өстәде.

Улын имезергә керткәнне түземсезләнеп көттө... Мәңгә ишек ачылды... Коридор тәрәзәсеннән төшкән кояш нурлары балкышында ак киёмле хатын ак биләүле бала күтәрәп, әнә шул алтын нурлардан ингән кебек булды... Бу илаһи, изге күренештән яшә ананың күнелә тулды: «Маһинур әбиеннән фәрештәсе!» дип уйлады зарыгып көткән Ләйсән, шатлыктан керфекләренә чык тамчылары кунды...

Табигать бушлыкны яратмый. Оныкчыгы туарга берничә генә ай алдан киткән Маһинурга алмашка Булат исемле малай дөньяга килде. Әти-әнисенен бәхетенә... Үзәк бәхетенә... Иманлы бала булсын !

Көнкүрмешкә тагын жәй килде. Урман аланнарында, тау битләрендә кызарып жир жиләге пеште, урманда юкәләр чәчәк атты. Умарталы бакчалардабал исе таралды. Тормыш элеккечә дә, элеккечә дә түгел... Табигатьнен жәйләре-кышлары, таннары-кичләре, урман шаулавы, сулар агышы шул ук, тик авылнын жаны югалтулардан сыкрана... Күптән түгел тормыш кайнап, гөрләп торганавылтынып калды: башта балалар укырга, һөнәр алыргы дип чыгып киттеләр дә, кайсы кайда төпләнеп калдылар, туган авылларына кире кайтмадылар; колхоз беткәч, яшь гаиләләр кузгалдылар; Көнкүрмештә өлкәннәр генә утырып калды; иң ямансуы — мәктәпне яптылар... Нигезләрен саклаган ялгыз карчыклар өйләрен, авылларынятим калдырып, берәм-берәм китеп баралар... Маһинурны озатканнан соң күп тә тормый Казаннан Хөррияне улы мөнгелелек йортына алып кайтты... Бәхтияр бу кайгыны авыр кичерде, үкенде, авылдан алып китмәгән булса, әнкәе үлмәгән булыр иде дип уйлады. Бер иртәдә Хөрриянен тәрәзәгә карапозак кына монаеп торганын күреп сорады:

- Әнкәй, ни карыйсың?
- Безнең авыл кайсы якта микән дим.
- Нигә? Сагындынмы әллә?
- Бүген бер төш күрдем... Әллә ничә оя бәбкә чыгарып үстергән ала казым кычкыра икән дим... Әй кычкыра, әй кычкыра... Үзәкләремә үтте... Авылда бер үрчем каз иде.

Хөррияне жирлөгәннән соң Бәхтияр күнеленә тынычлык таба алмыйча интекте, үз гомерендә күп жәфалар, авырлыклар күреп яшәгән әнисен жәлләде. Казанга алып килеп рәхәт тормышка чыгарам дигән уен хата булган дип санады. Югалту ачысы, сөю, сагыну хисләре шигырь юллары булып агылдылар:

Син бит, әнкәй, мөнгелектә
Күпме генә кунак булдың?!
Кунак түгел — жир йөзенә
Бераз күз һәм колак булдың.

Без белми дә калдык бугай —
Ни ишеткен, ниләр күрден:
Бөтенесен йөрәгенә
Төйнәден дә — гүргә керден.

Шулай инде, үлем үкенечсез булмый диләр... Әнкәйләр үләр дип уйламыйбыз, ул уйны ераккарак куарга тырышабыз... Ләкин алар китәләр... Безне табып үстергән әниләрнен изгелеген беребез дә түләп бетерә алмыйбыз, йөрәкләрне яндырып искә төшкән хаталарыбызны төзәтергә дә мөмкин түгел. Бары бер чара — кадерләребез рухына дога кылырга, үз чиратыбызда әнкәйләр-әткәйләр кебек балаларыбызны тәрбияле итеп үстерергә генә кала...

Маһинур улына васыять әйтеп калдырды:

— Улым, нигезебезне ташлама. Ирхәт абыенны онытма, авылга кайтып, хәлен белеп тор.

Ирек район үзәгендә эшләгән жиреннән кайтмас, тик алдагысын кем белә, бәлки, пенсия яшенә житкәч кайтыр, дип уйлады әнисе. Анын уенча, Көнкүрмештәй матур жир дөньяда сирәк. Монда яшәгәннәр ныклы, чирләмиләр, озын гомерлеләр. Маһинур үзе дә, Ходайга шөкер, тутызынчы дистәгә жигә язды, әнисе Сәймә карчык йөз яшен тутырып китте; ни авыр тормышта яшәгән, кайгылар күргән Өммегөлсем карчык та туксанны тутырды. Монда һава да, эчкән сулары, ашаган ипекәйләре дә шифалы...

Маһинурны жирләгәннән соң беренче мәртәбә өйләренен ишеген ачып кәргәч, Ирек белән Рәйсә бик озак сүзсез тордылар... Өйдә элек ничек булган, шундый тәртип: идәндә әңиләре суккан палас, караватта ул бәйләгән чөлтәрләр жәймә, юынгыч янында чөлтәрләр тастымал. Өйдә Маһинурның кулы тимәгән әйбер юк. Үзе дә каядыр чыккан гына кебек...

Рәйсә чиләккә су салды да, тиз генә идәннәренә юып чыкты. Газ плитәсенә чәй кайнатырга куйды. (Көңкүрмешкә газ үткәргәннәрен айтмәгәнмен икән. Тагын бер яналык — барча өйләргә дә телефон керттеләр. Халык рәхәткә чыкты!) Тәмләп чәй эчәргә утырганнар иде, күршеләре килеп керде.

— Саумысыз! Машинагыз капка төбәндә туктагач, кайтканыгызны күрүп сөендем! Дөңьялар ямьләнеп китте! Маһинур апа булмагач ямансу.... Жиләккә кайттыгызмы? И быел жиләкнән шәпләгә! Үзе пешкән, үзе эре, чыпчык башы кадәрле! — Күрше киләне чөмәләм тулы жиләкле савытны өстәлгә куйды. — Менә, әзрәк авыз итегез!

— Рәхмәт, Әлфия апа! Өйдә, чәй эчәргә утыр! — Рәйсә өстәл янына урындык куйды.

— Рәхмәт, чәйләп утырырга вакыт юк, печәнгә китәсе бар.

— И, чәй эчкәнче генә күпме вакыт үтә! Утыр, үз күчтәнәчен белән чәй эчсән, гомерен озын булыр диләр бит!

Чәй эчкән арада күршеләре авыл яналыкларын сөйләде.

— Теге атнада Чаллыдан ирләр-хатынлы берәүләр килеп, йорт белешеп йөрдөләр, пенсиягә чыгып, күченеп киләргә исәпләре бар бугай. Сезнән өй турында кемдер әйткән, безгә кереп, сатмыйлар микән дип сорапшырдылар.

— Нәрсә дидегез соң?

— Белмибез, дидек. Сатмыйсыздыр бит?

— Юк!

— Чишмә тавы өстендәге урман яныннан бер бизнесмен әллә ничә гектар жир алган ди. Юл салдыра башлаган. Әллә курорт салдыра ди, әллә үзенә имение шунда...

«Безнең авылга кызыгучылар күп. Белмәссен, асфальтны авылга кадәр жәйсәләр, күчеп килүчеләр күбәер, ихтимал, яшыләр дә килер, үзәбезнең авылдашлар да кайтыр», — дип уйлады Ирек. Бу аның кайнар теләге иде. Үзенен исәбе — йортны сакларга: оныклары туар, күбәерләр, алар өчен авыл искиткеч жир, менә дигән пионер лагерь! Матурлыкны читтән эзлисә юк! Ин олы тәрбияче — табигать.

Табигатьне аңлый белгән, йөрәге белән тойган кеше мәрхәмәтле була. Оныгы Булат үсә төшкәч, монда алып килер, үзе уйнап үскән Куш чишмә тавына да, аккошлар килә торган йомры күлгә дә алып барыр... Оныгын күз алдына китереп елмайды, күнелен шатлык хисе биләде...

ТӨРКИ ӘДӘБИЯТЛАРЫН ДӨНЬЯГА ТАНЫТУЧЫ

Танылган шагыйрь Али Акбаш белән без моннан ун еллар элек Төркиянен Сивас каласында уздырылган төрки шагыйрьләр фестивалендә танышкан идек. Төрөкләрдән ул берүзе генә иде шикелле. Ин элек анын исем-фамилиясенә игътибар итүем исемдә калган. Исеме чыннан да жисеменә килүен әйт әле син анын: ап-ак башлы Алигә Акбаш фамилиясе бик тә килешеп тора иде. Исеме дә, жисеме дә гажәп тә тыйнак, аз сүзле, ә инде кирәк чакта ялкынланып шигырь укучы, кирәкмәгәндә читтән генә кунак-каләмдәшләренен үз иленең матурлыгы белән хозурланып йөрүләрен тыныч кына күзәтеп йөрүче Али бәй белән без шунда ук урта тел таптык. Урта тел диюемне минем вата-сындыра төрөкчә сөйләшәргә, нәрсәдер аңлатырга тырышуым дип аңларга кирәктер. Әмма ничек кенә булмасын, без барыбер бер-беребезне аңлаштык булса кирәк. Хәер, моңа бер дә гажәпләнәсе юк: шагыйрьләр сүзсез дә аңлаша торган халык ла инде...

Али Акбаш 1942 елда Төркиянен Каһраманмараш шәһәренә бәйле Әлбиһстан районында дөньяга килгән. Туган районында урта мәктәпне тәмамлаганнан соң, Истанбул университетының Төрөк теле һәм әдәбияты бүлегенә укырга кергән. Университетта укуын уңышлы төгәлләп, Анкарада Һажәттәпә университетында диплом яклаган. Биредә үк төрөк теле белгечлеге буенча яшь буыңга 25 ел буена белем биргәннән соң, пенсиягә чыккан. Али Акбаш шулай ук төрле елларда радиотапшырулар программалары да алып барган.

Мәктәп елларыннан ук ул ижат эше белән шөгыйльәнә башлый һәм күп тапкырлар төрле ижади бәйгеләрдә жинеп чыга. 1991 елда, Төркия Язучылар берлеге тарафыннан, балалар өчен язылган «Кошлар табыны» исемле китабы өчен. «Елның иң яхшы шагыйре» дип билгеләнә. 1991-93 елларда Истанбулда һәм Казакъстанда, 2004 елда Косовода шагыйрьләргә бирелә торган әдәби премияләргә ласкы дип табыла. 2011 елда Төньяк Кипрда уздырылган Төрки дөньяның әдәби журналлары конгрессында ана «Төрки дөньяның ел язучысы» исеме бирелде. Ә быел исә Али Акбашка Әзәрбайжан башкаласы Бакуда Бәхтияр Ваһабзадә исемендәге халыкара премия тапшырылды.

Али Акбаш олылар өчен дә, балалар өчен дә яза. Анын шигырьләре шулкадәр үзенчәлекле ки, аларны бер генә әдәби агымга да кертеп булмый. Төрөк классик әдәбиятын һәм чордашларының шигъриятен бик яхшы белүче

Али Акбаш «дөньяга үз тәрәзәсеннән карарга» тырыша. Аның шигырьләрен башкалардан аерып торучы үзенчәлек — кулланылган материалда да, темада да түгел, бәлки композициядәдер, мөгаен.

Каләмдәшемнең ижаты турында ныграк танышу нияте белән Төркиядә яшәүче галимә шагыйрәбез Чулпан Зариф-Четин белән дә элемтәгә кәргән идем. Ул төрек шагыйренә мондыйрак бәя бирде: «Яртылаш философ, яртылаш сабий күнелле шагыйрь, бар нәрсәне көтелмәгән хәлдә күрә, укучысына бөтенләй башка бер дөнья бүләк итә белә. Аның әсәрләрендә, бер яктан, классик шигърияткә хас саллылык булса, икенче яктан, балачакка гына хас булган бер сафлык бар. Шагыйрь, барыннан да бигрәк, сабийлык тойгыларын саклап кала белгән. Аның шигырьләре бөтен төрки дөньяга хас фольклор мотивларына да ифрат бай. Аеруча, Төркиянен Анатолия өлешендә урнашкан төрек авылларына гына хас манзараларда Али Акбаш шигырьләрендә үзенчәлекле бер янгыраш тапкан». Шагыйрьнен шигырьләрен тәржемә итү барышында мин моның шулай икәненә үзем дә инандым.

Али Акбаш, быел житмеш яшен тутыруына да карамастан, үзенен ижади һәм ижтимагый активлыгын һич кенә дә сүрелдерми. Мөлаем, гел елмаеп торган ачык йөзә һәм ак-ак чөчләрә белән безгә Урта Азия әүлияләрен хәтерләтүче Али Акбашны, шагыйрь булуы белән бергә, бөтен төрки әдәбиятларын дөньяга таныту һәм аларнын әдәби мирасларын башка илләрдә дә укучыларга житкерү өчен ифрат зур эш башкарып яшәүче танылган төрки шагыйрьләребезнен берсе дип әйтә алабыз.

Каләмдәшләре белән бергә Төркиядә «Диван», «Догуш Әдәбият» һәм «Канат» журналларын чыгаручы шагыйрь Ауразия Язучылар берлеге эшендә дә катнаша һәм биредә «Кардәш каләмләр» исемле бөтен төрки дөньясы әдәбиятын яктыртучы журнал чыгара. Ул журнал безнен татар язучыларына да таныштыр дип беләм, чөнки анда татар әдәбиятына да шактый зур урын бирелә. Ә журналнын узган елгы бер саны тулысынча диарлек бөек шагыйребез Габдулла Тукайнын 125 еллык юбилеена багышланган иде. Анда Али Акбашнын, баш мөхәррир буларак, шагыйрь турындагы укучыларга атап язылган кереш сүзе, үзенен «Тукай» исемле шигыре, анын тәржемәсендә Тукайнын «Шүрәле» поэмасы, «Туган тел», «Тартар кошы сайрый (яки татарский марш)», «Бер рәсем каршында», «Мужик йокысы», «Шагыйрь» шигырьләре дә урын алган...

Узган елны Али белән без Казанда кабаттан очраштык. Сивас провинциясендә узган көннәрне искә төшердек, тәэсирләребезне уртаклаштык. Тукайнын Татарстанда узган юбилеена килгән иде ул. Без анын белән Казан урамнары буйлап йөрдөк, Тукайга мөнәсәбәтле урыннары карадык. Мин шунда анын Тукай ижатын кызыксынып өйрәнүен, анын тормыш юлыннан шактый хәбәрдар булуын, бөек татар шагыйренә булган хөрмәтен һәм мәхәббәтен ачык тоемладым. Шигырь бәйрәмендә Тукайга багышланган шигырен дә укыды ул. Киткәндә миңа үзенен яна гына басылып чыккан өч китабын бүләк итеп калдырды. Шул китаплардан мин каләмдәшемнең кайбер шигырьләрен дә тәржемә иткән идем. Хәзер шуларны укучыларыбыз хөкеменә тапшырам.

Роберт МИЦНУЛЛИН,

Татарстанның халык шагыйре

ТОРМЫШ УЛ НЕЧКӘ СӘНГАТЬТЕР

Соңгы күчмәләр

Көнбатыштан искән чакта ачы җилләр,
Әйләндерә энә җил тегермәннәрән,
Чоры үтте затлы-затлы келәмнәрнең,
Җимерелде күчмәләрнең кирмәннәре...

Кирәк түгел тукталырга урыннар да...
Синтетика — тукумалар да, җырлар да,
Күзне камаштырырлык ковролиннар да,
Сәгъмәннәр¹ дә юкка чыктылар юлларда...

Бәллүр чишмәнең төбенә комнар тулды,
Ап-ак киләннәрнең кыналары сулды,
Ашыклар² да төрек җырын оныттылар,
Сарыклар да көннән-көнгә ябыктылар.
Балалар да тире белән сөяк кенә —
Аңлатырлык түгел инде сөйләп кенә.

Ерак хәзер бары да — кыңгырау кебек,
Үткәнне ишетмибез — саңгырау кебек.
Күтебезне ташлап китешли торналар,
Сәүдәгәрләрдән китерер бер-бер хәбәр...
Менә шундый хәлләр...

Теләк

Гүзәлләр, янә килегез!
Янә догалар кылыгыз —
Суга намазлык җаегез!
Янә дә рәхбәр булыгыз!

Күңелләрне ачтырыгыз,
Янә күккә аштырыгыз —
Бер Изник керәче кебек,
Сәлжүк тәлинкәләренең
Затлысы, көләче кебек.

Йомшартыгыз, матурлагыз
Сез тутыккан күңелләрне,
Корымланган, сагышланган
Һәм ут йоткан күңелләрне...
Уятыгыз сез колларны,
Чишегез бәйлә кулларны...

¹ Сәгъмәннәр — милли киём кигән кораллы жайдаклар

² Ашык — төрки халыкларда көйләп шигърь өйтүчеләр

Бәя куегыз айвага,
 Бәя куегыз анарга —
 Базарларның чын хакларын
 Китереgez сез базарга...
 Рәхимсезне таш итәргә,
 Ташларны алмаз итәргә
 Житә иде карашыгыз, —
 Бикләндеме базарыгыз?..

Хәзер бөтен юллар хәтәр:
 Өстән салам салынган су.
 Океан да чистарталмас,
 Пычранган булса намусы...

Жиде төсле жәйгорны да
 Алып китте ят бер кәрван.
 Сөт елгасын эчеп бетте
 Аждаһа дигән бер хайван.
 Дио кисте юлыбызны,
 Оныттырды телебезне.
 Арып юлларда калдык без,
 Коры чүлләрдә калдык без,
 Чит-ят кулларда калдык без...

Туу

Раббым, бәхетле вакыт бу,
 Кулың офыкны каната.
 Болыт белән ай хушлаша...
 Ниһаять, яңа таң ата.

Күкрәгенә көн тигәч, тау
 Дерелди, тетри һәм күкри.
 Тауда — томан, җанда сагыш
 Чәйдәге шикәр күк эри.

Сулар агарган вакытта
 Көн бер тууны китерер.

Агачта кош борын төртер,
 Безне бәхетле иттерер.

Күктә талгын җилләр исәр,
 Чишмәдәге сулар агар.
 Күгәрченнәр гөрелдәве
 Күңлебезнең кылын кагар.

Ә аннары тынып калыр
 Өр-яңа көн терелгәчтен,
 Ал офыкта алсуланып
 Алтын кояш күренгәчтен.

Мин күрдем

Мондый агач булмый димсез? —
 Була икән шул менә...
 Үзе — яшел... һәм шәмәхә...
 Агачы кәттә иде.
 Өстендә еш-еш сулаучы
 Ямь-яшел кәлтә иде.

Мондый кош булмый дисеңме? —
 Була икән шул менә...
 Кызыл томшыгы белән ул
 Күкне тишкәли иде.
 Тилергән бер төньяк җиле
 Кошка искәли иде.

Мондый хәл булмый дисеңме? —
 Була икән шул менә...

Салават күперен бер кыз
 Шарф итеп уйнады.
 Ул шаян кыз
 Ул шарфны
 Муенына урады.

Мондый хэл булмый дисеңме? —
 Була икән шул менә...
 Урамда — ап-ак кыш иде,
 Тирә-якта кар иде.
 Егет роза гөлен өзгән —
 Бөтен кулы кан иде...
 Бөтен йөзе зар иде.

Тормыш

Фәрхәт,
 Тормыш ул агымга каршы,
 Дулкынга каршы йөзүдер,
 Дулкын көченә түзүдер...
 Пычрак күлләрдә
 Башлыгым да йөзәр.

Фәрхәт,
 Тормыш ул ачы жылларда —
 Туңмаска учак ягудыр.
 Жил сүндерсә дә янудыр...
 Өйдәге мичне
 Әбием дә ягар.

Фәрхәт,
 Тормыш ул бөтен көченә
 Чаба торган чаптар аттыр.
 Чаптарыңны чаптыр, чаптыр!..
 Мескен ишәккә
 Санчо³ да менәр.

Фәрхәт,
 Тормыш ул нечкә сэнгәтьтер —
 Беркемнән дә көнләшмәүдер,
 Пычрак атмыйча яшәүдер.
 Халыкны алдап
 Нәмрут⁴ та яшәр.

Көтү

Төн — зәңгәр сагыш төсле ул...
 Килер кич, килер ай да.
 Төн — табылмас табышмак ул...
 Йоклый соң кояш кайда?

Чакырсам ишәтерләрме? —
 Күктә дә йортлар бармы?
 Санап бетерә алмадым
 Тәрәзә-йолдызларны.

Меңләгән йолдыз җемелди,
 Ә айның йөзе тимгел...
 Чын да төсле, төш тә төсле —
 Әйтүе генә жиңел.

Йолдыз белән чиккән чатыр...
 Сөйгәнем кай җирдәдер?
 Жәй килде дә, килмәде дә...
 Колакларым — җилдәдер.

Балама

Сине миңа әнкәң бүләк итте.
 Үскәчтен син барсын да аңларсың,
 Балам!

Сөенечле итте Тәңрем безне,
 Тик кулыбыздан кире алмасын,
 Балам!

Күз тимәсен, зәңгәр мәрҗән тагыйк,
 Бәти тагыйк та, төтен чыгарыйк,
 Балам!

³ Санчо — Сервантесның «Дон Кихот»ындагы герой

⁴ Нәмрут — Вавилонга нигез салучыларның берсе, дөүләт башлыгы

Мин — зур чинар, син бер ботагым бит,
Нәсел агачыбызны сугарыйк,
Балам!

Зәңгәр атласка биләсен әнкәң,
Матур әкият сөйләсен әнкәң,
Балам!

Урлап китмәсен йокыңны болыт,
Бишек көйләре көйләсен әнкәң,
Балам!

Синең корбаның — кыналы бәти,
Көләч йөзәң сагышка тулмасын,
Балам!

Сандугач иреннәрең ни сөйли?
Бер гүзәл чәчәк кебек сулмасын,
Балам!

Үскәч байракка бер сап булырсың,
Гаскәргә бер юлбашчы булырсың,
балам.

Сугыш килмәсен, әгәр килсә, син —
Чын төрек — батырлыклар кылырсың,
балам!

Шигырь

Әй, шигырь, күкрәгемдәге —
Ярам күкләремдәге...
Гөл-чәчәк дип уйларлар.

Син минем әрнү-сагышым,
Минем газап-тавышым...
Сандугач, дип уйларлар.

Әләст мәжлесендә³ минем
Сүз төшкән өлешемә...
Гашыйк диеп уйларлар.

Ярым сатты мине — соңга
Калдым мин күрешергә...
Бәхетле диеп уйларлар.

Боргаланып яшәрмен мин
Менә шушы читлектә...
Мескен диеп уйларлар.

Газапларымны сөйләмәм
Яшеренеп битлектә...
Түземле диеп уйларлар.

³ Әләст мәжлесе — Алла һәм рухлар арасында сөйләшү мәжлесе.

Вахит
Имамов

УТЛЫ ДАЛА

ТАРИХИ РОМАН

БИШЕНЧЕ БӘЙЛӘМ

Бачман Сүбүдәйне жинеп озатса да, Болгар иле, мәет озаткан йорт шикелле, шомга чумып калды. Бәйрәм бер көнлек кенә, ул үтә дә китә. Дошманның янә үч сәфәре белән киләсенә шикләнерлек түгел. Илне әнә шул, киләчәк бәла-казалардан ничек коткарырга? Якын күршеләрдә таяныр-ышанырдай аркадашлар бармы?

Алтынбөк хан һәрбер кала, бар вилайятнең әмир һәм бәкләрен гомумдиван кинәшмәсенә чакырып чапкын куган иде. Әмма тәхет залына кереп утырышкач, аксөяк түрәләреннән күбесе эндәшмәде, баш карачы булып азау тешен чыгара башлаган Дәүләтьяр берьялгызы дигәндәй жавап тотты.

— Бачман тархан артыннан әллә ничә чапкын куып караган идек тә, ул килмәде. Саксин каласы бөтенләй диярлек янып беткән икән, Бачман хәзер төзелеш белән мәшгуль. Булат әмир дә аның янында калган, башкалары монда.

Алтынбөк күршеләр турында сүз кузгаткач, Дәүләтьяр-карачы бөтенләй өметсез кыяфәттә кул селтәде.

— Арлар белән чирмешләргә, йә булмаса мукшыларга таянырлыкмыни? Аларның берсе дә ил тоткан йә үз вилайятен булса да төзеп караган бердәм кавем түгел. Шул, син чакырсаң, килүен-килерләр дә, яна йөгән килдерердәй көчле кул табылдымы, шундук сатылачаклар. Умыртка юк аларда. Мин ышанмыйм.

— Ә урыслар? — дип сүз кыстырган булды Алтынбөк хан.

Баш карачы шайтан кытыклаган сыман көлеп кенә куйды.

— Ёи-һи, таждар! Ул кяферләр берсен-берсе суешмыйча тора аламыни? Новгород белән Чернигов кенәзләре узара яуны туктатып, килен алышырга килешкән булганнар да бит. Иллә мәгәр, әнә, «иртә унмаган кич унмас» дигәндәй, Ярослав кенәзнен малае Федорны туй алдыннан агулап үтергәннәр. Ярослав — Владимирда баш кенәз булып утырган Юрийның энекәше, андыйсыңдыр инде. Хәзер янә әллә ничә кенәз узара пычакка-пычак килеп беткәннәр, ди. Полоцки каласындагылар, Смоленскига барып, ярты шәһәр халкын суеп чыккан. Элеккеге пайтәхетләре булган Кияү каласын әүвәл Китән кыпчаклары кереп талаганнар, аннары карга туена Галичтагы кенәз

барып житкән. Ярослав, бозау, шул — үзенен абзыйсы Юрий кенәздән өстәмә гаскәр алып кына чистарткан ул иске Кияү каласын. Менә шундый кан вә мәхшәр эчендә йөзгән урыслардан нинди ярдәм йә булмаса терәк дигәннәрән көтмәк кирәк? Юк инде, хания. Урыс мәнге йә яу юлында, йә исерек. Аның белән тапма да, бүлешмә дә. Шулай хәерлерәк...

Тагын нинди дә булса сүз башларга өлгерә алмадылар, залга илнең баш сәете Колгали килеп керде. Култык астында мендәр чаклы китап, үзе янып пешкән. Рөхсәт-мазар сорап маташмады, үчекләгән сыман тиз-тиз тезеп китте.

— Илнең барча почмагынан түрәләргә жыеп бетергәнсен, миңа ым да кагып карамадың, кем, ни... Алтынбәк хан. Болгарның баш сәете бар ни сина, юк ни. Ә мин тинтәк башым белән шәхсән сина атап, кыйсса язып ятам.

Алтынбәк, унай жавап табылганга сөенеп, Колгалине туктатмакчы булды.

— Синең ниндидер яна газәлләр язып ятуың хақында белеп торабыз ла. Шаирь жанны юк-бар өчен каләменнән аерып буламыни?

Колгали икенче дөньяда йөзеп йөргәндәй тамчы да үзгәрмәде. Ул ханның сүзләрен әллә ишетте, әллә ишетмәде, үзенекен тезде.

— Кара, кара, мин сина багышлап менә ниләр яздым. «Мин, бер зәгыйфь, сина сыенам, изге иям. Мин, йончыган, синнән ярдәм өмет итәм». Кеше ана багышлап ун мең юлдан торган кыйсса яза, ә ул сине күз чалымына да кертми! Шундый жансыз таждар булалар димени, Алтынбәк хан? Абау, килешми лә! Ил хакименә шаирьләргә карата нык түбәнчелектә вә адым саен кайгыртучан булып яшәү фарыз.

Колгалине бу юлы баш карачы Дәүләтьяр бүлде.

— Ничә юл, дидең әле син, олуг сәет? Ун мең юлмы? Арттырмыйсын микән? Ул тикле үк юктыр, юктыр инде.

Колгалинең түгәрәк, ак сакалы дер-дер килеп куйды.

— Төп-төгәл ун мең юлга тулды, кем, Дәүләтьяр бәк. Үз иленнән аерылса да батмаган-югалмаган Якуб утгылы Йосыф турында ул. Теләсә кайсы надан өчен дип атап язмадым мин аны. Менә, тыңла, хәтимә өлешендә ни дип язып куйдым.

Йосыф сөүче¹ кыйссасын тик акыллы укыр,
Тыңлаучының күңле эрер, яше агар,
Әгъзасыннан языклары чөчлөп чыгар,
Рәхим ана изгелеген бирә инде.

Алтынбәк хан Колгалинең очынулы халәтен тоеп алды, күрәсен, сүз кыстырды.

— Олуг сәет! Синең кыйссан Коръәни-шәрифтәге Ибраһим пәйгамбәр туруннары хақында бәян итә сыман. Әйдә, бер булса, шул кыйссанның башлам өлешеннән берничә юл укып күрсәт әле.

Колгали югарырак төшкә жайлап утырды да, мендәр чаклы китабын тезләренә салып, су эчкән шикелле йөгерек укый башлады.

— Менә, кансыз туганнарының Йосыф сөүчене кога ташлаганнарын гына укып китәм.

Билән бер бауны тагып төшерделәр,
Йосыфны ул тар кога индерделәр,
Шәфкать өзеп, йөзләрен дә дүндерделәр,
Берсе бауны урап белән кисте инде.

¹ Сөүче — хәер эстәүче, теләпче, сукбай.

Йосыф айтте: «Йә илаһым, син шәфкатьлем,
Бичаралар өмете син, мәрхәмәтлем,
Туганнардан калмады ла һич өметем,
Миңа ярдәм тик син генә кылчы инде»...

Колгали туктаса да, залда тын да алмый тынлаган әмир-бәкләр кат-кат кыстап дәвам иттерделәр.

— Тагын берничә газәл генә укы инде, сәет. Тагын, тагын...

Алтынбәк хан шигырь юлларын тынлаган саен үз уенда йөздә.

«Чагыштыра калсаң, үз иленнән читкә куылган Бәрәж ханнар, анын угылы Чилбир, бүген мәңгелләр ягына качып сыену эзләп йөргән Гази-Бәрәж язмышлары белән бер бу. Аллага мең шөкер, әле ярый, тәкъдир мине шундый бәла-казалардан саклап калган. Әгәр Иштәк янына чыгып качкач, Болгар түрәләре чакырып кайтармаса, минем белән ни булачак иде?»

Колгали һаман онытылып, күктәге тургай шикелле очына-очына, газәл артыннан газәл укый иде.

Малик айтте: «Үлчәвемә алтын куй син,
Бу угыланның авырлыгы алтын булсын,
Бар малыңнан берәр төрле тагын куй син,
Һәрбересе угылан чаклы тартсын инде».

Газиз шунда бу таләпкә риза булды,
Шул ук сәгать хәзинәгә үзе килде,
Үлчәүгә ул нәкъ биш йөз мең алтын куйды,
Алтын һич тә Йосыф кадәр тартмый инде.

Үлчәвенә тагын бик күп алтын салды,
Тартып бакты — Йосыфка ул тин булмады.
Хәзинәдә алтын-көмеш һич калмады,
Барлык малы Йосыф чаклы булмас инде.

— Синен дастаныңның гүзәлләге өчен түләргә дә безнең мәмләкәттә байлык житмәс! — дип бүлдерде аны Алтынбәк хан.

Аннары баш вәзире тарафына борылып фәрман салды.

— Бүген үк бер йөз битекчене табып утырт! Мөхтәрәм баш сәетебезнен кыйссасын бик мөкамәл итеп күчереп язып, бар мәмләкәт буйлап таратсыннар! Моның ише бөек дастан тарихларда саклануга лаек!

...Ярты ел чамасы вакыт үтте микән, Колгали бар илне тагын гомер күрелмәгән яна хикмәт белән шаккатырды.

— Колгали сәетнең хатыны бала тапкан. Алтмыш яшен тутырган картыбыз ун кадаклы малай ясаган бит!..

Алтынбәк хан вәзирләренен сүзенә ышанмыйча, Колгали йортына үзе жынып китте. Мәрхүм Сәлим хан юңыле таждар булганмы-юкмы, иллә мөгәр Сәүлия — анын кызы, шулай булгач, ул Алтынбәк өчен туган тиеш ләса...

Барып керсә, чыннан да, түрдәге бүлмәнен түшәм сайгаклары астында бишек эленеп тора, ә баш сәет, ис-акылын жуйган малай-шалтай сыман, ашыга-кабалана юынтык су тулы дөгән ташып йөри. Хан кадәрле ханны үз ихатасында күрүгә аз гына да гажәпләнмәде, май кояшы сыман елмаеп иреннәрен жәйде.

— Менә, Сәүлиякәем карт көнемдә малай табып мине ике канатлы ясап куйды бит әле, кем, Алтынбәк олан. Йосыф бәгыремне тәкъдир йоткан иде, хәзер, Ходайга мең шөкер, яна дәвамчым бар!

АЛТЫНЧЫ БӨЙЛӨМ

1

Мен ике йөз дә утыз бишенче елнын көзендә Каракорымнан жиһанның барча тарафына кахан чапкыннары жил туздырып узды.

— Үгәдәй кахан нойоннарны корылтайга дөшә. Пайтәхеттә яна, зур корылтай!..

Жидесу, Байкүл, Зәгъфүрат, Юлбарыс, Арал, Хәзәр буйларында, Һималай, Тибет, Алатау, Һиндхан, Һиндигош, Таш Билбау, Каф тауларында яшәгән төмәнбаш һәм кенәзләргә Каракорымга житкәнче атналар, айлар буена ерак юл узасы бар. Ә Чагатайныкылар Тубыл буендагы жөйлөүдә генә йөри иде, беренче булып пайтәхеткә шулар килеп өлгерде. Чынгызылар өчен каланың төрле почмагында инде күптән аерым-аерым йортлар төзөп куйганнар иде, Чагатайныкылар үзләренә тиешле сарайга урнаштылар. Кишектиннәр аша белешсәләр, Үгәдәй кахан хәмер эчеп ята, кәнизәкләр ташытып күнел ача икән. Чагатайныкыларга йоклар вакыт түгел, ханның беренче малае Бүре солтан, кәлтә елан сыман яшеренеп, Үгәдәй угыллары янына барып керде. Үгәдәйнең өлкән малае Гөек солтан зарыгып көткән диарсен, Бүрене газиз туганыдай кочагына алды.

— Кахан ни сәбәпле корылтай жыймак булды? Ниләр хәл итмәкче? — дип сорады Бүре солтан, түземлеген тизгенли алмыйча.

— Бик беләсен килсә, әткәй жыймый безне, ә Бату хан жыя! — дигән Гөек жавабын ишеткәч, Бүре солтанның күзләре утлы күмер капкан сыман акаеп чыккан иде.

Гөек дәвам итте.

— Бату хан Хәзәр дингезе, Таш Билбау белән Жаек арьягындагы барча жирне басып алырга жыена, ахрысы. Каханнан жиде-сигез төмән гаскәрне турыдан-туры гына талап алмакчы иде дә, әткәйне күндертмәдек. Бату хәзер корылтай жыйдыртып, нойоннарны котыртып, кахан билән сындырмакчы була.

Бүре солтан учактай кабынды.

— Ә Таш Билбау белән Жаек арьягында нинди алтын тавы илә жәннәт бакчасы эзләп тапты соң ул? Сүбүдәй белән Жәбә ул яклардан колакларын өздереп кайтканнар иде бит инде. Сүбүдәе аннан соң да, ике тапкыр барып, кармак салган булды. Икесендә дә күрше бакчасына кергән йолкыш кәжә урунына кыйнап кайтардылар.

Канәгатләнүдән Гөек кет-кет килеп көлеп куйган булды, әмма бик тиз житдиләнде.

— Бату ханның нәфесе көзәннеке төсле. Ул үзенң кан дошманына әверелгән Болгар ханлыгын һәм аның арьягында яткан урыс кенәзлекләрен яулау белән генә туктарга исәпләми. Шуларга артыннан ләһләр илен, әллә кайдагы мажарлар белән готлар, тагын ниндидер алманнар, басклар, галлар, норманнар² яшәгән жирләренә, Дунай вә Үзи³ буйларын, Кырпу-Ат белән Алып⁴ тауларын, хәтта Рум⁵ дигән олуг мәмләкәтне дә үзенң тез астына бөгеп салмакчы була.

— Вәт әкәмәт, ул чаклы жир яуласса, Бату бер үзе дә безнең мәнгел иле кадәр мәмләкәткә хужа булчак бит! — дип Бүре солтан хәтта тузына ук башлады. — Ана Үгәдәй каханның да кирәге калмаячак! Аннары, бар, син ул тискәрене буйсындырып кара!

² Ләһләр — бүгенге поляклар, готлар һәм алманнар — нигездә немецлар, басклар — испаннар, галлар — французлар, норманнар — скандинавияләр.

³ Үзи — Днепр елгасы.

⁴ Кырпу-Ат — Карпат, Алып — Альп таулары.

⁵ Рум — Византия.

Гөек әле утыз яшылар чамасындагы гына ир булса да, үзен ил картлары сыман тыныч тотты.

— Менә шуны булдырмый калу өчен безгә бергә кушылырга кирәк тә инде. Корылтайда Батуны мөнгел иленнән аерылып чыгарга омтылуда гаепләп, аның бөтен ниятләрен жимерергә, ана үгез сыман көрәергә юл куймаска кирәк. Бату хәтта Болгар илен яулап алуга гына ирешсә дә, безнен өчен карангы төн житә. Иреккә чыккан юлбарыс-арысланнарны кабат читлек эченә кертәп булмый. Йә без ул ниятләгән яу сәфәрен өзәбез, йә астыртын Бату соңыннан жир йөзәндәге икенче каханга әйләнәчәк!..

Гөек сарайга үзенә энекәшләре Мүнкә белән Бүчек солтаннарны чакыртып алды. Бүре солтан янына чапкын юллап, инде Чагатай хан чатырында кабат очраштылар. Чагатайны котыртып та, үгетләп тә торасы юк, ул Батуны Жучи малае булганы өчен генә дә сөйми иде. Төкерекләрен очкындай чәчә-чәчә, шундук ярып салды.

— Мәркетләр карасы Чылгырдан туган Жучи Чыңгызхан малаедай кыйланып йөргән иде, инде шул ук карачу Жучидән туган Бату жиһангир булмакчымы? Хәзер Чыңгызхан юк, яклаучысы бетте! Юлбарыс-бүреләрне гайрәтле ерткычка әверелгәч егип салу кыен. Юк, без аны монда, әле бүрәктә чакта ук буып үтерәбез!

2

Башка солтан-нойоннарның һәркайсы Каракорымга бер мен чамасы жансакчыларын гына алып килгән иде, Бату хан олы төмән ияртеп юлга чыкты. Ялкау елга дигән сәер атлы су буена тукталып, төнге ыстан кора башладылар. Шул чакта ангыт татары⁶ — каравылбаш Жилгедәй гыйбрәтле бер кыйсса сөйләп күнел ачты.

— Син кайда төн кунарга әмер биргәннене беләсенме, ханиям? — дип сорады ул кинәт.

Бату күзләрен томрайткач, шайтан кытыклагандай кычкырып көлә-көлә ярып салды.

— «Бажайлар яланы» бу. Монда атасы белән улы бажайкашлан, диләр. — Ничек инде? Алар ике борадәр, ике туган түгел. Ата белән малай бажә буламыни?

— «Бажа» түгел, ханиям. «Бажа» — ул ике бертуган кызга өйләнешкән ике кияү була. Ә «бажайлар» — бер үк хатын янына төн кунарга йөргән ике азгын, йә ике ачыкавыз.

Бату хан әле һаман тулысынча анлап бетерә алмый баш чайкады.

— Ата белән улы ничек бажай булсын?

Каравылбаш Жилгедәй элеккечә кычкырып кына көлдә.

— Ги, эчтәге женне азырырдай бер сылу табылса, әтисе белән малае да бажайлаша ул!

Аннары хан кадәр хан белән уйнаудан шүрләде, ахрысы, Жилгедәй салмак кына бөяненә күчте.

— Бер хан, үзе белән инде житкән малаен да алып, ерактагы икенче хан өстенә яу чапкан, ди. Тегене тар-мар иткән, сарайларын алган. Үтерелгән ханның ушкитмәле сылу үз кызы да, хәрәм сараенда кәнизәкләре дә бик күп калган икән. Жинүче хан тотык ханәкәне хатынлыкка алган, ә улына хәтта жарияләргә дә кызганган, ди. Ханәкәне аерым бер чатырда бикләп тотса, үзе кәнизәкләр яныннан кайтып керми икән. Сылу ханәкә түзгән-түзгән дә менә шушы, янәшә аккан елгада су коенырга уйлаган. Үзенә чатырына юл туп-туры булса да, кире кайткан чакта юри ханның улы корган чатыр буйлап киткән. Солтан, билгеле, күргән инде моны. Ләкин ханәкә — әтисенә

⁶ Ангытлар — кытайлар бөясенчә — ак, ягынн уку-яза белүче татарлар.

хатыны бит, ничек сүз катсын ди? Монын жебегәнлегенә ярсуы чыккан ханәкә, абынган булып, юри егылган да солтан каршында бар байлыгын ачып салган икән. Солтан монын алмадай күкрәкләрен, жәннәттәй гаурәт жирен күрәп, тәмам өнсез калган. Ә ханәкә әле жирдән калыккач та, итәкләрен әле болай, әле тегеләй ачып, моны гел котырта, гел ярсыта икән...

Жилгедәй — хәйләкәр кыйссачы. Бату ханга чәй ясаган булып, бәянен иң кызык бер жирендә өзеп куйды. Шәм эзләгән булды, әрле-бирле йөрде. Бату хан — әле егерме жиде яшылек кенә гаярь ир бит, түземлеге корыгач, ярып тыкырдатты.

— Йә, йә, Жилгедәй, солтан сылу ханәкәгә иярәп киткәнме соң?

— Шундук сикермәгән, ханәкә янына төнлә генә барган, — дип елмая-елмая, каравылбаш янә дәвам иттә. — Ни галәмәт, ханәкә ишек ачмый, яшь солтанны чаптар урынына гел ярсыта икән. «Киенәннән ат, төтен, тир исе килеп торган ирләрне яратмыйм, яныма чишенеп кер», дигән таләп куйган, ди бу. Түше кызган яшь солтан нишләсән инде, ханәкәгә буйсынып, анадан тума калган...

Жилгедәй шәм жебенә ут эләргә дип тукталган гына иде, Бату тезләренә бәрә-бәрә йодрык төйде.

— Йә, ханәкәне үзенекә иткәнме соң инде, кадалгыры!?

Жилгедәйнен су тегермәне янә телгә килде.

— Ханәкә ишек ачкач, солтан монын кочагына атылган гына икән, чатырга хан үзе кайтып кергән...

— Ә-ә? — дип акырып жибөргә Бату, каравылбаш гүя ишетмәде.

— Киенеп тә торма, шул көе кач, дип тиз-тиз пышылдаган да ханәкә моны чатыр астыннан гына чыгарып жибөргән, ди. Хан ишекне каккач, ана да шук ук таләпләрне куйган. «Төтен, тир исен яратмыйм, әүвәл чишенеп кер». Хан да аләм баласы бит, ана да анадан тума калырга туры килгән. Ә эссене басканда әле таң атмаган, карангы төн икән. Ханәкә шәм кабыздырмаган, кул астына эләккән күлмәк-чалбарларның кайсы туры килә, шунысын хан өстенә элөп озаткан, ди. Хан иртән чатырдан тышка чыкса, күлмәк — үзенекә, ә чалбары солтанныкы икән. Хан кабаттан чатырына чумгач, бар нәүкәре бот чабып көлгән, диләр. Шуннан, менә, бу урынга «Бажайлар яланы» дигән ләкаб беркеп калган инде...

— Тукта, тукта, — дип кул болгады Бату. — Андый ләкаб хаксыз. Синен сөйләвенчә, солтан ханәкәнен тәмен татырга өлгермәгән ләбаса.

— И-и, ханиям! — диде каравылбаш, башын чайкый-чайкый. — Бер мәртәбә шәрә көе күрәп ташы кызгач, азгын хатын шул ир-атны үзенен ятагына сала да сала инде. Кыйссага гына эләкмәгән, ә ханәкә яшь солтан чатырына ханны озатуга ук кереп чумган, диләр. Инеш өстенә куелган чүмеч-ләгән су чөмерми генә агамы соң!?

Бату әле түшәккә сузылгач та, гел елмаеп ятты. «Тычкан аулау өчен, мәче сыман, читкә йөрү кирәк. Үз өемә капкын куярга, ай-һай, иртә әле!»

3

Таң атуга, Жилгедәй колак ишетмәгән яналык алып керде.

— Төнге тораклар теге ярдан Үгәдәй янына баручы ниндидер илче сәйяхларны⁷ тотып кайткан. Илче дигәннәре — кара жилән кигән, төре таккан монах, мөгәр кулында мажар ханы биргән ярлыгы бар, диләр.

— Шул хан шымчысы йә жанкыяр түгел микән соң ул? — диде әүвәл Бату.

Аннары, беркадәр тын торгач, һәр сүзен бизмәнгә салгандай үлчәп дәвам иттә.

⁷ Сәйях — ерак юлга сәфәр чыгуы.

— Мажар ханы булгач, Кырпу-Ат таулары итәгеннән, Дунай, Үзи атлы дәръялар буеннан бу. Аның жирләре Кияү каласынын арьягында ята. Урыс кенәзләре канаты астына кергән кыпчакларның бер өлеше шул мажар ханы куенына качып китте бугай. Болар шул кыпчакларны сыендырган өчен үч алудан куркалардыр инде. Аларны ипләп кенә котыртып куярга да була бит. Без шәрәкь яклап һөжүм ясыйбыз икән, мажар ханы Кияү каласынын сыртына пычак кадый ала.

Бату янә тукталды, янә уйлап торды.

— Үгәдәй каханның мәнгелләре өчен күз яшенә чумып үкенердәй бәһасе юк-югын да, иллә мәгәр Үзи буеннан ук төрелә бер руханины жанкыяр итеп озатулары шикле. Ачкүз, ачыкавыз Үгәдәй, аның бүләкләренә йә юха теленә алданып, безнең сәфәрне өзеп куймагае. Бу илче дигәннәренәң тел төбен тарткалау безгә комачауламас. Ялан уртасына Сүбүдәй нойон чиннәрдән алып кайткан чатырны корыгыз да, әйдә, алып кереgez ул монахны...

Яр буенда эче-тышы комач парча белән тышланган, тау кадәрле чатыр үсеп чыкты. Дистәләгән нәүкәр койрыктагы арбалардан өстәл-урындыклар, тәм-том, савыт-саба, эчемлекләр, аш-су ташыды. Тирмәләрдән тезелгән божра авызында мажар илчеләге пәйда булган чакта Бажайлар яланын танырлык түгел иде инде. Мона чаклы мәнгелләренә дала кыргыйлары, дип кенә ишетеп белгән монах кояш нурларында кып-кызыл булып жемелдәгән парча чатыр күргәч, бер карышка жиргә чүккән кебек, курка-курка гына якынайды. Ана ияргән өч-дүрт ир дә шабыр тиргә батып чыккан иде.

Жиргә сөйрәлгән кап-кара жиләнле монах турыдан-туры чатырга таба атлап киткән иде, юлын тиз бүлделәр.

— Моннан, моннан, әүвәл менә моннан, — дип туктаусыз кабатлаган менбашы илчеләренә дөрләп янган ике учак арасына таба төрткәләде.

Мәнгел телен аңламаулары бер бәла, иң яманы, илчеләр сакчыларның дөрләп янган учакларга таба ишарә ясавыннан ук сынып, жебеп төште. Күзләрендә эре яшь тамчылары хасил булды, тәннәре дер-дер килде.

— Безне тере көе утка ташларга жыена бит болар! — дип акырды бер ир кара жиләнлегә. Аннары, жиргә тезләнеп, мәнгел менбашына ялварырга кереште.

— Житмеш төрле дәръя кичә-кичә, без бирегә тикле утта янып үлү өчен килдекмени? Безне мадьярлар кайсары⁸ Бела сезнең каханыгыз Үгәдәй янына жибәрде бит. Безгә кахан, Үгәдәй кахан кирәк!

Хәзер мәнгелләр дә берни аңламады. Тиз арада урыс, татар, гарәп, гөржи тылмачларын сөйрәп китерделәр. Илчеләр һаман бер үк сүзгә кабатлады, янә еладылар, тылмачлар гына казык сыман торды. Әле ярый, Бату эргәсендә ил-дәръялар гизгән боек Сүбүдәй бар! Шул үзенә чатырыннан бер рум пешекчәсен китереп бастырды. Бик үк йөгәрек булмаса да, барыбер аңлаштылар.

— Ике учак арасына кереп басыгыз! — дип әмерләде тылмач. — Шундук кузгалмагыз, киёмегез кызсын, тәннәрегезгә чаклы төтен үтеп керсен.

— Безне сихерләргә жыеналармы әллә? — дип күзләрен акайткан монахка тылмач көлемсерәп кенә жавап бирде.

— Алар үзләре дә сездән куркалар бит. Ике ут арасына кергәч, сезнең мәкерле ниятләрегез дә юкка чыга, киёмнәрегезгә агу сендергән булсагыз, алары да парга оча, имеш. Асылда файдасы шул: сезгә юлда үлät, зәхмät дигән чир ияргән икән, барыгыз да берьюлы шуннан котыласыз.

Шушы аңлатмалардан соң гына илчеләрнең тәнәнең жан кайткандай булды, һәммәсә дә, сөенешкән төсле, ике учак арасына тезелеште. Күпмелер арадан соң янә чатыр ишегенә таба ыргылганнар иде, кабат туктаттылар.

⁸ Кайсар — падишаһ, император.

— Чатыр алдында өч мәртәбә жиргә тезләнегез!..

Илчеләр тураеп баскач, яна әмер.

— Чатырның тупсасына аяк тигезәсе булмагыз! Тупса өстенә бассагыз, сезгә үлем!..

Монахның хәтта жилән итәкләрен дә тезләренә чаклы күтәрергә мәжбүр ителәр. Аяк күтәргәндә монах тупса өстенә ат кыллары салынган булуга кадәр шәйләп алды, барыбер дә һични аңламады. Артта рум пешекчесе генә тиз-тиз пышылдады.

— Ат кылы чатыр эченә елан керүдән саклый. Аяк баскан урынга кеше исе сенә, шул турыда елан өчен сукмак пәйда була. Аннары, тупсага бассаң, йортка бәла чакыру, дигән ырым да бу...

Илчеләр чатыр эченә күз йөгертүгә үк аяк астына жәелгән ак киезләр өстенә тезләнделәр. Кабат аякларына күтәрелмәкче иделәр дә, ишек сакчылары иннәренә басты.

— Хан каршында кенәз-нойоннар да аягурә басып сөйләшмиләр!

Сүзләре мәңгелчә янгыраса да, әмер хәтта телсезләр өчен дә аңлаешлы иде. Башкалар базмады, ә бакыр төресе кара жиләнәннән тышка асылынган монах каш астыннан гына бар тарафны айкап-капшап чыкты.

Чатыр ким дигәндә биш йөз кешене кертәп тутырырлык. Эчен дә тыштагы шикелле үк кызыл парча тегеп бизәгәннәр. Ишекнең ике ягында бәрхеткә төрөнгән хансыз сыннар тора. Аларны хатын-кыз күкрәге шикелле кабарынган нәни ястыклар өстенә мендереп бастырганнар. Ишек каршында — өстәл. Анда алтын-көмеш жамаяк һәм чынаякларга йөзем, хөрмә, анар, алморт⁹ кебек жимешләр өелгән. Шундый ук алтын-көмеш чүлмәк-кувшиннардан ачы бал, кымыз, шәраб исе аңкый...

— Сөйләп жибәрегез, йә, кем буласыз? — дигән күк күкрәгәндәй тавыш ишетелде.

Монах тавыш килгән якка күз атты да, баш түбәсенә күсәк төшкән кебек кечерәеп калды.

Чатырның ин түрәндә, тау шикелле ясалган текә, зур мөнбәрдә әллә ничә илне буйсындырган, шушы мажар илчеләренен дә казыена әверелгән Бату хан утыра. Янында ханбикә. Икесе дә парча, бәрхет киёмнәргә төрөнгән. Жиләннәре алтын жепләр белән укаланган. Якалары, жиннәре, инбашлары, итәкләре, билбау — барчасы да асылташлар белән бизәлгән. Бату хан башында ак киездән теккән йомры кәпәч. Ян-якалары, бармак озынлыгы булып, өскә кайтарылган. Ике яктан төшкән ике толым иннәренә яткан. Ханбикәнен баш киеме нәни кибән чаклы. Асты түгәрәк, өскә таба кинәеп менгән дә дүрт почмаклы тартмага әверелгән. Түбәсендә саф алтыннан ясалган нәфис каурый. Карыш саен зур-зур асылташлар, мәржән, якут.

Хан белән хатыны фил сөягеннән сырлап-бизәп һәм киң итеп ясалган ак тәхеткә менеп утырганнар. Тәхет аяклары, култыксалар, аркалыклар алтын япма белән йөгертелгән. Тәхетнең дә һәрбер почмагынан асылташлар яктылык, нур бөрки.

Ханның мөнбәреннән берникадәр аста, ике яклап, йомшак урындыклар, агач эскәмияләр тезелешеп киткән. Бер якка — иннәренә шайман¹⁰ яисә тун элгән төмәнбашлар, карачылар, нойоннар, менбашлар, ин зур сәркатипләр һәм тылмачлар, икенче якка затлы киёмнәргә төрөнгән хатыннары кереп урнашканнар. Хатыннарынның башлыклары ханбикәнеке шикелле үк дәү һәм биш, әмма түбәләрендә инде йә көмеш таякчылар, йә төвис кошларынан алынган аллы-гөлле каурый.

Болардан да аста ак киез өстенә тезләрен бөкләп утырган ирләр

⁹ Анар — груша, алморт — слива.

¹⁰ Шайман — сугыш киёмнәре.

белән хатыннар тезелешкән. Болары — гаскәр йөзбашлары, сәүдәгәрләр, кишектиннәр, башка яраннардыр...

Монах үзен яннан рум тылмачы төрткәләгәч кенә телгә килде.

— Без жиде дингез, житмеш дәрәя арьягындагы мадьярлар иленнән килеп життек. Бела атлы падишаһыбыз безне мәнгелләр каханы Үгәдәй хозурына юллады. Менә, кулыбызда Бела падишаһыбыз тамга куеп, мөһер салып жибәргән ярлык та бар...

Аны монах кулыннан кайсыдыр сәркатип бик тиз тартып алды да шундук юкка чыкты. Чатыр түбәсеннән, күктән (!) Бату аваз салды.

— Ә нишләп әле мажарлар ханына Үгәдәй кахан үзе кирәк булды? Кахан колагына ирештерерлек нинди серегез бар?

Монах янә коелып төште, янә аяк буыннары дер-дер килде.

— Үгәдәй кахан өчен генә дигән аерым серебез юк. Без Үгәдәй кахан янына барып житә алсак та, синең хозурында да бер үк төрле гозер тәкърарлыбыз. Атабыз Иисус булган христианнарға афәт китермәсәгез, христианнар жанын кыймасагыз иде сез. Без бер Иисус аллабызга гына ихлас табынабыз. Кайсарыбыз христиан динен үзен тудырган әнкәсеннән һәм халкыннан да газирәк күрә. Изге христиан дине генә гөрләп чәчәк атса һәм жимеш бирсә иде, дип жан ата.

— Дунгыз! Эт жан! — дип сүгенде пышылдап кына астагы төркемдә, киез өстендә утырган бер йөзбашы.

Монах тоемлады, агарынып чыкты. Ул инде башын чабуларына да әзер иде сыман. Ләкин югарыдан яна сорау күнде.

— Христианнар, дип тешенне төшерәсен. Үзең кем соң?

Кара жилән иясе ашыга-ашыга тезде.

— Мин — монах, атым — Юлиандыр. Иисус аллабызга гына табынып яшим. Хатыннар-балалар да, хужалык та тотмыйм. Башка диндәгеләрне, Тәһре вә потларға табынып адашкан бичараларны христианлыкка күчәргә үгетлим.

— У-у-у! — дип ухылдады күктәге хан. — Хатының юк, балалар һәм байлык та кирәкми. Миңа кызык: синең һич югы ыштаның бармы да ыштансыз дин кемгә кирәк микән?

Бату сүзен әмергә исапләп, ике йөзбашы сикереп торган иде, хан кулын жәеп кенә шып туктатты.

— Синең динен безгә йогачак түгел. Шулай да әйт. Христианнар өстендәге башлык кем ул? Аны хан дип саныйсызмы, әллә кахан укмы? Кайда яши?

Монах Юлиан һичнәрсәне яшереп маташмады.

— Христианнарның падишаһы — Иннокентий атакай. Кайсаркалада¹¹ тора. Христиан динендә булган барча хан вә падишаһлар ана буйсыналар. Иннокентий атакай безгә христианнарны жир йөзәндәге ин өстен һәм ин булдыклы халык, дип эш йөртергә куша. Иисус атабыз хақына яуга кереп, башка диндәге дошманнарын кырган христианнар чиркәү тарафыннан изгегә саналалар. Кыргыйлар шикелле без утка, суга, жилгә, жиргә, кояшка йә айга табынмыйбыз. Динебез хақына төрегә кадаклап үтерелгән Иисус атабыз гына — безнең кодрәтлебез!..

— Сасып беткән дунгыз! Үләксә сөяген кимерүче ач эт! — дип сүгенде аста кабат йөзбашлары. — Моңы кисәкләргә өзгәләп ташласаң да бик аз!

Бату сөенеченнән сикереп төшөп бии башларға әзер булса да, йодрыкларын кысып, үзен кулга алды. «Христианнар — ин югары һәм булдыклы халык», — диме? «Сез — кыргыйлар», — диме? Мондый сүзләргә әле юри котыртып та әйттереп булмас иде. Менә бу шәп! Өсләренә барсам,

¹¹ Кайсаркала — Константинополь. Ул чакта Византиянең төньяк башкаласы.

үзлөрөнөң бөөк икәнлекләрен яуда жинеп акласыннар, әйдә! Корылтай миңа рөхсәт бирсен генә! Күрсәтәрмен миң сезнең ише эткә кемнең бөөк, кемнең кол һәм кыргый икәнлеген!»

Бату әүвәл үзенен йөзбашлары ягына сүз ташлады.

— Илчегә үлем юк! Шундый дала канунын мәңге онытмагыз!

Аннан илче тарафына үз карарын атты.

— Мин сине Үгәдәй кахан янына үзем алып барам. Таләбем шул: минем чатырымда үз динен һәм падишаһың турында әйткән сүзләренне энәсеннән жебенә чаклы Үгәдәй кахан каршында, кирәк булса, хәтта корылтай алдына чыгып та кабатлыйсың! Минем көтүчеләрем булган кара кыпчакларның мажар ханы янына качканлыгын да анда яшермисең. Онытасы булма: минем Урдамнан башка сина кайтыр юл юк!

Бату беркадәр тын алгач кына өстәп куйды.

— Хәер, сина кабат үз иленә кайту бәхетләре бик тиз генә эләкмәс тә әле. Анда, сине узып, әле минем барып житәсем бар...

4

Карангы төн күптән кергән инде, кахан сараенда гына шәмнәр сүнгәнә юк. Махсус чакыру-фәлән алмаса да, төрекмәннәр кабиләсенен башлыгы Кушбирде хан да корылтайга килеп төшкән иде. Үгәдәй кахан бер кәрван дөя китергән бүләкләрне күрми түзәмени, Кушбирдене шундук сарайга чакырткан. Хәзер Кушбирде төяп килгән шәрабләрне чөмереп типтерәләр. Кушбирде беркатлы һәм сантый хаким түгел, дөя өркәчләре арасына төрекмән белән кыргызларның иң сылу кәнизәкләрен утыртырга да онытмаган. Шулар зал уртасында ярымшәрә көе боргалана. Сарай тәрәзәләре танбур¹² белән думбыра авазларынан зенләп тора.

Үгәдәй каханның яраткан хатыны Түрекинәгә дә тынгы юк, ничәнчә төн буена юньләп йоклый алмый. Үгәдәй аны үз янына, тәхет түренә дә чакырып караган иде, Түрекинә ыжлап та бирмәде. Түрекинәдә тәхет саклау, тәхеткә табыну дигән чирләр бөтенләй юк. Тәхеткә юл түшәктән башлануын ул бик яхшы белә, шуңа хужасын үз бүлмәсендә кайнар кочак белән каршылауны өстен күрә. Кайнар кочак үзен аклый, ахры, Үгәдәй кахан башка хатыннары арасынан Түрекинәне генә аеры якин итә. Атиңның өч-дүрт көнен Түрекинә түшәгендә уздыруы шуның билгеседер. Ә тәхетне, әгәр бик кирәксә, әнә, каханның карт хатыны Наймагын сакласын. Үгәдәй аның янына барыбер аена ике мәртәбәдән артык керми.

Бүген каханга кәнизәк кызларны бүләккә китерделәр. Кахан атна буена Түрекинә янына да юлны онытыр микән? Киләсе атнада корылтай башлана, ди. Кахан нойоннар каршына кайсы хатынын алып чыгачак, корылтайда ниләр каралачак — боларның һәммәсен дә алдан беләсе иде бит. Кәеф шәптән түгел. Кахан галижәнапләре, фәрештә шикелле, кайчан аның түшәгенә рәхим итәр инде?..

Түрекинә әле бик яшь чагында ук чин ягыннан килгән карт чичән ана үтә дә гыйбрәтле һәм жан өзгеч бер кыйссаны бәян иткән иде. Еллар үткәч тә, ханбикә шуны һич оныта алмый. Ямансулый башладымы, гел исенә төшә. Менә, хәзер дә хәтер казанына чумарга туры килде.

Әле күп гасырлар элек шушы жирдә Аттила атлы бик гайрәтле солтан яшәгән, ди. Ул чакта кояш чыгышында көн иткән халыкларны мәңгелләргә, татарга, болгарга, мангытка, башкортка, кыргызга йә кыпчакларга бүлү дә булмаган, барчасын да «сөннәр» дип кенә атаганнар икән. Сөннәр бик куәтле халык булган, алар чиннәрне дә мал көтүе урынына куып йөрткән.

¹² Танбур — кыллы музыка коралы.

Булачак каханнар зирәкле һәм лаек булып үссен өчен солтаннарны сабый чактан башлап төрлө халыклар арасына жибәреп укытканнар. Аттиланы да биш яшендә әллә кайдагы Рум жиренә, шундагы кайсар сараена озатканнар. Кайсарның Анорияме, Ёонореяме атлы сөңсөсө дә булган. Кайсар сараенда бергә үсә-үсә, сөннәр солтанының менә шул Анориягә күзә төшкән. Аттила да кахан баласы бит, эрелек бар, юнаннар кайсарыннан Анорияне үзенә хатынлыкка сораган бу. Кайсар рәнжегән кыяфәт ясаган да Аттиланы бөтенләй Рум иленнән куган. Моңы озата барган юнан ирләрә чикне узгач кына сөйләгәннәр. Бактын исә, Рум кайсары белән сөңсөсө Анория бер-берсен яшерен генә яраталар икән. Туганнар гыйшкы гына булсачы ул! Юк, яшерен дигәннәрә — боларның кеше күзеннән качып бер-берсен ялашуы, арт саннарын ышкып азынуы икән!..

Кояш баешында яшәгән халыклар арасындагы фәхешлекне белеп, Аттила чыгырыннан чыгып котырган, ярсан, ди. Ул шундук Рум кайсары өстенә яу чапмакчы булган. Ләкин үз иленә кайтса, моңын кахан атасы үлем түшәгенә менеп яткан икән. Житмәсә, үзеннән соң тәхетне өлкән улы Бәлигкә васыять иткән. Әтиләре жөназасыннан соң, Бәлиг тәхеткә менгәч, Аттила анын гаскәр сорап караган. Бәлиг тынламаган. Шуннан соң Бәлиг чираттагы ауга чыккан вакытта Аттила аны ук очына алган да кахан тәхетен үзә эләктергән.

Болай да Тәңре каршында гөнаһлы Аттиланы яна гөнаһларга котырткандай, ерак Румда калган Анориядән һич тә көтелмәгән бүләк килеп төшкән. Ханәкәнең үз кулыннан салып озаткан алтын балдагы булган бу, әмма хаты-хәбәрә юк. Аттила моңы кияүгә чыгарга ризалык һәм чакыру, дип кабул иткән инде. Балдакны китергән чапкын: «Анория кала читендәгә көтүчеләрдән яман чир эләктергәч, ана үч итеп, кайсар үзенә читтән хатын алды. Сөңсөсөн бер кала бөгенә кияүгә биреп котылмакчы иде дә, тегесә ана чыкмый», — дип аңлатмалар да биреп карый. Юк, Аттила һич тынламый. Бар гаскәрен ияргә күтәрә дә Рум өстенә китә.

Рум кайсарына ул вакытта юнаннар гына түгел, әллә нинди готлар, галлар атлы халыклар да буйсынганнар икән. Сөн төмәннәренен юлын бүлүргә дип шулар каршы чыккач, Аттила аларның барысын кырып аткан. Инде Кайсаркала дигән пайтәхеткә һөжүм әзерли башлаган бу. Өнсез калган кайсар әүвәл алты йөз пот алтын жибәреп, аннары ярты дөүләтен бирергә вәгъдә куеп котылмакчы булган, Аттила туктамаган. Чапкыннар белән бөкләрә кайсарга Аттиланың үзгәрмәс бер генә таләбән алып кайта икән:

— Миңа сөңсөсөнне хатынлыкка жибөр!

Илен коткару өчен башка чарасы калмагач, Рум кайсары, ниһаять, сөңсөсө Анорияне Аттила чатырына озаттырган. Сөн каханы юнаннар ханәкәсен шундук ятагына сузып салмакчы булган. Мәгәр Анория «минә менә моннан башлап ярат, аннары өскә якка мен», дип Аттилага аякларын, ботын, артын суза икән. Сөн каханы «лашарга мин бит сьер түгел», дип ярып кычкырган да ханәкәне тотып көчлөгән, ди. Юнан ханәкәсә һични сиздермәгән, рәхмәт әйткән сыман хәтта бөтен жиреннән дә үбеп чыккан икән. Әмма таң ауга, Аттила бар дөньясын актартып коса башлаган да газәпләна-газәпләна жан биргән, ди. Соныннан бер чин табибә килеп ачыклаган. Жинелү белмәс жиһангирны дөньядан Анория биргән агу алып киткән...

Түрәкинә — көтүчеләрдән чир эләктереп кайта торган очсыз хатын түгел. Ул берчакта да анын ише түбәнлеккә, фәхешлеккә бармас. Синен хакка ярты жиһанны тез астына бөгеп сала торган Аттилалар табылса әйбәт булып иде дә бит. Ләкин Искәндәр Зөлкарнәйн¹³, Чыңгызхан, Аттила кебек гаярь ирләрне жиһангир итү өчен лаек иле, лаек халкы булу да кирәктер шул.

¹³ Искәндәр Зөлкарнәйн — Александр Македонский.

5

Тонык кына итеп ишек шакидылар. Кәнизәк кыз икән. Йөзен яртылаш рәвештә жулыгы артына яшергән, туры карый алмый, сүзләрен дә, казандагы ботка шикелле, быгырдап кына дәшә.

— Олы түрә килгән анда. Үзен хан, ди. Синен янга бәреп кермәк була.

Түрәкинә кычкырып жибәрмичә түзеп калалмады.

— Йә, кем килгән? Кешечәрәк сөйлә!

— Ул кешечә иттереп әйтмәде лә юньләп. Башта хан гына, диде. Аннан Бату хан, ди. Уйнап үскән кешеләрем түгел, мин соң каян белим?

— Бату? — дип гажәпләнәп кабатлады Түрәкинә. — Әле бездәй ятимнәр сараена аның кебек жиһангирләр дә аяк басамыни?

Бераздан кырт кисеп хәл итте.

— Бату хәлге Бату килгән икән, әйдә инде, чакыр...

Бату гади нәүкәр киemenнән генә. Шулай да, күлмәк астыннан чөлтәр көбә кигән, ахры, инбашлары белән күкрәкләре мамык тутырган шикелле кабарып тора. Кылыч-хәнжәрләре күренми, аларын да, мөгаен, күн камзол итәкләре астына яшергәндер. Аякларына кәжә тиресеннән ясалган күн итәкләр кигән. Башында ак киездән көпәч. Базар тирәсендә очратсаң, моны гап-гади бер көтүче дип ялгышуың да бар.

Аның каравы, Түрәкинә — күктән төшкән алиһәгә кардәш. Зәнгәр төстәге парча күлмәгенен изүләре күкрәгенә чаклы ачылган. Башына мәржән ташлар белән бизәлгән такыя киеп алган. Күкрәгендә фирузә ташлардан жыелган зур муенса елкылдый. Каш һәм керфекләренә сөрмә тартып өлгергән. Иреннәрдә иннек. Көтелмәгән кунакны ярымкысылган керфекләр аша күзәтә, елмаюын яшереп бетерә алмый. Ә үзе барыбер дә дулкынлана сыман. Изү аша нәни карбыздай ташкан күкрәкләре яр читенә каккан дулкын төсле әрле-бирле килә. Чибәр, каһәр!

Бату боргаланып, көттереп маташмады.

— Мин синен белән япа-ялгыз калу турында күпме хыялландым! — дип асылда да кайнар тавыш белән эндәште ул һәм ханбикәне шундук кочагына сосып алды. — Минем, Үгәдәй сымак, сарайларда яшәү бәхетен татып караганым юк. Гомерем, дүңгәләк шикелле, далаларда һәм яу сәфәрендә йөрәп үтә. Чатырымда син булсаң, учак сымак мөңгә үзенә тартып торыр иден.

Түрәкинә канәгать иде, әлбәттә, сусыл иреннәрен очландыра төшеп пышылдады.

— О-о, батыр хан! Синен кебек яугир ханнар чичәннәр шикелле сөйли белә, дип кем уйлаган! Сине даладагы сандугачлар шаирьләр теленә өйрәтәме әллә?

— Синдәй сылуны күрү бәхете мине чичән итә, — дип, элеккечә кайнарланып дәвам итте Бату. — Үкенече бер генә: минем яу чатырымда синен кебек сандугачлар юк шул.

— Кайгырма, сөрдәр хан, — дип, Батудагы шикелле үк кайнарлык белән Түрәкинә ир-ат күкрәгенә сыенды. — Тәкъдир, явыз, миңа да синен кебек батыр ирне насыйп итмәгән, мин дә сандугачсыз. Шуңа күрә мин күнеләм белән һәрбер танда синен кочагыңда.

— Ханбикә! Ханбикәм минем! — дигән саран сүзләр сытылып яңгырады. Икенче мизгелдә Бату сөрдәр инде чибәр хатын кочагына ауды.

6

Корылтай өчен Үгәдәй кахан Чүмечле тау белән Ак-колын атлы кечкенә инеш арасында яткан яланни сайлаган, шунда жыелдылар. Нойоннарның кахан чатырларын да, корылтай булачак яланни урап алган кишектиннәренә

дә күптән күргәне бар, аларына шаккатучы түрә табылмады. Кахан үзе корылтайга, гадәттә, иң өлкән хатынын ияртеп килә иде. Бүгөн Үгәдәй янәшәсендә Наймагын урынына Түрәкинәне күргәч, барча нойоннар да сәерсенеп калды. Ә Гөек солтанның хәлен бөтенләй дә аңлатырлык түгел, ул әнисе Наймагынны яшь хатынга алыштырудан сынып төшкән иде. Энекәшләрә Мүнкә белән Бүчек чатыр астына, кахан янәшәсенә кереп утырса да, Гөек солтан йөзбашлар янында, ялан кырда калды.

Корылтайны Мохали нойонның хисап нотыгынан башлап жибәрделәр. Ул кытайлар өстенә баш сәрдәр булып барган, аның Һиндстанга һәм пуштумнарға чаклы барча кала-далаларны яулавын исәп-хисаплардан башка да һәркем белә иде. Шуна күрә Гөек кенә түгел, ярсуын көч-хәл белән тыючы Бату хан да, дистәләгән башка нойоннар да бер чамарак сүгенеп утырды.

— Эш күрсәткән, күлнең төбен күккә асқан жиһангир булып ялтырарга кирәк бит, хәзер Мохалидан да, Жәбә нойоннардан да үзенә мәдхияләр укыттыра инде.

Үгәдәй каханны күккә чөеп мактаулар тынганнан соң, ниһаять, мәмләкәтнен баш казые Шаһи-Котыг тавышы янгырады.

— Олуг кахан Таш Билбау арьягына яна яу сәфәре башларга ниятләде. Мәнгелләр иленең көч-куәтен барлап чыгу өчен сезне монда дәште. Яу сәфәренен куәтен аныклап чыгу өчен олуг кахан хәзер сүзне Жучи олысының таждары Бату ханга бирә.

Бату яландагы божра уртасына уртларын кысқан хәлдә, эченнән генә сүгенә-сүгенә чыкты. «Үгәдәй ниятләгән, мәнге айну белмәс Үгәдәй хөрәсэн яу башларга жорьят иткән икән. Табылган сәргаскәр! Тф-фү, кадалгыры!»

Ә сүзләрен Бату эчендәге утны күрсәтмичә, тыныч кына тезде.

— Безгә иксез-чиксез мәмләкәт төзеп калдырган Чынгызхан атабыздан аерылуга сизгез ел чамасы гына вакыт үтөп бара. Ә без аның васыятларын оныттык та сыман. Чынгызхан атабыз безгә, сонгы дингез ярына кадәр житеп, Таш Билбау вә Хәзәр дингезе арьягындагы барча дәүләт вә барча халыкларны үзәбезгә буйсындыру бурычын васыять иткән иде. Кытай мәмләкәтен тез астына салдык, анысы машалла! Пуштун, һинд жирләрә, Насыйр халифәте, кичәге Газнәви белән Харәзем шаһларның мәмләкәтләре, олуг Каф тау, Тура белән Тубыл буйлары — һәммәсә дә хәзер безнен жирләр. Мәнгел кулы барып ирешкән һәр тарафта тынычлык вә сәгәдәт хөкем сөрә. Элек бер-берсен изгән вә талаган кабиләләр белән мәмләкәтләр арасында яу вә сүешлар юк. Безнең мәмләкәттә беркем дә, атабыз Чынгызхан язган изге «Яса» кануннарын бозып, Үгәдәй каханга караганда өстенлеккә, аерылып, бүленеп чыгуга дөгъва итә алмый. Әмма...

Бату ханның тавышы кыя-ташка орынган корыч кылыч сыман зенләп китте, карашы, бөркетнеке сыман, нойоннарның йөзен айкап чыкты. Ул хәтта ал парчадан тегелгән жилән жиннәрен дә сызгангандай итте.

— Әмма менә инде уника ел буена без Каф тавынын арьягына да, Таш Билбау һәм Хәзәр дингезе артына да үтөп керә алмый интегәбез. Каф тау итәгендә әүвәл гөржиләр гаскәрен, аннары алан белән кыпчакларны тармар иттек тә көн башына таба ыргылыш гел бетте. Ә анда әле үчәбезне алып бетермәгән һәм безнен көтүчеләрәбез көенә качып киткән кара кыпчакларның бер өлеше — Кияү каласындагы кенәзләр куенында, икенче өлеше мажар ханы Бела ышыгында кәеф-сафа корып, маллар сүеп ята. Янә килеп, Таш Билбау артында безнен ике төмән нәүкәрне пыран-заран китергән Болгар дәүләте бар. Без бер йөз меңлек гаскәрен кырып салганнан соң да сабак алалмаган, Үгәдәй кахан каршында тез чүкмәгән Владимир,

Рязань, Суздаль, Ростов, Кияу кала кенәзләрен үзөбөзгә аяк астына сузып салырга тиеш! Чынгызхан атабыз безгә сонгы дингез ярына кадәр барып житүгә һәм барча жирләрне үзөбөзгә буйсындыруны, жиһанда үзара яу йөрү һәм сугышлар туктатуны иң олуг васыять итте. Менә шул сәбәпле мин, Бату хан, барча мөңгел нойоннарны яна яу сәфәренә чакырам һәм һәммәгезнең миңа кушылуын сорыйм.

Бату янә нойоннарның йөзөн айкап чыкты, Үгәдәй кахан тарафына гына әлегә күз атмады. Ялан өстендә әүвәл кабер тынлыгы урнашкандай булган иде дә, тора-бара жил уяткан урман тавышы сыман ухылдау-гөжләү туды.

— Без болай да, талау яуларына йөрмәгән көенчә дә, ару гына яшибез бит әле.

— Мөңгел мәмләкәтенә басып керү түгел, хәтта бармак белән янарга да жөрҗәт итүче юк. Кычытмаган жирне кашымыйлар. Яна яу ник кирәк?

— Таш Билбау белән Жаек арьягында яткан жирләр — синең атан Жучи олысы бит. Олысыңны кинәйтергә исәплисәң икән, анысы синең шәхси ихтыярың. Каш эзләп киткән көенә башын ярып кайтучылар бик аз түгел. Башың ике икән, ярдыртасың инде...

Бату хан ыбыр-чыбырга жавап сүзә кайтарып вакланмады. Үгәдәй белән Чагатайныкылар шикелле арыслан-юлбарыслар ырлый башламады бит эле, алар өчен көч сакларга кирәк. Ә гади нойоннарның ризасызлык күрсәтеп маташуы — чебен-черки өеренен безелдәвә шикелле генә бит ул. Ут уйнатып чыбыркы күрсәткәнме, алар яңгыр коелгандай шундук таралалар.

Хәлбуки, арысланнар озаң көттермәде, Чагатайның өлкән улы Бүрә торып басты.

— Бату хан агаем! — дип бик кадерле туганына эндәшкәндәй юха башлады ул. — Син монда болгарлар белән урысларга каршы булачак яуларны гына атап киттән. Үзән Чынгызхан атабыз безгә сонгы дингез ярына чаклы барып житүгә кушкан, дисең, ә үзән яуны шул урыс жирләрендә үк туктатмакчымыни? Алайса, барча нойоннарны, барлык мөңгел илен кубарып тору артык. Чынгызхан атабыз болгар, урыс жирләрен, әле яулап алганчы ук, синең атан Жучига бүләк иткән. Шулай булгач, ул илләрне аяк астына салуны син япа-ялгыз көе дә булдырасың. Безнең, кирәксез кашыктай, ияреп йөрү артык.

Бату ханның йөзө борыч капкан сыман кызарып, янып чыкты. Бүрә солтанның әйткән бетермәгән кинаяларын гына төшенә иде, әлбәттә. Тавышын күтәрә төшөп, каударланып дәште.

— Әйе, борадәр. Әгәр Болгар иле белән урыс жирләрен генә яулап алуны максат иткән булсам, мин корылтай каршында йөз суымны түгеп тормас идем. Болгар ханлыгын да, урыс кенәзлекләрен дә, бармак сымак, аерым-аерым көе каерып, сытып була. Ләкин алар артында норманнар, алманнар, готлар, галлар, мажарлар, юнаннар һәм тагын әллә никадәр халыклар яшәгән мәмләкәтләр бар бит. Аларын Жучи олысының нәүкәрләре генә сындырачак түгел. Менә ни өчен безгә сез — Чагатайларны да, Үгәдәй кахан, кече энебез Күлхан көчләрен дә бер йодрык урынына туплау, жыйнау кирәк. Шул очракта гына көн башындагы мәмләкәтләр безнең аргамаклар тоягы астына ятачак, шул очракта гына Үгәдәй кахан белән ханнар казнасына елгадай ганимәт һәм зиннәт агачак.

— Гыйззәтле Бату хан! Ә урыс кенәзлекләре артында кайсы халыкларның нинди мәмләкәтләр төзөп яшәгәне сина каян мәгълүм? — дип, Чагатайныкыларның төпчеге Бүчәк аваз салды. — Анлавымча, син санаган алман яисә Рум жирләре житмеш дингез арьягында ята. Безгә, адаштырмый гына, кемнәр юл күрсәтер?

Бату хан, туктаусыз безелдэгэн чебенне куган сыман, колак тираларен ышкып куйган булды, йөзөнә бәрәп чыккан елмаюны да яшереп маташмады.

— Без юллаган шымчыларнын инде ун ел буе алманнар иленнән дә, юнаннар арасыннан да кайтып кәргәнә юк. Күпчелеге базарларда күн вә шәмнәр белән сату итеп яши. Кирмән диварларына тоткавыллар булып ялланучылар да байтак. Инде дә житмәсә, мәнгел иленә тауары өчен лаек түләү өмет итеп килүче сүздәгәрләр дә хәттин. Әндалүсия дигән мәмләкәттән килгән бер сөйяхны Үгәдәй кахан үзе кабул итте, анысы белән син дә хәбәрдардыр. Менә хәзер дә мажарлар иленнән килгән Юлиан атлы монах Каракорымда кунак булып ята. Сөйләштерә белсән, аларнын берсе дә чукрак яки тилемсә кеше түгел. Телләре синнәр-миннәр төрткән янчык зурлыгына карап ачылмыйча калмый. Күпләре, кыстатып тормыйча да, «озын колак» булып ялланалар. Шулар ук юл күрсәтеп барырга да риза.

Ниһаять, Гөек солтаннын да түземлеге коргаксыды бугай, йөзбашлар арасыннан уртага чәчрәп чыкты.

— Ә син хәзер дәрәсән әйт инде, Бату хан агаем. Ярар, бөтенәбез дә, корт күчедәй кубып, сонгы дингез ярына тикле жирләр яуладык, ди. Аннары ул жирләр һәм мәмләкәтләрнең барчасына син берүзен хужа булачаксыңмы? Сина бар жиһанны яулап бирешүдән безгә нинди файда?

Бату каушамады.

— Син арбаны атнын алдына жигеп куярга ашыкма, энәкәем. Әүвәл ул ерак мәмләкәтләрне яулап кара син, ә аннары баш ват. Һәм бөек жиһангир булган бабан сүзләрен онытма. «Илләрне ат өстендә барып яулап була, мәгәр алар белән иярдәге килеш кенә идәрә итеп булмый». Димәк, яуланган һәр илдә сарайлар төзәргә дә, баскаклар һәм нөгәрләр дә калдырырга кирәк. Анысы инде безнең елгырлыктан, бердәмлектән, осталыктан тора.

Шул чагында һәммәсен дә шаккаттырып Түрәкинә әкә сүз сорады. Ханбикәлеге бер хәл, алиһәдәй чибәр хатыннын чишмә чөлтерәве сыман көмеш тавышын ишетүгә кемнәр киртә куйсын!?

— Гөек угылан, — дип, иң әүвәле, Үгәдәй каханнын өлкән малас ягына борылып эндәште ул. — Бөек Кытай иленең көньяк калаларын инде узган елнын көзендә үк яулап алган идек. Алардан алынган ганимәтләр ике-өч ай эчендә кайтып керде дә, чынгызылар арасында бүленеп тә бетте. Менә инде бер ел буена нойоннарнын да, аларнын хатыннары белән балаларынын да бүләк күргәнә юк. Синен Үгәдәй атаен да, әниен Наймагын белән миңа яна муенса, яна беләзек, яна күлмәк бүләк итеп, күнелне күрә белми. Ә минем әле яшә һәм чибәр чагымда алман белән юнан хатыннары яккан кәршән-сөрмәләренә ягынасым килә. Аларны әниен Наймагын белән миңа шәхсән үзәң ташып торырга вәгъдә итмисендер бит?

Түрәкинә юри тукталып көтте, Гөек солтан тарафыннан җавап сүзе ишетелмәде. Шуннан ары ханбикә батыраеп тезде.

— Вәгъдә итә алмыйсың икән, Бату хан тәгәрмәченә таяк тыкма. Мәнгелләр илен гөлбакча итү өчен сауатлар да, осталар да, ахыр чиктә кәршәнә белән сөрмәсә дә кирәк. Мин дәрәс сөйлимме, нойоннар һәм бәкләр?

Шушы сүзгә генә көткәннәр диярсен, божра булып утырган нойоннар давыл сыман купты.

— Түрәкинә әкә дәрәс әйтә, ганимәтсез генә яшәп булмый!

— Мәнгел илен баету өчен чит мәмләкәтләрне егып салу кирәк!..

Учак дорли, казанда су менә-менә кайнап чыгар сыман. Кисәү өстәп кыздырмыйча булмый. Бату ханга яу барышында куе урман эченә качырып тоткан яшерен гаскәр кебек иң астыртын хәйләсен ачып салырга да вакыт житте.

— Мин мажарлар иленнән килеп житкән монахны телгә алган идем.

Аны Үгәдәй каханыбыз әле һаман кабул итеп өлгөрмәде. Ул без яу белән барырга ниятләгән илләр аша килгән. Барча яшерен сукмакларны күргән. Анын һәммә мәнгел колагына житкерерлек сүзләре дә чиксез. Әйдә, шул монахның үзен бирегә чакырабыз...

Катып беткән кара жиләнле, пумаладай тузгыган озын чәчле, колга сыман ябык гәүдәле монах пәйда булгач, аксөякләрнен хатыннары сасы искә түзәлмиçә читкә борылдылар. Бату — юл сәрдәре, һичнинди кыенлык кичермәгән төсле елмаеп, Юлианның касыгына төртте.

— Әйдә, илче, үзен тоткан христиан дине турында бөөк каханыбыз һәм барча нойоннар алдында бәян ит әле. Шаһлар шаһы Иннокентий атакаегыз хакында да әйтергә онытма. Анын христианнар турында әйткән бөөк сүзләрен дә ярып салсан була.

Юлиан анына Сүбүдәй нойон чатырындагы рум пешекчесе дә чыгып баскач, Бату анын тарафына язгы атаказдай ярсып ысылдады.

— Бу дунгыз ни сөйләр, ул тиклесен белмим. Мәгәр син алдан мин өйрәткән сүзләрдән тайпылсан, бугазына дары коячакмын!..

Юлиан дине хакына жан бирергә карар кылды бугай, тузгыган чәчләрен болгый-болгый, ярсып-ярсып тезде. Рум тылмачы анын сөйләгәннен шул рәвешчә кабатлап кына барды.

— Христианнарның падишаһы — Иннокентий атакай — Кайсаркала дигән пайтәхеттә тора. Иисус атабыз әйтеп калдырганча, христианнар — жир йөзөндәге ин өстен һәм ин булдыклы халык. Кыргыйлар шикелле без утка, суга, жилгә, жиргә, кояшка һәм айга табынмыйбыз. Безнең аллабыз — мәнгелек, бөөк Иисус. Иннокентий атакай — анын жирдәге падишаһы, ин унган, ин өстен христианнарның бердәнбер юлбашчысы. Сезнең Чынгызханыгыз язып калдырган «Яса» башка бер генә халык өчен дә канун була алмый. Чөнки жир йөзөндә бөөк аллабыз — Иисус атабыздан канун булып калган изге «Тәүрәтләр»¹⁴ бар...

— Анладыгызмы инде? — дип күк күкрәгәндәй иләмсез тавыш белән үкерә башлады «рәнжетелгән» Бату. — Христианнар — аксөякләр, хан-нойоннар белән бер үк дәрәжәдәге өстен халык, ә мәнгелләр — коллар, көтүчеләр, кыргый кавем генә икән ләбаса! Безнең ут, су, жил, кояш Тәңреләребез дә болар өчен чүп-чар, кыргыйлык кына икән! «Яса» да канун түгел, бөөк Чынгызханыбыз да — кыргый бер көтүче. Асыл халык, аксөякләр буласыбыз килсә, безгә Кайсаркаладагы Иннокентий атакай каршына барып тезләнүдән башка чара да калмаган бит!

Бату Үгәдәй кахан ягына борылып басты.

— Син дә, бөөк каханыбыз, алар бәясенчә, Мәнгелек Күк Тәңренен жирдәге бөөк улы, бердәнбер зур хаким һәм Күк ханы түгел икәнсен бит. Тыңла, тыңла! Жир йөзөндә әле синнән дә бөөгрәк, синнән дә кодрәтләрәк Иннокентий атлы кахан, шаһлар шаһы бар икән ләбаса!..

Алтын жепләр белән чигүле бәрхет-парчалардан корылган чатырлар астында менәрләгән ядрә, дары базы шартлагандай булды. Һәммәсе дә далада бүре өере күргән мал көтүе сыман илереп акырдылар. Хәтта айлар бус хәмер чөмерүдән әле яңа гына искә килгән Үгәдәй кахан да кытай падишаһы өчен ясалган алтын тәхетеннән сикереп торды.

— Башын чабыгыз бу мажар дунгызынын! Котырган этләр өереннән талатып үтерегез!

— Шушы сасы эт тә Бөөк Чынгызханга, бөөк Күк ханына тел тидерсен инде!

— Изге «Яса»бызны да аяк астына салып таптады бу шакшы! Үлем мона, үлем!..

¹⁴ Тәүрәт, Инжил — Библия.

Давыл тынгач кына Бату янә жилкәннәрен киергән кораб сыман өскә калкып чыкты.

— Гаскәр бирегез мина, гаскәр бирегез! Яу, яу чабабыз! Христианнар алай бөөк, булдыклылар икән, әйдә, өстенлекләрен яуда исбатласын! Күрсәтик без аларга асыл, бөөк кавемнен кемнәр икәнлеген!

Ниһаять, кытай падишаһы тәхетәннән Үгәдәй кахан тавышы ишетелде.

— Йә, никадәрле гаскәр сорамакчысын, әйдә, сөйлә, Бату.

Күркә кыяфәтенә кергән Бату хан ыжлап та карамады.

— Ә монысы сәрдәрләр эше инде. «Дошманыннын көчен белмәсән, үзенне үлек сана», дип кисәтә иде бөөк Чынгызхан атабыз. Әйдә, Сүбүдәй сәрдәр, хәзер син жавап тот, — диде дә, инсәсеннән авыр капчыклар коеп төшергәндәй, Бату Үгәдәй кахан янәшәсенә кереп урнашты.

Ялан уртасында бер сәгаткә сузылган алыш-биреш купты. Әллә никадәрле ызгыш-талаштан соң гына килештеләр. Үгәдәй кахан фәрманын, гадәттөгечә, мәмләкәтнең баш казые Шаһи Котыг игълан итте.

— Без бертуган агабыз Чагатай хан белән Хулагу солтанны, биш төмән гаскәр биреп, Юлбарыс һәм Зәгъфурат елгалары буендагы жирләрне һәм халыкларна яуларга озатабыз, — дигән беренче жөмлә игълан ителүгә үк Түрәкинә ханбикә күкрәкләрен кабартып, күзләрен аксөякләр тарафына уйнаклатып алды.

Ә анда Чагатайныкылар да, Үгәдәйнәкеләр дә авызларына бер үч әрем дөнгечләп тутыргандай йөзләрен чытып утыра, алар изелгән, сынган, сүнгән иде инде. Кахан фәрманының алдагы юлларын алар инде бөтенләй дә ишетмәде сыман.

— Таш Билбау һәм Хәзәр дингезе арьягына яу сәфәре киләсе елнын язында башланачак. Бату хан — сәргаскәр. Алай-болай була калса дип, өлкән утгыльм Гөекне анын алмашчысы итеп тәгаснлим. Яу сәфәренә Чагатай хан угыллары Бүрә, Мүнкә һәм Бүчек солтаннар да бара. Төпчек энекәшбез Күлханны да, атабыз Чынгызхан чатырында үскән Тулины да шул сәфәргә юллыйм. Бату хан энекәшләре Бәркә, Урда, Байдар солтаннарны да үзе белән ала. Яу сәфәренә төрекмәннәр ханы Кушбирде дә кушылырга риза. Жәмгысе, солтаннарның саны бер дистәдән арта. Без хәзер үк аларның һәммәсенә хан дәрәжәләре бүләк итәбез. Ханнарыбызны сакларга, кишектиннәр итеп, дүрт мең генә мәнгел бирелә. Яңа ханнарыбыз һәркайсы безнең мәмләкәткә буйсынган татар, кыргыз, кайсак¹⁵, ойрот, мангыт, найман, тангыт, уйгыр, гәрәй кабиләләреннән язга чаклы берәр төмән яугир туплап өлгерергә тиеш. Бату хан биш төмән тупласа, гомумгаскәр саны йөз илде менгә житәчәк. Жиһан гомердә күрмәгән мондый гаскәр каршына тик бер генә бурыч куела. Мәнгел атлары ин сонгы дингез ярына житеп, су эчәргә тиеш!

7

Уртақ Балдыз яланынын бер почмагына сыенган Калмаш би кышлагын бүрә улагандай кыргый оран тавышлары уятты. Сизгеррәк йоклаган ирләр тирмәләреннән тышка атылып чыкса, анда күзгә төртсәләр дә күренмәслек карангы төн. Кышлак уртасындагы уақларны тергезеп жиберергә дә өлгәрә алмадылар, мәйдан эченә баштан-аяк коралланган дистәләгән жайдак бөрөп керде. Ут өстендә тотып ыслагандай сап-сары янаклысы йөзбашлары бугай, тамагы ярылырдай усал тавыш белән аваз салды.

— Барча ирләрне дә мәйдан уртасына жыеп китерегез! Ун ир-аттан берәү

¹⁵ Кайсак — урта гасырларда казакъларны шулай атаганнар.

Бату хан гаскәренә нәүкәр итеп алына! Ун сарык һәм ун дөядән берсен, ясақ итеп, ханга озатасыз!

Кылыч таккан жайдаклар, иярләреннән төшөп, тирмәләр эченә ташланды. Әле теге, әле бу ишәктән ярымшәрә көтүчеләрне, торгакларны, борын асларына мыек төртеп кенә килгән яшүсмер егетләрне сөйрәп чыгардылар. Жәяүле нәүкәрләр тоткыннарны мәйдан уртасына куалады, калган жайдаклар бар кышлакны тимер божра сыман урап тотты. Хатын-кызлар, карт-коры, бала-чага ахырзаман житкән сыман күз яшенә батты.

— Минем улыма унбиш яшь тә тулмады бит әле, нигә алып китәсез?

— Мәгъфүржан — нәселебезгә бер ир, ансыз калсак, безне кем туйдырыр?

— Өметбайның бер аягы чонтык, ул мескенкәй ничек итеп яуда йөри алысн?..

Үкереп елаган хатыннарның аһ-зарына игътибар бирмәделәр. Каратут чырайлы йөзбашы Калмаш бигә карап әмер салды.

— Кышлагыннан ун егетне яуга апкитәбез! Ат белән дә, ияр, садак, кылыч, сөнгеләр белән дә тәэмин итү — һәммәсе синен өстә!

Калмаш бинен күзләренә яшь бәрәп чыкты, кычкырып елап жибәрүдән көчкә тыелып калды.

— Минем ырудагы атлар саны егермедән артмый. Инде сонгы малкайларны да сезгә бирикмени?

Каратут йөзбашы кеше кайгысына керә белүче түгел, ана арба ватылса — утын.

— Искә төшерүен өчен рәхмәт яусын, — диде ул авыз ерып. — Һәр жайдак яу сәфәренә алмаш ат алып та кузгалырға тиеш. Атларынның тагын унысын алмашка апкитәбез!

Калмаш би ырудагы сынган сыман бөгеләп төштә. Берәр сәгәтгә тән соң ун яугиргә арткан жайдаклар йөзлегә яна кышлак тарафына юл алды. Артта карт-корылар сытып сүгенделәр.

— Нәфесләре туймас хан вә нойоннарга бирән булса гына ярар иде! Тагын никадәрле сабый ятим калды...

ЖИДЕНЧЕ БӘЙЛӘМ

1

Сакмар буге. Уймак күл өстенә акрын гына тан яктысы жәелә, ә Биләрдән ун көн чамасы элек үк килеп урнашкан йөзлек жайдаклары һаман йоклый әле. Фәкать Баян батырның гына төн буена керфек какканы юк. Ул әледән-әле очлы таяк белән яр читендә пыскыган учак кисәүләрен тырмаштырган була, ә карашын офык читенә кадәр сузылган дала өстеннән алмый. Эчендә ут. Жак аша сонгы өч-дүрт көн эчендә генә дә ике менгә якын кыргыз тирмәләре качып чыкты. Көнчыгыштан Бату хан коточкыч гаскәр белән килә, андагы жайдаклар унбиш төмән исәпләнә икән. Әгәр дә хак булса, йөз илле мең яугир. Болгар дәүләтенен мондый санны ишеткәнә дә юк. Мөңгелләр әле Чынгызхан исән вакытта ук Мөхәммәт шаһ мәмләкәтен, кыргыз-кайсак далаларын, Насыйр хәлифәтен, Хәзәр дингезенә, Каф тавына чаклы барча жирне тез астына бөгеп салган иде. Хәзерге каханнары Үгәдәй чин илен дә үзенә кушкан, диләр. Димәк, Чынгызныкылар ярты жиһанны басып алган инде. Боларга каршы торырдай көч тә табылмастыр. Алтынбөк хан ин күп дигәндә дә дүрт-биш төмән гаскәр белән генә баскыннарга каршы чыга ала. Ә бу исә олы буа, олы дарья суын тал кәржиннәр белән тыюга тиг. Бату хан да болгар калаларын ат тояклары астына элөккән бөрлегәннәр йә чебиләр урынына сытып үтөчәк. Инде болгарларга да Бату хан тез астына сугым малы сыман сузылып ятар вакыт життемени?..

Өйлө намазы якынаеп килгән бер чамада көнчыгыш якта тузан болыты купты. Ул көчлө гарасат вакытындагы сыман зурайды-кабарды да күктөгө кояшны да каплап алды. Жир өстендә әүвәл зәһәр елан ысылдавы сыман гөжлөү хасил булды, аннары ул кыя-таудан менәрлөгән таш ишелгәндөгедәй күкрәүгә алышынды. Ниһаять, офык читендә жайдаклар урманы каткып чыкты да, ярларын жимереп чыккан буа ташкыны урынына бар даланы инлөп-буйлап алды. Ә офыкта, дулкын-дулкын булып, янадан-яна жайдак сафлары калыкты, дала ат пошкырган, ирләр кычкырышкан, йөгән белән өзәнгә тимерләре, кылыч кыны зенлөгән, арба төгәрмәчләре шыгырдаган менәрлөгән тавыш белән тулды.

Кайсы якка төбәлмә, шунда ияргә менгән жайдак. Һәр жайдакнын ияренә, муенчаклап, алмаш ат тагылган. Һәр менлек артында сыер, сарык, дөя көтүләре. Шул көтүләр артында ук арбаларына казан, сөнгө, калкан, баскыч, утын, чүлмәк, киём, тирмә, капчык төялгән йөзәрлөгән олау. Кайсында пешекчеләр йә торгаклар арбакаш булып килә, кайсында дилбегәнә хатын-кызлар тоткан. Кайсыдыр менлекләр артында дистәлөгән бөркәвечлө олау тезелеп бара. Аларында йә төмәнбашлар үзләре, йә аларның хатыннары белән кәнизәкләрә ял итәдер инде. Болар артында беркадәр арадан соң тагын яна менлек, тагын ат кылы белән бизәлгән сөнгө урманнары.

Берзаманны яланга һәр ягыннан баһадирлардай таза, төз гәүдәлө ирегетләр белән уратылган арбалар чылбыры кереп тулды. Уртада — әллә ничә күчәрлө арбалар өстенә көйлөп куелган мәһабәт, зур чатыр. Анын алтын жепләр белән чигелгән парча тышлыгы кояш нурларында ялт-йолт килеп бара. Чатыр түбәсендә, киргәлөрдә — зиннәтлө асылташлар, алтын, көмеш. Чатыр ишеге белән янәшәдөгә кечерәк бер арбага бәрхәттән тегеп ясалган балбал бастырганнар. Чатырның ин очына беркетелгән биек колгада — тутыз ябен жилдә уйнаклатып барган ап-ак әләм. Төп арба артыннан тагын кечерәк чатырлар утырткан вак олаулар тезелешеп киткән. Араларында да һаман алтын жепләр, асылташлар, байлык.

«Сәргәскәр чатыры шушыдыр инде бу, — дип уйлап куйды Баян. — Бату хан дигәннәре, димәк, шунда инде. Бар, син шушы корыч божрага ике йә өч төмән белән һөжүм итеп кара. Болар сине күз ачып йомганчы иләк сыман тишкәләп, табак урынына изеп бетерәләр».

Баян тагын озын ташкын булып сузылган гәскәрдөгә жайдакларнын киёмнәренә күз ташлады. Һәрбересе үгез тиресеннән катлы-катлы итеп һәм каеш баулар белән төйнәп ясалган көбәләргә төренгән. Инбашларын, беләкләрен, терсәкләрен һәм тезләрен тимер вак-вак шакмакчылар каплай. Корыч очлымнарынын артында һәм ян-якларында тимер челтәр яппа. Агларынын да сыртларын — калын, күн чапраклар, ә мангайларын, күкрәкләрен тимер көбәләр каплаган. Жайдаклары авыр сугыш коралларын үзара бүлешкәннәр. Берсендә — ыргаклы зур сөнгө, икенчесендә — каеш элмәк таккан дәү колга йә гөрзи. Анын каравы, һәрберсе дә билбавына балта, кылыч, хәнжәр асып чыккан, иннәрендә өчәр-өчәр жая. Баян өчен баш ватып тору да артык, жәяләрнен икесе яуга, кысан аралыкта атышу һәм ерак-еракка төбәлгән сәрпи уклар очырырга дип әзерләнгән инде. Ә иң кечкенәсе — юлда барган чакта вак-төяк жәнлек йә кош-кортларны чүкеп алу өчен...

Ялан өстенә янә йөзәрлөгән арбалардан торган олау шуып чыкты. Өсте ачык арбаларда — тау-тау итеп өелгән сөнгө, каеш, савыт-саба, эреле-аваклы баулар, чукмар, кәкре ятаганнар, әллә дары, әллә ризык тутырган менәр-менәр капчык. Икенче олауда таш һәм тимер ук аткычлар, дошман жайдаклары астына ташлау өчен әзерләнгән тимер керпеләр, көрөк, кәйлә.

Артта ике көпчөк арасына чуен йә бакыр торбалар салган берничә ал-арба да сөйрәлә, алары ник хажәттер, башынны ватып кара. Һәм һәр тарафта, һәр божра артында — офыкларга чаклы сузылган жайдаklar чылбыры, яна жайдак, жайдак... Мондый буар еланнар өерен бернинди көч тә туктатачак түгел. Икеләнергә урын гел калмады — Болгар өстенә караңгы төн ябырылып килә!..

Баян батыр үзенә йөзлегенә борылып әмер бирде.

— Күпме көч бар, шундый тизлек белән пайтәхеткә! Инсаннарны зая үлемнәрдән коткарырга кирәк!..

2

Бачман тархан Саксин каласы анындагы Кызыл Сырт итәгендә кара көеп утыра. Күнеленә чуан чыккан мыни! Йөзе агач битлек кигәндәй катып калган, карашында көндөзгә шәм нурулары чаклы да яктылык, жылылык юк. Капка каравылчылары танда хәбәр итте: үзе белән нибары бер жансакчы алып, бүтөн төнлә Алтынчәчнен энекәше Булат әмир чыгып качкан икән. Кая киткән егет, монда ни житмәгән, кайсы түрә тарафына барып кушылмакчы? — берни аңламассын. Алтынбәк хан каршында хисап тотулардан куркып торасы юк. Булат — инде күптән бәлигъ булган, һәр адымы өчен җавап бирердәй егет. Ә менә Алтынчәч күзенә ничек күренергә дә, ана ни әйтергә? Дөрес, ул әлегә сабый бала белән әтисе Алтынбәк хан янына кунакка китеп барды. Ләкин мәнгелеккә түгел, бервакытны барыбер кайтачак та энекәше юкка чыккан өчен ире Бачманның жанын корытачак бит! Бачман бит, ни әйтсән дә, жизни, жизни кеше! Дөрес, кайнеше авызыннан гына бер тапкыр да андый сүз ишетү бәхетенә ирешмәде. Юк, жене сөймәгәнә, якин итмәгәнә түгелдер инде анысы. Булат Бачманның сенелесе Замирә өчен янып-көя иде бит. Кем белә, бәлки, бабайга әйләнергә мөмкин кешегә «жизни» дигән сүзнә әйтми түзсән дә ярый торгандыр ул!?

Тархан әле танда ук барча тарафларга чапкын куган иде, һаман бер хәбәр юк. Башны ташка орыр идең, аннан гына жинеллек килмәячәк. Ямансу, авыр, газап. Әчтә, әйтерсен лә, бер көтү бүре улый.

Бүре, бүреләр, бүре... Шуларны кыргый, явыз, карак, вәхши, дип мыскыл иткән булалар бит әле. Ләкин уртақ жеп һәм уртақ учак тапсан, шул кыргый бүреләрдән дә тутгырак һәм вәкарьрәк дус була алмавын гына аңламыйлар. Моңы кем-кем, әмма далада туып-үскән кыпчак батыры Бачманнан да яхшырак белүче юк. Әнә, тарханның жан дусты — Аксак Мара — тау астындагы Көмеш чишмә буенда Гали айгырны үчәкләгән шикелле сикергәләп йөри. Әле тезгенненнән барып тарткан була, әле дөядәй эре гәүдәле Галине койрыгыннан сөйри. Анында йомгак кебек бәләкәй пәси баласы уйнап йөрими, тегесе уйлап та бирми. Сирәк-мирәк кенә: «Әле син мондамыни? Әй, туйдырдың инде», — дигән шикелле йә башын чайкап алгандай итә, йә пошкырып куя. Менә шул ике жанварны бер-берсенә жанын кыярга әзер торган ике дошман, дип атап буламыни?

Моннан жиде ел элек үк кавышты бит алар. Сүбүдәйнәң беренче мәртәбә Саксин өстенә, Бачман илен туздырмакчы булып килгән вакыты иде. Сүбүдәй тәгаменә алдавыч калжа урынына ташлап, каланы калдырып китәргә туры килде. Кешеләрне генә түгел, хәтта малларны да каладан тышка, далаларга куып чыгардылар. Бәкләр, йөзбашлар, сәүдәгәрләр көтүләреннән кайсын Идел буендагы урманнар эченә, кайсын ерактагы Кыпчак даласына хәтле илтәп яшерделәр. Нәселле, юньле мал кайчакта кешеләрдән дә вәкарьрәк йә намуслырак булып кыйлана, мин-минлеген итми калмый бит ул. Менә

шушы дөядәй эре гәүдәле Галинен әнкәсе колынын көтүчеләрнен күз алдыннан читтә, яшерен бер чокырда китермәкче булган. Әллә көтүдә барган чагында ук аксаган ул бия, әллә аулак чокырга төшкән вакытта аягын тайдырган — анысын кемнәр белсен? Мәгәр тирән чокыр эченнән чыгалмаган инде.

Шушы кулай очракны сизенгәннәр, ахры, чокыр буена дүрт бүре килеп житкән. Аксак бия, мөгаен, нарасый колынын саклап калкынгандыр, ул бер бүренен башын ярып аткан. Аннан көче житә алмагандыр, бүреләр моны буып ташлаганнар. Бүре — бүре бит ул, әзер корбан, ризык булып, мәлжәрәп ятса да, нәфсесе туямыни? Ике бүре читтә калтырап яткан ятим колын өстенә ташланганнар, ахры. Исән калган өченче бүре боларга каршы чыккан. Бугазга бугаз килеп, бар чокырны инләп сугышканнар. Ахырда, өченче бүре ике убыр туганынынын бугазларын өзгән. Аннары нинди хикмәт беләндер яшь колынны чокырдан алып чыккан.

Ике көннән соң гына буаз бияне эзләп чыккан көтүчеләр әүвәл шушы чокырдагы яу эзләрен күрәп хәйран калган. Аста бер сыны да ботарланмаган ат гәүдәсе, анын янәшәсендә башы ярылып ауган ялгыз бүре, ә читтәрәк төннәре таланып, бугазлары өзелеп беткән тагын ике бүре үләксәсе аунап ята икән. Бөтен чокыр эче кан эзләре, бүреләрнен тиресеннән йолкып алынган йодрык кадәр йоннар белән тулган. Бия колынын салырга өлгергән, тик сабыйдан, әйтерсен, жилләр искән. Көтүчеләр тагын тирә-якка таралып эзләргә мәжбүр булган. Бер урман аланында нарасый колын белән уйнап йөргән яралы бүрене күргәч, жир өстенә төшеп тәгәрәүче айны күзәткәндәй, аптырашка калган, артка ауган болар. Көтүчеләр үзләре әле бер атна элек кенә бүреләрнен ике зур өерен тулгамга алып кырган булган икән. Шул вакытта бер ана бүрене дә очратканнар. Йомгактай өч баласын көтүчеләр ук очына алгач, сонгы нарасыен тешләренә кабып, куе чытырманлык эченә ташланган ул. Ана бүре, кыя астындагы бер чишмә буена житкәч, су эчәргә тукталгандыр инде. Эзенә басып барган баш көтүче анын сонгы баласын да жәядән тетеп салган. Ана бүре генә тоттырмаган, тагын юкка чыккан.

Хәзер, урман аланында гына, көтүчеләр аны танып алган. Ана бүре хәзер яралы бит, үзенә дә хәле юктыр инде, әмма колын монын имчәкләрен эзли башладымы, ул анын каршына рәхәтләнеп сузылып ята икән. Көтүчеләр мондый мөмкинчәләрне күтәрә алмыйча, әле байтак вакыт аптырашып торган. Аннары «колынга бүре жене ябыша» дип шөбһәгә калганнар да баш көтүче ана бүрене дә ук очына алган. Әллә юри шулай аткан инде, ук бүренен сынар колагын гына үтәли тишәп чыккан. Өне алынгандыр, бичара бүре янадан урманга кереп качкан.

Менә шул хикмәтле колынны көтүчеләр, явыз Сүбүдәйне куу хөрмәтенә, Бачман тарханның үзенә бүләк итте. Әүвәл анын язмышын да яшәргәннәр икән. Бачман жәйләүгә чыкканда ыстан арьягында төннәрен гел бер ялгыз бүре улауга аптырады. Шул чагында гына аксак бия, колын белән булган хәлләрне сөйләделәр. Бачман да шаккатты, әмма бүре аулауны тыйды. Берзаманны үзе, ятим колынны иярткән көенә, Актүбәгә карап киткән иде, мара түтәлләре арасыннан орлык-житеннәргә баткан бүре килеп чыкты. Тарханның күнелендә бернинди дә явызлык юклыгын сизенгәндер инде, качып китми үзе. Бачман юри читкә борылып киткәч, ул ялгыз колын янына йөгереп килеп житте. Нинди мөмкинчәләр, колын да моннан качмый. Борыннарын бер-берсенә төртеп, иснәштереп, нидер аңлашалар. Хәтта әле Бачман ташлап киткәндәй итеп атын юырта башлагач та, байтак тын тордылар. Аннары әллә ялгыз бүре тагын да алдауны яхшысынмады инде, ин әүвәл ул мара түтәлләре эченә кереп китте, соныннан яшь колын да

тархан ышыгына чабып килде. Шул көннөн соң Бачман бу хикмәтлө бүрөгә Мара дигән кушамат тагып куйды.

Ә колынның исемең ул инде күптән күнелендә саклап йөртә иде. Гали. Барча шәрәкь дөнъясында «бөөк» дигән мәгънә. Мондый кушаматны жиһанда элегрәк урыслар — «Андрей Боголюб», ә кыпчаклар «Андрей Монафикъ» дип атаган кенәзнен аты гына йөрткән. Андрей урыс бишегендә үскән һәм чукуынган кеше ул. Чукуынса да, канында кыпчак каны уйнагандыр, далаларны сагыну дигән хисләр тумый калмагандыр. Ул да, менә, атына Гали исемең кушкан. Ләкин үзенен урысларына яраклашмый да булдыра алмагандыр. Андрей кенәз исемнең башын печеп, «Али» дип кенә йөртөргә мәжбүр булган. Ул айгыр Андрей кенәзгә әллә никадәрле дошман божрасыннан, дистәләгән үлемнәрдән коткарып калган икән. Бер сакчысы Гали айгырга камчы күтөргән өчен Андрей кенәз аны кылычы белән урталай телеп аткан. Ә айгыры үлгәч, үкерең елый-елый, кенәз аны олы елга ярына, нәкъ яугирләр төсле, янына ияр-йөгәннәрен, кылыч-жәяләрне салып күмдөрткән, ди. Соныннан хәтта аның кабере өстенә нәкъ айгыр зурлыгындагы һәйкәл дә куйган икән.

Булыр, булыр. Мөгаен, башкалар Андрей кенәзнен кыланышларын анлап та бетермидер, хәтта аны денсезлектә йә потларга табынуда гаепләп сүткәннәр. Бачманга исә һәммәсә дә көн шикелле ачык. Андрей кенәз — кыпчак хатын тапкан, кыпчак хатыны карап-баккан бала. Андрей кенәзнен әнисе — кыпчак хакиме Әюп ханның кызы. Моннан бер гасыр элек үк Болгар өстенә яу белән барырга ниятләгәч, кыпчакларны да үз артыннан ияртмәкче булып, Әрсез Куллы Юрий Әюп ханның кызын хатынлыкка алган. Курсыбае¹⁶ белән Әюп хан Юрийга кушылса да, кара гавәм барыбер иярмәгән, кыпчак кабиләләре ут күршеләре булган Болгарга тугры калган.

Ә ике төрле каннан туган, төре тагып үскән Андрей кенәзгә, әйтәрсен дә, женнәр алыштырган. Үзенен кардәшләре, кодалары, киңүләре булган болгарлар өстенә ничәмә-ничә тапкыр яу чапкан ул! Болгар, Биләр, Ашлы, Кашан калаларын камап алган чакта болгарларга ярдәмгә килеп житкән туганнары — кыпчакларны кырган! Вәхшилеген күрәп, Ходай Тәгалә үзе каргагандыр. Соныннан Андрей кенәзгә сараенда үзенен киңүләре, кодалары кылычлар белән тураклап үтөргәннәр...

Бачманның әле үсмер чакта ук биреп куйган анты, карары бар. Кыпчак халкы — ул даладагы кыргый бүре кебек. Берчакта да кулга ияләнми, динен алыштырмый, Чыңгыз-Сүбүдәйләр, Әрсез Куллы Юрийлар ташлаган калжаларны күргәч, ач эт шикелле боргаланып, тез астына ятмый. Кыпчак иркен даланы, зәңгәр күкне, жиһандагы бернинди зәһәр көч тә корыта алмаячак кылганнарны, әремнәрне, азатлыкны сөя. Менә шуна күрә Бачман тархан бүре сурәтен әләменә элдә. Шуна күрә ана Мара якын...

...Төш вакыты узгач, дала өстендә тузан туздырып чапкан жайдак күренде. Ләкин китергән хәбәрә күнел юатырдай жылы түгел иде.

— Булат әмирне Актүбә ягында көтүчеләр күргән. Ул беркайда тукталып тормоган, Жаскка таба юл алган, ди.

Бачман бер йөз жайдакка кайнеше Булат эзеннән юлга чыгарга өмер бирде-бирүен, әмма йөрәк талавы барыбер туктамады. Алтынчөч каршында жавап тотачак та онытылды, күнелен ачы гарьләнү хисләре биләп алды. Үз жизнәсен ник ташлаган егет, кемгә алыштыра? — боларны шайтан үз генә беләдер, валлаһи!..

¹⁶ Курсыбай — ханнар янындагы шәхси гвардия.

Булат белән аның юлдашы Сирай Маяк тау ышыгындагы Бүре Сигән чокырында тәүлек буге шылт иткән тавыш та чыгармыйча посып кына ятты. Мондый киртәләргә татымаган әмиргә һич тә жинел түгел иде, әле ярый, Сирай сәер риваятьләр сөйләп вакытын алды.

Шушы Маяк тау артында Жиде Ятим яланы дигән мәйданчык бар икән. Ә тау куышында кыядай зур гәүдәле, бик килбәтсез дию яшәгән, ди. Аның мангаенда терсәктәй зур мөгезе дә булган, ә инбашларын, беләкләрен бакакайлар кабыгы шикелле вак-вак ташлар, керәч ватыклары каплап киткән икән. Моңы үз күзләре белән бик ерактан күргән кешеләр дә һушыннан язып ауган. Дию иләрәп бер кычкырса, Маяк таудан, кыя убылгандай, ташлар тәгәрәп төшкән, адәм балалары йә сангырау калган, йә йөрәкләре ярылып ыгылганнар. Шуна күрә хәтта дошманнар да Маяк тауны урап үткәннәр, ди. Ә бу килбәтсез дию үзе явыз, үзе убыр булган. Якын-тирә авыллардагы бар кешене, көтүлекләрдәге барча малны ашап бетергән. Ашыйсы килдеме, мәгарә авызына килә дә иләмсез итеп кычкырагына икән. Адәм балалары килбәтсез диюнең үз авылларына килүен, бар халыкны кырып бетерүен теләми бит инде. Шобага салып, һәрбер кичтә убыр дию куышына бер кешене озатырга мәжбүр булган болар.

Берзаманны чират жиде ятим баласын кочаклап тол көенә калган бер хатынга житкән. Моңын ире Каф тау артынан килгән дошманнарга каршы яуда шәһит киткән икән. Туганнары дию корбан таләп иткән чакта үзләре урынына тол хатынның балаларын, берәм-берәм биреп, котылмакчы булган. Тол хатын тынламаган, газиз балаларын дию төгәменә бирмәгән бу. Шуның өчен туганнары аннан йөз чөөргән. Ятимнәр ачлыктан интегеп яткан чагында аларга бер телем икмәк тә бирүче табылмаган. Әмма баймак, сусар, йомраннар аулап булса да, тол хатын балаларынын гомерен саклап килгән.

Әниләре дию төгәменә китәчәкне белгәч, жиде ятим дә бик нык кайгарганнар.

— Без әнкәйдән башка яши алмыйбыз. Әнкәй китсә, ачтан үләчәкбез, — дип башлаган сүзне иң олысы.

— Аның урынына беребез китеп булса да, әнкәйне өйдән жибәрмәскә кирәк. Улчагында һичьюгы алтыбыз исән калыр, — дип үз карарын белдергән икенчесе.

Инде болар жиде туган арасында шоба тотыша башлаганнар. Ләкин, ни галәмәт, ике тапкыр шоба тотсалар да, корбан булып китү тәкъдире гел иң төпчек энәкәшләренә килеп чыга икән. Иң төпчекләренен юри шулай үзен корбанга чыгаруын өлкәнрәкләре хәтта сизмәгән дә.

— Юк, алай булгач, үзем китәм инде, — дип, янә тәүге булып, иң өлкән абыйлары чәчрәп чыккан. — Ул әле жир йөзәндә атка атланып йөрергә дә, урман-далалардан бөрлегән йә жиләк жыеп кайтырга да өлгермәде. Убыр дию безнең бәләкәчкә ашап туячак та түгел.

— Юк, күәс төбе китми! Алайса, мин үзем! — дип калган биш туганның бишесе дә үзен тәкърарлаган.

Шуннан өй каршына утырып кинәшкәннәр. Якындагы күлдә бүртәргә дип салган кабыклар күп булган, шулардагы юкәләргә жыеп, озын бау ишкәннәр. Туганнарнын берсе тау астынан сагыз, икенчесе күмер жыеп кайткан. Әзлү торгач, тагын букча-букча күкерт таш тапканнар. Аннары, һичберкемгә әйтми, Маяк тауга чыгып киткән болар. Барып житкәч, үзләрен тау кыяларына юкә аркан белән бәйләп куйганнар да, мәгарә авызына төбәп кычкырганнар.

— Ә-әй, шөкәтсез карачкы! Без синен төнгелек ашына дип төпчек

энекәшебезне китердек. Икмәкнен корсакны эзләп йөрүен күргәнебез булмады. Тәгамен ачса, әйдә, үзәң чык та аша!

— У-у-у! У-һу-һу! — дип үкерә башлаган ди бу килбәтсез дию.

Маяк тау ду килә, бар жиһан селкенә, кыядагы ташлар упкын эченә төгәри башлаганнар. Тик үзләрен кыяларга бәйләгән туганнарға берни дә булмаган, алар дию үкергәндә колакларын гына томалап торган. Дию тавышы тынгат, тагын кычкырганнар.

— Ә-әй, иләмсез дию! Без синең тәгаменә бертуган энекәшебезне сөйрәп китердек бит. Әйдә, чыгып аша!

Дию тагын да яманрак үкергән, ә туганнар янә кыяларга бәйләнеп котылганнар. Берзаманны инде явыз диюнен дә түземлеге беткән. Анын мәгарә авызыннан ырылаш рәвештә килеп чыгуы булган, туганнар монын өстенә күкерт, сагыз, күмер кисәкләре ыргыта башлаганнар. Ин ахырдан өлкәннәре явыз дию өстенә ут элдергән. Мәгарәнен эчен кара төтен белән ялкын сырып алган. Һәр тарафта кайнар сагыз ага, күмер кыза, күкерт ташлар шартлый башлаган. Килбәтсез дию мәгарә эченнән мәйданчык өстенә чыгарга мәжбүр булган. Мәйданчык бик бәләкәй, явыз дию үзенен килбәтсез гәүдәсә белән ана сыймый, ул чак-чак кына упкын төбенә очмый кармалана икән. Үзе кайнар сумалага, янган күмерләргә баса алмыйча бии, үзе Маяк тавын күчерердәй иләмсез тавышы белән туктаусыз ялвара, ди.

— Моннан ары мин сезнең туганнарыгызга гына түгел, авылыгызга да тимәм! Минне коткарыгыз! Кирәк булса, Маяк таудан китәм!

Шулчагында шайтан котырткандыр, юкәдән ишкән бауның ин очына бәйләнгән төпчек энекәшләре явыз диюнен башына тибәргә уйлаган бит. Тибүен-типкән дә ул, әмма нәни генә аягы дию сыртындагы сумалага ябышкан да калган. Тартуын да тарта, ләкин аяккае һаман купмый икән. Моны явыз дию сизеп алган да тегермән канатыдай иләмсез куллары белән ныклап эләктергән, ди. Аннан төпчек сабыйны тәгаменә озатмакчы булган. Өлкән туганнары түзеп тора алмаган, бауларын ычкындырып, килбәтсез дию өстенә бергәләп сикергәннәр. Болар һөжүменнән мингерәгән дию, анын белән бергә жиде туган астагы тирән упкын төбенә очкан. Менә шуннан соң Маяк тау алдындагы мәйданчыкка Жиде Ятим яланы дигән ләкаб беркеп калган...

Сирай әле сөйләүдән туктагач та, Булат әмир бик озак уйлап ятты. Риваятен-риваять, мәгәр ул бөөк ханнар белән кара гавәм язмышларына да тәңгәл килә икән. Әйitik, энә, Харәземдә падишаһлык иткән Мөхәммәт шаһ. Ул яктан качкан әллә ничаклы сөүдәгәрләр кат-кат сөйләделәр. Мөхәммәт шаһ тез астына салган һәрбер кабиләдән, һәр ырудан инде сакалы чалара башлаган ирләренә дә, борын астына мыек төртә генә башлаган егет-жиләнне дә үзенен гаскәренә көчлөп алып киткән. Нәтижәдә андагы нәүкәрләр саны дүрт йөз менгә житкән. Ләкин шулчаклы гаскәр белән дә жинү яулый алмаган, үзе күтәргән йөк астында изелгән дә үлгән. Кайчандыр жир селкеткән Мөхәммәт шаһ язмышы шушы риваятьтәге явыз дию тәкдире белән тәңгәл түгелмени? И-и, хахимнәр! И-и, бил тураита белмәс кара гавәм! Ул риваятьләрдән һичбер кеше бер төрле дә сабак алмасмыни?!

4

Икенче көн кичкә авышканда Жаек тарафыннан Маяк тауга таба чаптарларын жан-фәрман куып чапкан жайдаклар төркеме күренде. Чапкыннар әлләни күп түгел. Алда, алмачуар аргамак өстендә, кызгылт жилән чабуларын жилферләтөп, сакал-мыеклы бер жайдак оча. Дилбегә озынлыгы гына ара калдырып, ана дүрт чапкын ияргән. Әйдәманның бил каешлары да, кылыч кыны, ияр өзәнгеләре дә кызгылт кояш нурларында

ялт-йолт килеп тора. Моның чалбар белән жиләне дә затлы. Шикләнесе юк, бу гап-гади алайдагы йөзбашы ғына түгел, йә Бату хан, йә олырак нойон фәрманнарын башкаручы махсус сыбай¹⁷ инде.

Чапкыннарغا Янгансаз чокрын урап үтми мөмкин түгел иде, алар, буар елан авызына үз ихтияры белән кергән куян сыман, болгар тозагына таба якынайды. Аркан ыргытырлык кына ара калганда кызгылт жиләнле сыбай чаптарының муенына сызгырып очкан ук килеп кадалды, сакал-мыеклы ир, аты белән бергә баш-аркан килеп, тузанлы юл өстенә мэтәлде. Арттан ияргән чапкыннар да котылып кала алмады. Әүвәл уң канат булып барган икесе сәрпи уктан жир өстенә очты. Аннары сул канаттагы ике ир Булат белән Сирай сөнгесенә килеп менде. Сакаллы ир аякка калыкканда Булат инде аның өстенә Газраил шикелле килеп баскан иде.

— Син кем? Бату хан кешесеме, берәр нойонның йомышын үтәүчеме? — дип гыжлап сорады Булат бу кешедән.

Сакаллы жайдак үзенә бик тиз генә тоткынга әйләнүенә ярсанган иде, әлбәттә. Тешләрен усал шыгырдатса да, жавап бирергә ашыкмады. Ачу белән өстендөгә жиләнән жиргә салып атты. Шулвакыт аның каешында ниндидер көмеш аел ялтырап куйды. Тоткын аны ераккарак тыгарга ашыкса да, өлгөрмәде. Булат аны тоткынның биленнән каешы белән бергә йолкып алды.

— Нинди аел бу? Монда тамгалар бар. Ана ни язылган? — дип тиз-тиз тезгән Булат әмирнең кискен тавышына түзә алмады, тоткын телгә килде.

— Бу — Бату хан пайсасы. Махсус фәрман үтәүче кишектиннәргә генә бирелә. Хәтта нойоннарның да пайсалы чапкынны туктатырга хокукы юк. Сезне үлем көтә. Тизрәк жибәрегез!

— Ә-ә, безнең тырнакка асылкошның үзе эләккән икән! — дип Булат әмир ихайлап көлдә. — Мәгәр сине бик тиз генә жибөрү юк инде. Ятим калып булмый. Бату ханның шәхси тән сакчысы безнең ише Аллаһ колларына да артык түгел.

Кишектин дә үзенә тимер тырнакка элүен аңлады, ахрысы, йөзә усалланды, ә тавышы барыбер мескен чыкты.

— Мин, чыннан да, кишектиннәр йөзбашы Атсөяр. Хан пайсасын югалтуымны белсәләр, мине үлем көтә. Мин сезгә ниндидер байлык түли алырдай кеше түгел, тизрәк жибәрегез.

— Ә без юлбасар түгел, синен байлыкларыңның да кирәге юк.

Тоткын Атсөярнең күзләрендә өмет уты кабынгандай булды.

— Ә ни кирәк? Нигә тотасыз сон?

— Безгә Гази-Бәрәж атлы бер сатлык жан кирәк. Күрәсен, ул Бату хан чатыры тирәсендәдер. Безне менә шуның янына алып керә алсан, сина сынар тырнак белән дә тиясе юк.

Атсөяр балбал сыман бөтенләй катып калды. Күктән төшкән фәрештәне күзәткән шикелле күзләре ялт-йолт килде.

— Гази-Бәрәжне юлагач, сез Болгар иленнән килгән шымчылар буласыз инде. Тик Бату хан чатырына үтеп керү турында юкка хыялланасыз. Сез мине эләктердегез, әмма аны минем кебек тагын бер мең кишектин саклай. Һәм, барыннан да элек, аның янында бер мең кишектингә алыштыргысыз Сүбүдәй бар.

Булат әмирнен эчендә ут кабынды, дошманына ғына сиздермәде.

— Сүбүдәй безгә яхшы таныш, бөтенләй үз сәрдәр. Саксин каласы өчен яуларда очрашкан бар. Без аны исән-сау жибәрдек, ул да, жавап итеп, нык рәнжетмәс әле.

¹⁷ Сыбай — офицер; төрек телендә бу сүз үзгөрешсез сакланып калган.

— Эй, юк, Сүбүдэй баһадир кулыннан исән-сау котылу турында юкка хыялланасыз, — дип баш чайкады тоткын. — Сезнең илегезгә төбөлгән яу ызмышы, ин элек, Бату хан белән Сүбүдэй баһадирнын осталыгынан тора. Бер генә яуны оттырсалар да, аларны шундук йә Гөек хан үзе, йә Чагатай ханның уллары алыштыра. Ярар, сез минем ише бер ачыкавызны далада эләктердегез. Ә Бату хан белән Сүбүдэй картлачны хәтта Үгәдэй белән Чагатайныкылар да иярләрәннән бәрәп төшерә алмый. Аргамагы тояк салган жирләр — бары да Батуныкы инде хәзер. Болгар жиренә кабат исән-сау кайтасыгыз килсә, сезгә Бату хан чатырына үтеп керү турында хыялланмау яхшы.

Булат әмир Атсәярне йотардай булып дәште.

— Эйдә, син ярдәм ит. Бату чатыры тирәсендә сине һәркем белә, өстәвенә, хан кулыннан алган пайсаң да бар.

Тоткын Атсәяр көчләп үлкәсе каптырган сыман кызарынды, күзләрендә тереләй тотып йотардай усал ут кабынды.

— Юк инде, болгар шымчысы, анысы ук булмас! Бату хан каршына үз аягым белән барып башны югалтырга мин бөтенләй тинтәк түгел!

— Ярар соң, алайса, — дип, Булат әмир, черки куалагандай, кулын селтәп кенә үз хөкемен әйтте. — Синен пайсаң белән мин дә йөри алам. Ә син, чүл бүреләренә ризык булып, шушы чоқырда кал. Хәер, пайсанны югалткан өчен сине үзеннекеләр үк гафу итмәсләрдер. Дар агачына алып барган чакта син безне дә сагынырсың әле.

Атсәярнең кул-аягын бәйләп ташладылар да, Болгар шымчылары Жаек дарыясына төбәп юлга чыкты.

5

Булат белән Сирай Бату хан ыстанына төнлә үтеп керде. Булат әмир көмеш пайса күрсәткәч, әле тышкы чылбырны саклаучы тораклар йөзбашы ук, кулын селтәп кенә, йөзен чыткан иде.

— Эй, далада пайсасыз йөргән жайдаклар калмады да бугай бит инде ул. Нәүкәрләр ашарга ризыкны үзләре дә таба. Ә төмәнбашлар белән нойон хатыннарына кара жимеш илә йөземе дә, дөгә илә борае да кирәк. Аларның корсагы, безнеке сымак, эремчек-корт белән тозлаган итне генә күтәрми шул. Алар талымлаган анар-алмортларны Сәмәркәнд, Харәземнәрдән тикле ташыталар...

Тораклар йөзбашы кыргыз далаларыннан ук килгән булып чыкты. Туган кышлагында хатыны белән яшә баласы калган, яу юлында йөрү белән рәзи түгел икән. Һич кыстатып тормыйча да, үзе белгән һәр нәрсәне тезде.

— Төмәннәргә азык, шайман, дары ташучылар хәзер менәрләгән. Ике кешенен берсендә — көмеш пайса. Сезнең ише сәүдәгәрләр өчен күк капусы ачылды. Хәзер сез Бату хан куенында, балда-майда гына йөзәсездер инде...

Эчке чылбыр аша да жинел үткәрделәр. Тирмәләр тезелешеп киткән мәйданчыкта әүвәл кай тарафка барып бәрелергә белми аптыраганнар иде, әллә каян килеп чыккан бер жәяүле боларны, якин туганнарын күргән сыман, үз янына дәште.

— Мин инде өченче төн бие бер авыз сүз алышырга белми ямансулыым. Ичмаса, казанын да бергә асарбыз, черкиләрен дә бергәләп ашатырбыз. Минем тирмә буп-буш, эйдә, кунакка гой, кунакка гой...

Көтелмәгән тәкъдим беркадәр сагайтса да, башка чара булмагач, сүзсез буйсындылар. «Хужа» үзен: «Мин — ойрот нәүкәре, атым — Күчәрбай», — ди. Тыз-быз йөгәрә-йөгәрә, тирмә уртасында тиз арада учак тергезде. Казанда куй ите быгырды башлагач, Булат белән Сирай да учак жылысына

килеп утырдылар. Күчәрбай өчен болар — әллә бар, әллә юк. Берзаманны бурсыгыннан думбырасын тартып чыгарды да жыр суза бу. Күзләрен йомган да йә үгездәй мөгри, йә чүл бүресе сыман күккә карап улый. Түземлекләре корыгач, әүвәл Сирай, ана кушылып Булат казандагы иткә пыгач очы белән төрткәли башладылар. Куй ите һаман каты булып күренгәч, казан астындагы кисәүләрне шул ук хәнжәрләре белән актарып көчәйттеләр.

Ниһаять, Күчәрбайның да борынына пешкән ит исе килеп керде бугай. Ул, тагын бурсыгыннан алып, шулпа өстенә ике уч чамасы тары сипте. Кулларын ышкылап, инде казанны ыргаклардан төшергәч, шулпаны жамаякларга сосып чыкты. Булат белән Сирай, иреннәрен пешерә-пешерә, агач кашык белән тары шулпасын эчәргә тотынды. Ә Күчәрбай кашыкка сузылганчы, жамаягын тотып ишеккә юнәлдә дә андагы шулпаның беркадәрән киез япмалар ышыгында торган бәрхет сын алдына ипләп кенә түкте. Болгарлылар ишек катындагы бәрхет сынны фәкать шушы минутта гына күреп алды. Күрделәр дә жылкә сикерттеләр. Ин беренче, Сирай сораштырды.

— Мин — мангыт нәүкәре бит, бик үк төшенеп бетмим. Син бу сынны ниңә йөртәсең дә, аның аяк астында нинди мөндәр соң бу? Ниңә, сын каршына илтөп, шулпа түктөн?

Ойрот Күчәрбай һични сиздермәде, үзе белгәннәре өчен горурланган төсле, күзләреннән очкын сибә-сибә жавап бирде.

— Мөндәр түгел, изге эмиләр бу. Минем белән сезнең икегезне дә, колын-бозауларны, бәрән-бәйләренә — һәрбарчасын менә шушы эмиләр аякка бастыра бит. Бәрхет сын да — безне сәфәрдә үлем-казалардан, маллар кырылудан, чир-афәттән саклаучы жирнең Төнресе ул. Ин әүвәл, без аларны һәр ризыктан авыз иттерергә тиеш. Шуннан ары гына безгә ризыклардан шифа-гайрәт килә...

Йокыга сузылу алдыннан Булат белән Сирай тирмә тышына гына, жылгә чыгып керде. Ә Күчәрбай ыстан эчендә ярамый, дип ераграк бер чокыр эзләп китте. Болгарларның инде күз кабаклары да йомыла башлаган иде, тирмә эченә үгездәй гайрәтлө яшь егетләр килеп керде һәм шымчыларны кылдан үрдән нечкә арканнарга бәйләп атты.

Әүвәл Булат әмирне кишектиннәр башлыгы янына сөйрәп китерделәр. Аның чатыр түрөндә «сөөкле» Күчәрбай ыржаеп утыра, нидер яшереп сөйләшү мөмкин түгел иде.

— Син Бату ханны суярга килденме монда, жасус¹⁸? Әйт, сине кем жибәрде? — дигән ин беренче сорауларны башлык үзе бирде.

Беткән баш беткән, дигән кыяфәттә Булат әмир үзен горур тотарга мәжбүр булды.

— Бату ханның үзен сую бөхетенә ирешсәң әйбәт булыр иде дә бит, беләм, аның чатырына якынаю мөмкин түгел.

Кишектиннәр башлыгы ихахайлап көлдө.

— Йөзбашы Атсөяр югалган кичтә үк без синең эзенә төшкән идек, жасус. Атсөяр Маяк тау өстенә, яна төмәнне чакырып хәбәр бирергә озатылган чапкын иде бит ул. Төмән күренмәгәч, без Атсөяр артынан бер йөз жайдак кудык. Бату хан ыстанына киләсенне шундук белеп алдык.

Булат сыкрап башын түбән игәч, чатыр хужасы аны газаплауны барыбер дәвам итте.

— Кая инде ул синдәй томанага Бату хан чаклы Бату ханның гомерен кыю! Син, надан баш, «Яса» кануннарына күз дә салмагансын. Хәтта кешеләрдән ишетеп кенә калган булсан да, беркадәр белер иден. Мөңгелгә хәтта сәфәр вакытында да ыстан эчендә тышка чыгарга ярамый! Чөнки

¹⁸ Жасус — шымчы, яшерен рәвештә кеше үтерергә яланган жанкыяр.

мәңгел үз нәжесенә ятып аунарга шакшы дунгыз түгел! Мәңгелгә кисәүләргә түгел, хәтта ялкынга да хәнжәр очы белән тияргә ярамый, ут Тәңресенә яра салуын бар. Син, надан баш, казандагы иткә пычак тидергәнсең, ут Тәңресе белән су Тәңресен берьюлы рәнжеткәнсең. Син тирмә бусагасын йөз тапкыр таптагансың, зәһәр еланнарга юл ачкансың. Син менә шушы кануннарны белмәвен белән генә дә элмәккә килеп каптың. Сина үлем жазасы, сина үлем тиеш!..

Булат әмир күнеленнән инде ин аяусыз жәзаларны кичерергә әзерләнә иде, тәкъдир сәгәтләре сугып бетермәгән. Кыл арканга чорналган тоткынны кишектиннәр башлыгы кыска юлдан гына Бату хан каршына сөйрәп китте.

— Гази-Бәрәж сина ник кирәкте? — дигән бердәнбер сорауны, билгеле ки, Бату хан ыргытты.

Булат әмир ашыкмыйча Бату ханга күз йөгертөп чыкты. Әзмәвердәй гәүдә. Тирә-юненә тезелгән мәңгелдәргә караганда бер башка югарырак. Агач бүкәнә шикелле төптән юан. Йөнтәс йодрыклары бала башы кадәр. Болгарларга охшатып калдырган пөхтә сакал-мыек. Шешек күз кабагы. Олы борын. Ике янак очында да берникадәр сипкел. Яше утызга да барып житә алмаган. Димәк, бик күпләрнең күз яшыләрен агызачак әле.

— Ә сезнең «Яса» илен саткан хыянәтчеләрне гафу итәмени? — дип, ниһаять, Булат әмир сорауга сорау белән җавап биреп котылмакчы иде дә, Бату хан эндәшмәде.

— Бәрәж илен сатты, — дип Булат әмир янадан сүз башлады. — Андый кабәхәтнең жир йөзәндә яшәргә хақы юк. Бу — Болгар илендәгеләрнең үз эше. Безгә аяк чалма.

Бату хан йөзен сытып кына телгә килде.

— Миңа синең Алтынбәк хан малае икәнлеген турында житкерделәр. Без сине Болгар иленең үзенә барып житкәч хөкем итәчәкбез.

— Юк, юк! Шушында ук кисәкләргә чапкалагыз, үз илемә тоткын урынына алып кайтып кимсетмәгез мине! — дип шашып кычкырса да, Булат әмирнең әрнү-газапларын һичкем ишетмәде.

СИГЕЗЕНЧЕ БӘЙЛӘМ

1

Жаскны бер атна буге кичкәннәндер. Сакмар тамагында, Бачман тарханга буйсынып яшәгән Актүбә каласын сытып үтүгә үк, Бату хан төмәнбашларны чатырына жыйды.

— Ата чебенне дә, йолкыш төлкене дә өер белән барып ауламыйлар. Унбиш төмән белән дә йодрык булып йөрсәк, безнен атлар ачлыктан кырылачак. Үзөбез өчен казан асарга да ризык житкереп булмый. Аулуйсы жирләр чутсыз, бүленергә кирәк. Мин биш төмән гаскәр белән Биләр өстенә барам. Сүбүдәй сәрдәрнең Бачман тарханнан үч алырга кыжрап торганын беләм. Ләкин Сүбүдәйне тагын аңа каршы юллап, гади тарханны үсендереп булмас. Сүбүдәйне үзем белән алам, ә Саксин өстенә Мүнкә хан бара. Болгар илен божрага алу өчен Хажитархан каласын да эләктерергә кирәк. Анысын Гөек хан аударып дип уйлыйм. Соңыннан Биләр каласы янына килеп кушылырсыз.

— Ә син нигә мине үзеннән аерасың? Ул-бу була калса, мине атай синең алмашчың урынына билгеләп жибәрде бит! — дип әүвәл Гөек хан чөчрәп каршы чыкты, аны шундук Бүре эләктереп алды.

— Ай-һай хәйләкәрсен, Бату хан! Болгар иленең бөтен байлыгы тупланган Биләрне син аласың, ә безгә корымлы казаны, ертык камытыннан башка ганимәте булмаган вак шәһәрләр кала. Син Үгәдәй каханга көрван-көрван

алтын-көмөш юллап таныласың, ә без ертык чапан йә иске ияр жибәрөп хурлыкка калыйкмыни?

Бату хан күркә сыман кабарынып, ярысып сикереп торды.

— Ә сина кем Каракорымга ганимәт юлларга рөхсәт биргән әле? — дип Бүрө хан тарафына акырып жибәрде ул. — Без, ин элек, күмәк көч белән Болгар илен тез астына сузып салачакбыз, аннары гына һәммәбез исеменнән Каракорымга кәрваннар юл алачак. Яулап алган ганимәтнен барчасы да Каракорымга юлланаачак түгел. Бер генә сыерны да елына ике мәртәбә бозаулатып булмый. Илне сонгы бөртек икмәгенә чаклы акыртып таласаң, коллар сыртына камчы белән ярырдай каеш кына үсә. Моңы Үгәдәй кахан да биш бармагыдай яттан белә, шуна күрә ул бездән барча ганимәтнен уннан берен генә таләп итә.

Бату Гөек хан тарафына борылып басты.

— Син дә минем женазага бик ашыкма, Гөек. Бүрө-көзән аулуй торган бөркет күк йөзеннән карга теләге белән генә чәнчеләп төшү белмәс. Мина йомран, тычкан үләксәсе белән көн күрүче мескен карга хәленә калырга, һай, иртәрәк әле!

2

Бату хан төмәннәре Биләр каласы янына жәй ахырында гына килеп житте. Беренче төмән Чирмешән һәм Шөпшә елгалары арасына ярымайдай тезеләп басуга ук, Айкапу каршына ике жайдак озатуында илче жибәрделәр. Илче дигәннәре менбаштан да югарырак түрә түгел иде, ахрысы, таләпләре дорфа, шыксыз яңгырады.

— Сөз унөч ел элек Сәмәрә жәесе янында Сүбүдәй белән Жәбә нойон төмәннәренә каршы чыгып, атабыз Чыңгыз каханны каты рәнжеттегез. Шуның өчен ганимәт таләп итеп ике тапкыр өстегезгә килсә дә, сөз Сүбүдәй нойонны янә куып жибәрдегез. Үгәдәй кахан мондый кимсетүне гафу кылырга жыенмый һәм тезгә чүктерү өчен ул Бату ханны сезнен өскә юллады. Бату хан юлдагы Актүбә, Сакмар, Мөрөм, Кернәк, Бәнжә, Бәләбәй, Уфа, тагын әле Чиләбе, Мәрдән, Сәмәрә, Сарытау, Бөгелмә кирмәннәрен монда килешли үк яулап узды инде. Сезнен алга да ул тик бер генә төрлө таләп куя. Ханьбызны шәһәр капкаларын ачып каршылагыз. Яусыз биреләсез икән, боек ханыбыз беркемнен дә жанын кыймаячак. Каршы торсагыз, жиһангир сәрдәребез Болгар пайтәхетен жир белән тигезләп юкка чыгарачак.

Алтынбәк хан көттереп тормыйча да диварлар өстеннән жавап сүзе ыргытты.

— Хужасыз эт шикелле сукбай хужана житкер. Биләр капкалары сезнен алда мәңгә ачылачак түгел! Йолкыш ханыгыз хәер эстәү хәленә калган икән, биштәр асып килсен. Пайтәхет этләре бер кич кенә сөяксез калудан ачка үлмәс әле.

Илче, көйгән коймак пешереп, бианасы алдында хурлыкка калган булдыксыз киләндәй, сүзсез генә китеп югалды. Әмма казанда су кайнарлык ара үтүгә үк Айкапу каршында ун жайдактан торган төркем пәйда булды. Мөңгелләр шикелле үк тире киёмнәргә төрөнгән берсенен инде биш-алты еллар чамасы элек юкка чыккан әмир Гази-Бәрәж икәннен танып алуға, дивар өстендәге барлык тоткавыллар, менбашлар гөжләп куйды.

— Болгар өстенә менә кайсы соран алып килгән икән бу дошманны! Мөңгел табанын ялап таждар булмакчы бу!..

Барыбер дә, Гази-Бәрәжнең сүзләрен тыңлыйсы иттеләр. Тегесе, байлар бусагасыннан ары узарга кыймаган йолкыш яучы кебек, бик үк кабынмыйча гына сүз башлады.

— Бату хан дәүләтебез өстенә унбиш төмәнле гаскәр туплап килде. Кырык кияүдән баш тарткан ханәкә булып кыйлану — үз ихтыярың белән башынны түмәргә салуга тин. Чынгыз белән аның улы Үгәдәй каханнар алдында илләр иле булган Харәзем шаһ дәүләте дә, чиннәр мәмлөкәте һәм Насыйр хәлифәте дә ауды. Чынгызылар буйсындырган мәмлөкәтләр саны житмештән дә артык, алар Биләргә тупланган туганнарыма да мәғлүмдер, дип беләм. Бату хан үз ирке белән кушылган калаларның берсенә дә зыян-зәүрәт салмый. Ә ана каршы кылыч күтәргән дуамал калаларны үлем-вәйран көтә. Мин сезнең өнегезне алырга исәп тотмыйм. Ләкин аның каршында тез чүгәргә теләмәгән Әтрәр, Үргәнеч, Сәмәркәнд, Харәзем калаларын Бату хан жир белән тигезләде, халкын олысыннан кечесенә чаклы кылычтан үткәрдә. Болгар дәүләтенен Бату ханга каршы торырлык куәте юк. Кыя-тауны, тинләшәм дип, печән кибәннәре өеп яки диварлардан бүрек чөеп кенә куркытып булмый. Болгар халкын зая үлемәрдән, калаларыбызны вәйран булудан коткарырга кирәк. Үзем өчен әйтмим, илем өчен әйтәм. Бату хан каршына чыгып тез чүгегез.

— Ә син нишләп болгарлардан мине хужа ханың кулына тотып тапшыруны таләп итмисен әле? — дип, Айкапу өстеннән Алтынбөк аваз салды. — Кол сатлык жан өчен Болгар тәхетен бушатырга кирәктер бит инде?

— Юкка кәпрәйсен, Алтынбөк, — дип Бәрәж җавап тотты. — Болгар дәүләтенә янәдән дә ханнар тотып, азат булып гомер итүләр насыйп булмаячак инде. Биләр үз теләге белән биреләме, әллә төгәрмәч астында калган тавык күкәе урынына сытыламы, Болгар иле Бату хан дәүләтенен бер олысы гына булып калачак!

— Сина, син сатлыкка нинди генә вазифа елмая соң?

Гази-Бәрәж үзе телгә алган тавык йомыркасы кебек беркатлы гына түгел, утны-суны кичкән сәйях бит, җавап таба белде.

— Үз илемдә, үз халкыма ярамагач, мин — чит хөкемдарга барып башын игән сукбай. Тулысынча аның ихтыярында. Нинди арба куя, шуңа жигеләмен.

— Менә хәзер син Болгарның жәллады бит! Шуна да ризамыни?

— Юк, син үз гөнаһанны миңа якма, Алтынбөк! Мин синнән Бату хан каршына чыгып тез чүгүне һәм Биләрне исән-имин көенчә саклап калуны ялварам. Ә син болгарларны кылыч күтәргә котыртасың. Менә син үзен болгар халкының жәллады булачаксын!

Алтынбөк хан күк күкрәгәндәй көчле тавыш белән кисеп куйды.

— Тирес өемендә тибенгән мескен тавык хәленә калганчы, егәрлеген жуйган карт бөркеттәй, кыядан ташланып, жан бирүен артык! Болгар халкы кол булачак түгел!

— Ярар, тәхетенне жуясың килмәгәч, Болгар халкының жәллады бул, әйдә, — дип, Гази-Бәрәж дә теш күрсәтте. — Мәгәр сак бул. Мәнгел төмәннәре аналарны, балаларны изеп үтә башлагач, сине болгарлар ук, сасы көзән урынына, Бату хан табаны астына китереп ташламагае!..

Гази-Бәрәж кайтып әйткән җаваптан соң Бату ханның йөзе кан дошманы янагына ялтыраткан кебек кырысланды. Икенче мизгелдә шөпшә тешләгәндәй ярысып үкерде ул.

— Сүбүдәй төмәнә яуга әзерләнсен! Ана чаклы болгар әсирләрен куып китерегез! Карарбыз, шулар арасында арканнарға уралган үзенң улын күргәч, Алтынбөк йолкыш ничек сайрар икән?

Дошман Жаек буеннан кузгалгач та юлда менгә якын болгар качагын әсирлеккә эләктергән һәм шуларны, мал көтүдәй куып, пайтәхет янына алып килгән. Менә хәзер, сөнгә очлары белән төрткәли-төрткәли, бичараларны

Билэр диварлары каршына чыгарып бастырдылар. Кыяфәтләре хәер эстәргә чыккан сәүчеләрдән бер дә кайтыш түгел. Күбесе иске чүпрәкләргә, кылка киёмгә төрөнгән. Байтагынын аркасында яисә инбашында камчы эзләре, кылыч жәрәхәтләре. Ризык биреп бик үк кинәндермиләр, ахрысы, һәркайсынын оча сөякләре, кабыргалары кипкән мичкә такталары сыман тырпаешып тора.

Арада танышларын шәйләүчеләр дә табылды, күрәсен, чышан-пышан гына килеп кызгану тавышлары ишетелде.

— Әнә тегесе, башын чүпрәккә ураганы, Суардагы Мөэмин мәчетенен имамы Жәүдәт хәзрәт улы Талип түгелме сон? Бер ай элек аны Айчүәк би Актүбә мәчетенә имам-хатыйб итеп чакырган, дигәннәри, юлда барышлый мөңгелләр кулына эләккәндер инде.

— Баласын күтөргән әнә теге хатын Сакмардагы Сәйфетдин хәзрәткә кияүгә чыккан Биләр кызы бит, әнекаем!..

Берзаманны мөңгелләр ыстаныннан ике кулы инбашындагы корыкка кыл арканнар белән бәйләнгән Булат әмирне сөйрәп чыгардылар. Дивар ярыкларына капланган халыкның һәммәсе берьюлы куырылып калды.

— Бәрәкалла! Алтынбөк ханның Саксинга качкан малае Булат әмир бит бу! Атасы ышыгында ялгыз каз бәбкәсе сыман кангырудан туеп, жизнәсе Бачман янына китеп барган иде. Саксин каласынын алынуы турында бер хәбәр юк. Ничек Бату хан кулына барып эләккән соң ул?

— Ханның йөрәккәе ничек кенә итеп түзә икән? Улын коткарам дип, безне дошман авызына ташламаса гына ярар иде инде, йә Ходаем!..

Алтынбөк Айкапу өстендә тораташ шикелле катып калган, инде зиһене белән дә бу жиһаннан аерылган иде. Булатны коткару хақына ул Биләр капкаларын һич ачакак түгел! Ул үзе дә, кылыч тотып, соңгы тамчы каны акканчы сугышчак таждар. Ә Булатны нинди язмыш көтә? Нинди генә хәйлә эзләп табарга сон?

Булат әмирне әллә менбашы, әллә нойон озата чыккан иде, барабан каккандай усал тавыш белән шул кычкырды.

— Йә шәһәр капкаларын ачасың, Алтынбөк хан, йә синең илдәшләренне дә, малаенны да турап ыргытабыз!

Алтынбөк элеккечә, даладагы балбал урынына, кымшанмыйча торды. Кала диварыннан аны узып кычкырырдай түрә табылмады. Күпмедер тынлыктан соң болгар тоткыннарын, камчылар белән яра-яра, Биләр диварларына таба куалый башладылар. Кара болыт булып, аларга жәяүле дошман сугышчылары иярде. Бар Чирмешән буге елашкан, ынгырашкан, кылыч һәм корыч калкан зенләгән гөжелдәү белән тулды. Ләкин шушы мәхшәрне дә аралап, Булат әмир кычкырган тавыш янгырады.

— Әткәй! Безне уклар белән атып үтерегез! Әткәй, дошманны Биләр диварларына якын жибәрергә ярамый, безне кызганып торма!

Баян батыр да, Жик мәргән дә Алтынбөкнең янәшәсендә генә иде, берсе-бер эндәшмәде. Алтынбөк жөзәткәндә шикелле төссез караш белән Жик мәргән йөзәткәнде текәлде. Сүз дә юк, кулына жәя алса, Жик мәргән куллары корыкка бәйләнгән Булат әмирне генә түгел, анын янәшәсендә яшә әтәч шикелле вәкарәләнеп атлаган мөңгел түрәсен дә кавын урынына тетеп атар иде. Ләкин Жик мәргән акрын гына башын чайкады да, күзләрен аска яшереп, Алтынбөккә аркасы белән борылып басты. Баян батыр йөзәткәнде дә, карашын читкә алды.

Аста йөрәк ачысы белән ялварган тавыш янә янгырады.

— Әткәй дим, әткәй! Алтынбөк хан! Минә атып үтер!

Айкапу өстендә кыл кыймылдаткан кеше дә табылмагач, яп-яшә егет сабырын жуйды бугай. Ул янәшәдә аркан тотып барган менбашына

корык очы белән китереп сылады да, тегенең янга авып калуыннан файдаланып, кала диварына таба торып чапты. Дошман сәрдәрләре генә күрәп өлгөрмәгән, дивар белән дала уртасында тирән, киң чокыр бар, аның төбенә сөнгә башыдай очларын күккә чөйгән бүрәнәләр утыртылган иде. Жебегән мәнгел менбашы куллары корыкка бәйләнгән тоткынны да куып житә алмады. Булат әмир колындай сикергәләп йөгергән көенә чокырдагы очлы бүрәнәләр өстенә томырылды.

3

Лачынтау сыртлары артында тан беленеп килә, ә Бату хан бүген дә төн буена керфек какмый чыкты. Идел тамагына юлланган Гөек ханнан кичә кичен чапкын килеп житте. Гөек Хажитархан каласын да, аның тирәсендәге барча вилайәтне дә ике көн эчендә яулап алган, хәзер Бату хан төмәннәренә килеп кушылырга рөхсәт сорый икән. Ә Бату монда котырудан ни эшләргә белми. Инде өченче атна бие Биләрне камалышта тоталар, өчәр көн рәттән туктаусыз һөжүмнәр дә ясап карадылар, ләкин кала дивары өстенә менүгә ирешкән мәнгел яугире юк. Болгар илбашлары сак ныгымасы дигәннәренә яса да ясап куйган икән! Бату шәхсән үзе Биләрнен һәр ягын жиде кабат айкап чыкты инде, диварларын жимереп үтәр өчен өмет тудырырдай ярык таба алмый. Менә хәзер дә, Лачынтауның итәгенә менеп баскан көе, инде ничәнче мәртәбә Биләр диварларын күз алдыннан кичерә, барып ябышырдай, үзен коткарырдай бер кимчелек эзли.

Биләр бер-берсеннән унбиш-егермеләп чакрым ераклыкта сузылган ике калкулык арасына урнашкан. Зур табаны хәтерләткән үзәклек тип-тигез кыр булып күренсә дә, аны кечкенәрәк өчме-дүртме елга кисеп үткән. Калкулыктар астында дистәләгән күлләр, вак-вак чишмәләр бар. Пайтәхетне әле урыс яулары вакытында ук ике катлы биек урлар өеп ныгытканнар икән. Бату икесен дә үзе үлчәп чыкты, тыштагысының әйләнәсе ун чакрымга житә, эчтәгесе ике тапкыр кимрәк. Ике ур эчендә дә очлы бүрәнәләр утыртылган тирән ерымнар бар. Кала диварлары белән эчтәге ур арасындагы ерымга су да жибәргәннәр. Диварлар һәр якта ике катлы, араларына ком-таш тугырылган. Биләргә атлы гаскәрне дулкын артынан дулкын итеп ташлап та якынаеп булмый, диварларына утлы ук янгыры очырып та янгын давылы кузгатырлык түгел. Пайтәхетнең өч ягына гына капкалар калдырылган, әмма күперләрен мәнгелләр күрәнгәнче үк күтәрткәннәр инде. Аларны ялган-мәкер белән эләктерү турында хыялланасы да юк, күперләр алдында дошманны төпсез упкын көтә.

Тангыт һәм чиннәргә каршы яу йөри-йөри жинел аяклы сәрдәр булып танылган Батуның Биләр анында төмам башы каткан. Болгарлар пайтәхетен бабасы Чынгыз Үргәнечне су белән батырган шикелле жир өстеннән юдыртып ташлар иден дә, боларның Әмү-дәрәя кебек шашкын елгасы юк. Соңгы ташына чаклы он-талкан ителгән Харәзем кирмәнендәй сүтеп ташлар иден, боларның диварларында ярык табып булмый. Әтрәр белән Сәмәркәнднекеләр кала ачкычларын үзләре Чынгыз алдына чыгарып салган иде, Биләр яугирләре сират күперен саклагандай теш-тырнагы белән каршы тора. Гөек ханның Хажитарханнан килеп мыскыл итүе бар. Ни кылырга, ни кылырга сина, йә, Бату хан?..

Айкапу өстен икенче йорты иткән Алтынбәк тә шундый ук ут эчендә. Дошман камалышка алганга егерме көн тула, ләкин Биләрне бер дә ташлап китәргә исәпләми әле. Явыз Бату үз илендә йөргән хужадай эш итә. Алтынбәккә дошман ыстанына шымчылар йә иравыллар жибереп торасы юк, һәммәсә дә аның күз алдында.

Бату үзенең ыстанын Лачынтау итәгендәге Каурый чишмә буена корып

куйды. Чатырлар күп, сәргаскәр хан яу сәфәре, жиде дингез арьягы дип тормаган, хатыны Түрэкинә белән көнизәкләрен дә алып килгән. Сүбүдәй нойоннан башка нигез корудан хәтәр шөлли, ахры, үзенекенә терәтеп үк диярлек карт сәрдәр чатырын да корып куйган. Аларны, беренче божра булып, жансаксы-кишектиннәрнен тирмәләре ураткан. Икенче божраны төмәнбашлар белән менбашлар корган тирмәләр тәшкил итә. Йөзбашлар, дары белән эш итүче шәржир осталары, танылган мәргәннәр, көмеш пайса тоткан көе ерак сәфәргә кузгаласы чапкыннар — һәммәсә дә өченче божрада. Гади яугирләргә, кара гавәмга тышкы ур белән Лачынтау арасыннан аккан Шөпшә елгасы буйлары, вак-тояк калкулыклар һәм чоқырлар калган.

Бату бар гаскәре атланып килгән карымсак атларны юда куллана алмый. Беләр капкаларыннан чыгарылган иравыллар белән күзәтчеләр бертуктаусыз хәбәр юллап тора: Бату бар малны Лачынтаудан читкә, Сөлчә елгасы буендагы тугайларга жибәрергә мәжбүр булган икән. Атларны Алатау ягыннан килгән кыргыз көтүчеләре саклай, алар әле яуда йөрөп чыныкмаган яшүсмерләр, имеш. Алтынбөк Жүкәтау белән Тубылгытау калаларының әмирләре янына чапкын куды. Тик бер генә фәрман: ат көтүләрен куып алып китеп, мәнгелләренә йолкыш сукбай урынына шәрә калдырырга кирәк!..

Жүкәтау һәм Тубылгытау жайдаклары, бер төн эчендә йөз чакрым юл үтеп, таң беленгән чакта һөжүм итте. Нөгәр башлыклары итеп озатылган Гайнан белән Кыям юлда барганда ук нәсихәтләр укып куйган иде, хәзер кыска-кыска боерыклар гына ыргыттылар.

— Бернинди дә тавыш кузгатмаса! Артык йөк кирәк түгел, торгакларны хәнжәр белән генә юк итәсез. Бату яраннары сизенмичә калмас. Азгын тана үгез иярткән сыман, безгә аларны үз койрыгыбызга тагып кайтырга ярамый. Әүвәл Чулман ягына китеп, эз югалтып карыйк.

Ат табуннарын, чыннан да, яшүсмер кыргызларга тапшырганнар икән. Болгар «караклар»ы аларның ике-өч дистәсен бик тиз суеп чыкты. Ләкин атларның да ушлы хайван булуын искә алмадылар. Ә шулар арасындагы ике-өч яшь айгыр, кияү егетләре шикелле үк, тайлар янда булса, йокы белми икән. Кулларына кылыч-хәнжәр тотып йөгәрешкән болгар «караклар»ын шайләүгә үк, яшь айгырлар бүре көтүе һөжүм иткән сыман кешни башладылар. Кыргыз көтүчеләре каен ботакларына юеш печән генә өеп корган шалашларыннан сикерешеп чыкты. Болгарлар аларның кайсын ук очына алды, кайберләрен кыл арканнарда да бәйләп ташладылар. Болар бәла түгел, ә менә яшь айгырлар, әйтерсەң лә, акылдан шашкан иде. Алар каршыларында калыккан һәр ирне салам чүмәләсәдәй жинел генә аударып, ачык дала ягына ыргылды. Аларга тайлар һәм бияләр иярде, тора-бара барча табун шулар артыннан купты. Кайсыбер болгар ирләре тояклар астына эләкте, күрәсеп, әле анда, әле монда ынгырашкан һәм сүгенгән тавышлар ишетелде.

— Табуннарны туктатып булмаячак! — дип кычкырды Тубылгытау бие Озын Кыям. — Баганасын ексак, коймалары үзеннән-үзе ава. Айгырларын эләктерергә кирәк!

Атлар умарта күче кебек бер йодрыкка жылып өлгөргәнчә, айгырларны кыл бугалак ташлап туктаттылар. Озын Кыям белән берничә ир аларны Сөлчә яры буйлап Чулман ягына таба куалады. Алар артыннан, язгы ташкын булып, бия-тай кузгалды. Инде «караклар»ның жаннарына жылы йөгөргән генә иде, артта кыргыз торгаклары ачы тавыш белән ялварырга тотынды.

— Табуннарны урлаткан өчен Батуныкылар турап бетерәчәк. Безне котылгысыз үлемгә ташлап калдырмагыз!..

Төш үткәндә Жүкәтау белән Тубылгытауныкылар үз калаларына төбәп

борылдылар, табуннар да икегә бүленде. Тубылгытаулылар шәфәкь якынайганда үз юлларындагы беренче чишмәгә дә життеләр. Ләкин аларга Бату этләреннән качып котылырга насыйп булмаган шул. «Караклар»ны Кысыр Бүрек дигән киң яланда Сүбүдәй юллаган менлек куып житте. Кызганып тормадылар, ирләр арыш көлтәсендәге сабаклар шикелле дистәләп кенә ауды...

Табуннардагы атларның яртысы урлануны белгәч, Бату хан чыгырыннан чыгып фәрман бирде.

— Ике төмәнне Тубылгытау белән Жүкәтау калаларына жибәрегез! Алар урынында көл калдырмый торып, минем күзгә кайтып күренмәгез!..

Төмәннәр божраны бушатуга ук болгар шымчылары кайтып хәбәр итте. Алтынбәк хан шундук үз янына Баян батырны чакыртты.

— Бер төмән жайдакны әзерлә. Төнлә Бату хан ыстанын туздырырга кирәк. Мин үзем дә барам.

— Юк, ханиям! — дип Баян батыр, кылыч селтәгәндәй, аның сүзен кисте. — Син — Биләреннән жаны, ахыр чиктә, бар дәүләтнән жаны. Син пайтәхетне Мөхәммәт шаһ шикелле ташлап качмаган өчен генә дә Биләрдәге халык бүген сонгы инсанына кадәр корбан булырга әзер тора. Яуга йөрү — ханнар эше түгел! Син халыкка әләм булуың, жаннарын жылытучы учак булуың белән кадерлерәк!

— Мин Булат улым өчен үч алырга тиеш! Бату ханга үчемне кайтармасам, миңа яшәп торуның бөтенләй мәгънәсе юк!

— Булат өчен үчнә без алырбыз! Ә син ил терәге булып Биләрдә кал...

Төнлә көнчыгыш яктагы күперне төшерделәр. Коралларын гына түгел, хәтта ат тоякларын да киезгә ураган жайдаклар чылбыр сыман тезелешеп чыкты. Шөпшә елгасы ярына тупландылар. Баян үзен уратып алган менбашларга атаказ шикелле ысылдап әмер бирде.

— Торналар чылбыры ясап тезеләбез дә Бату хан ыстанына бәрәп керәбез! Батуның ирләренә ияргә күтәрергә атлары юк. Жәяү килеш алар безгә каршы тора алмаячак.

Ничәдер минуттан соң менәрләгән бүре улагандай коточкыч тавыш купты. Аннары болгар жайдаклары Биләр инеше, Саз-күл, Кизләү чишмәсе буйлап корылган тирмә-шалашларны изеп-сытып узды. Инде мөнгел менбашлары, илче-сөйяхләр һәм сәүдәгәрләр корган чатырларның да дистәләбән печән кибәне урынына туздырып атканнар иде. Ләкин икенче божрада Бату хан кишектиннәре корып өлгергән корычтай чылбырга килеп төртелделәр. Кишектиннәр — яуланган барча олыслар буенча сайлап жыйган пәһлеваннар, мәргәннәр, батырлар шул. Алар, юлбарыслар, капланнар шикелле, куркуны һич белми, бер батыры ун яугиргә тора. Шулар йә элмәкле сөңге, йә арканнар белән болгар жайдакларын иярләреннән йолкып очыра башлады. Икенче мизгелдә үк шулар жайдакка әверелде. Кулларындагы гап-гади корык йә кыска сөңгеләр белән дә болгарларны чалгы селтәгәндәй урырга тотындылар. Латынтау итәге кара канга батты.

Баян батыр да хәлнен кискен мөшкелләнгән сизенеп алган иде, һава ярып кычкырырга мәжбүр булды.

— Пайтәхеткә, пайтәхеткә таба чигенегез! Йомгак күл буенда кабат жылабыз!

Баян шуннан кабат көнчыгыш капкага кайтырга уйласа да, өлгерә алмадылар. Кишектиннәр менә үз атларын да гади төмәннеләр белән жибәргән, ахры. Баян төмәннен алга кузгатканда Биләр диварлары белән ике арада өрәктәй кишектиннәр чылбыры калкып чыкты. Баян беренче менне һөжүмгә ташлап караган иде, кишектиннәр аларны утын әрдәнәләре урынына турап атты. Чарасы юк, хәвәфләнгән Баян яна әмер ташларга мәжбүр булды.

— Жүкөтэй ягына, Жүкөтау ягына таба чигенәбез!..

Сагызлы тау буена житкәч барласалар, болгар гаскәре жиде менгә калган. Бату ханга да юанырлык түгел, Баян жайдаклары бер төн эчендә аның биш-алты мең нәүкәрен кырып салган иде. Әле ярый, Тубылгытау белән Жүкөтауга юлланган төмәннәрдән жанга жылы йөгертәрдәй хәбәр кайтып житте. Вилятыләрдәге корал тотардай ирләрнен күпчелеге пайтәхеткә туплангач, ваграк калалар үз көчләре белән генә сакланырга дучар булган икән. Бату ханнын сыналган жайдакларына теш-тырнаклар күрсәтә алмаганныр. Ике төмөн ике кала урынында да чүлмәк калдыкларыдай тау калдырып киткән.

Бату хан Биләр эченә язу кәгазе уралган ук очыртты.

— Гафу кылу төмам. Сизнең пайтәхетегез урынында да фәкать көл калдырам!

4

Биләрнен камалышта ятуына бер ай вакыт тулган иде инде, Владимир каласына икенче мәртәбә юлланган Дәүләтьяр кайтып төште.

— Юрий кенәз һаман бер үк төрлө жырыны тугый. Имеш, сез жиде ел элек, изге Авракий атакайны үтереп, Иисус диненә зәүрәт китердегез. Имеш, руслар дин дошманы булган болгарларга ярдәм итә алмый. Ә соңгы тапкыр күрешкәндә гел тугырып әйтте. «Мәнгел кебек дала көтүчеләре өчен минем жирләр үтәп кәргесез. Елан еланны чакмый. Бату монда килеп житчәк түгел. Ә сез ник кадалып китмисез», ди.

— Юкка, юкка ярдәмгә килми бу Тиле Юрга, — диде Алтынбәк хан, нык уфтанып. — Кәлтә елгасы буенда пыр туздыртып, урысларның чи камыр шикелле жебегән һәм таркау икәнлеген сынады бит инде ул. Көтүгә бер ияләнгән бүре кире китми. Бату хан да Биләрдән соң урыс жирләренә юналми калмаячак. Үкәнерсен, әмма һавага очырган ук кире әйләнеп кайтмас...

Алтынбәй сарайга Жик мәргәнне чакыртты. Билгеле, чарасызлык үзгенә үткән иде инде, салмак тавыш белән сүз башлады.

— Абзарга бикләнгән мал шикелле көтеп яту яман. Бату явызнын, валлаһи да, безне сугым малы сыман сузып салуы бар. Баян батырнын тулгаманы өзәргә тырышуы барып чыкмады. Мәгәр каланы аннан башка да утыз менгә якын ир сакый бит әле. Бату янына Саксинга, Казанга, Кашанга юлланган төмәннәр килеп кушылганчы, кала тышына тагын бер ермак һөжүм оештырырга кирәк.

Калага тупланган барча яугирләр шикелле үк Жик мәргән дә камалышта бер ай буе күсе сыман тын гына ятудан туйган иде инде. Өстәвенә, Баян батырсыз көенә Биләрне саклауны да сынар күлсыз калу итеп саный иде, ахры. Тәкъдимне Алтынбәк хан үзе кузгатканга сөенә-сөенә, ашыгып жавап бирде.

— Хак әйтәсен, хания, үзенне сугым малыдай тоеп йөрү кыен. Бату хан, элеккечә, атлар белән яуга керә алмый. Шушы форсаттан файдаланмасаң, хурлык. Әйдә, тагын бер мәртәбә дошман чылбырын өзәргә тырышып карыйк. Иң яхшысы — төнлә. Һәм хәзер үк Йомгак күл ягындагы ерым аша ике-өч егетне Баян тарафына жиһәрәргә кирәк. Без бу юлы да Шәрәкь капка аркылы һөжүм ясаган буыйк. Бату хан бар көчен шул якка ташласын. Олы базар урамындагы капка янында да тавыш куптарсыннар. Ә үзәбез төп ермакны Айкапу аша чыгарып жиһәрәрбез. Баян батыр да үз төмәнә белән Айкапу каршына килеп торсын. Кайчы урынына ике яклап кыссаң, Бату чылбырын өзми туктамабыз.

— Әйбәт тәкъдим, — дип Алтынбәк тә хуплап каршылады. — Гаскәрнен яртысын, унбиш мең яугирне төнге яуга әзерлә...

Бату хан сөрдөрлөргө Жик мәргән ташлаган жимгө, чыннан да, алдандылар. Төн уртасында Шөрөкь капкадан бер мен жайдак белән ике менләп жөяүлө бөрөп чыккач, бөтөн мөнгөл ыстанында тәшвиш, гауга купты. Әллә нишлөп капка өстендөгө мөйданчыкта болгарлар эреле-ваклы өч-дүрт учак кабызган, шулар яктысында мөнгөл шалашлары өстенә килгән ирләр өрөктөй озынаеп, Алыплардай дөһшөтлө булып күрөнө. Кулларына тоткан сөнгө-кылычлары да озын тәртө, дәү күсөкләр сыман. Уен-муен түгөл, болгарлар элекке ермак һөжүм вакытында да биш меннән артык мөнгөлнө кырып салды. Мондый өрөкләрә хәзер никадәр жанны кыяр микән инде?

Беренче шалашлардагы мөнгөл нөүкәрләрө, иярләрө астына тыгылган кылыч-сөнгөләрөн дә таба алмыйча, ярым-ялангач көенчө, Бату чатырларына таба йөгөрө башлады. Ләкин өченче божрага якынайганда ук, баштан-аяк коралланырга өлгөргән йөзбашлар, менбашлар, төнге торгаклар, ахыр чиктә кишектиннәр сафы аларнын юлын бүлдө. Эт өстергән шикелле кычкырышып, һаулап тормадылар. Сыбайлар, һич аяп тормыйча, кылыч болгап, качакларны камыш сабагыдай уңга-сулга кыйды. Жөяүлө мөнгөлләрнө мөдөфага¹⁹ кылу, чөй йө божра ясау кебек саклану алымнарына да өйрөтөп тормаганнар. Ил басарга куып китерелгән кыргыз, ойрот, мангыт ирләрө болгар яугирләрө кылычыннан берәмләп тә, дистөлөп тә ауды.

Хәлбуки, мөнгөлләр тиз арада шалашлар тирәсендө өстәмә бер чылбыр ясап өлгөрдөләр. Икешәр-өчәр катлы булып тезелгән нөүкәрләр болгарларны кабаттан Чирмешән ярына кысрыкмый башлады, йөзәрлөгән төнгө «өрөкләр»нөң гүдәләрө су һәм анын артындагы беренче ур битләрендө тезелешеп калды. Шөрөкь капка өстеннән сорнай салган аваз яңгырады. Болгарлар, керпедөй йомылып, күпәр өстенә ташланды. Мөнгөл мәргәннәрө очырган сәрпи уклар монда да куып житте. Янә дистөлөгән ирләр ерым эченә очты.

Шөрөкь капка каршында яу кызган чакта Айкапу аша мөнгөлләр өстенә асыл буар елан шуышып чыккан иде. Беренче минутларда аны күрмәдөләр. Ай буе камалышта ятып ачу туплаган болгарлар йөзәрлөгән мөнгөл шалашларын умарта оясы урынына сытып узды. Йомгак күл ягыннан Баян батыр меннәрө дә бөрөп кәргән иде. Тулгама божрасын өзөп, ике ташкын Бату чатырлары ягына ябырылды. Ләкин шымчылар белән күзөтчеләр жиһангир сәргаскәрнөң хөйлөсөн абайлап өлгөрмөгән. Жик мәргән белән Баян яугирләрө кишектиннәрнөң тирмөләрөнә якынаюга ук, Лачынтау өстендөгө имәнлектән Жүкөтаудан кайтарып яшерелгән төмөн килеп чыкты. Алар инбашларына элгән япмаларын кош канатыдай жилфердөтөп тау түбөсеннән аска, болгар жайдаклары өстенә томырылды. Болар яу күрмөгән кыргыз-кайсақ нөүкәрләрө түгөл, жаннарын аямый орыштылар. Ул арада Лачынтау ягында Бату хан фәрманы иләмсез яңгырады.

— Сүбүдөй нойон, төмөненнө күтәр! Чиктә качкан Баяннарны пайтәхөткө кайткан. Болгарларны кала диварлары янына жибәрмичө турап бетерегез!

Кансыз орыш купты. Әйтерсен, коточкыч бер гарасат урман уртасындагы аланлыкны жир астына упкан да, ике яктагы агачлар да ихтыярсыз рөвештө шуып килә-килә акрын гына упкын эченә ава һәм йотыла бара. Лачынтау итәгендә кылычлар елкылдый, атлар пошкыра, йөзәрлөгән ирләр сүгенә. Ике якта да атлар егылып кала, ияр өстендөгө ирләр очып төшө. Ә сугыш атлы буар елан янә йөзәрлөгән ирләрнө тегермөн калагы сыман һаман үлем авызына, яу кырына йота.

Таң атарга да күп калмады сыман. Шулвакыт Олы базар урамындагы капка ачылды да, беренче ур өстендө нибары иллө-алтмышлап жайдактан гына торган нөгәр пәйда булды. Кыяфәтләрөн-йөзләрөн Лачынтау итәгеннән дә, Айкапу өстеннән дә аерырлык түгөл. Жайдакларнын өсләрөнә кигән

¹⁹ Мөдөфага — оборона.

көбө күлмөклөрө, кулларындагы калкан-сөнгөлөр дә ирләрнеке сыман. Ләкин, нинди хикмәттәндөр, боларның һәммәсә дә гәүдәгә бик жыйнак, беләкләр дә чыбыктай бик нечкә.

— Болгарлылар! Азатлык өчен яуга! — дигән бик талымлы, әмма зәгыйфь әмер янгырады. Жайдаклар ур өстеннән аска томырылды. Кылыч болгый-болгый алар мөнгел сафларына якынайган иде, тегеләр зәхмәт эләктерүдән курыккандай, төрлө якка сибелеп, кача башлады. Чирмешән буен исцитәрлек ачыш сискәндерде.

— Хатыннар бит болар! Ирләр киemenә төрөнгән япъ-яшъ кызлар! Мөнгел батырлары хатын-кызлар белән орышып хурлыкка калсынмыни?!

Баян батыр белән Жик мәргән икесә дә берьюлы ут өстенә эләккән тиредәй куырылды.

— Йөзбашлары безнең Алтынчәч бит! Алтынбәк хан аны ничек күрми калган, ничек ычкындырган?

Баян батыр аркадашы ягына борылып аваз салды.

— Син Айкапуны сакла! Мин Алтынчәч артыннан!

Баян батыр үзен-үзә белештермичә, дәү кылычын яшен сыман айкап, Олы базар капкасына таба ыргылды, ана менәрлөгән ирләр иярделәр. Яу кырында хатын-кыз пәйда булу болгарларның гына түгел, мөнгелләрнен дә исен алган иде. Фәрештәләр саклап торган төслә, Алтынчәч нөгәрәнә якынаючы дошман табылмады. Ул арада Баян килеп житте дә, Алтынчәчне иярәннән йолкып, Олы базар капкасына очты. Алар артыннан ук башка жайдак кызлар да кала диварлары артына кереп чумды.

Жик мәргән кул астында калган жайдакларны аяусыз турадылар. Пайтәхеткә кайткач ачыкланды. Икенчә ермак һөжүмнән жәмгысә жиде мен болгар яугире кайтмый калган икән. Ин яманы — менгә якын болгар яралы коенә мөнгелләр ятымәсенә әсирлектә эләккән. Шәһитләргә — тәһлил. Тоткындагы ватандашлар өчен ни кыласы?..

5

Икенчә танда ук Айкапу каршында болгарларның «сөеклесе» Гази-Бәрәж әмир пәйда булды. Алтынбәк кызы Алтынчәч белән оныгы Акназар янында бөтерелә иде, аны Айкапу өстенә чакырып менгерделәр. Гази-Бәрәж үзенә тапшырылган вазифаның чынга ашасына ышанып бетми иде, күрәсен, ипләп кенә тезде.

— Мөнгелләр өстенә яна һөжүм оештыруын бер хәл. Бату ханны кичә синен үз кызын Алтынчәчне дә яуга ыргытуын шаккаттырды. Анда бер тәкъдим бар. Алтынчәч синен өчен алай бик кадерсез һәм дә очсыз булгач, ул кызынны үзенә энекәшә Күлханга хатынлыкка сорый.

— Нәрсә-ә? Нәрсә сөйләсәң син, соран елан? — дип үкереп жибәрде Алтынбәк хан. — Мин хан сараенда кыргый көтүчеләр түшәгенә сала торган кызлар үстөрмәдем! Алтынчәч — Бачман тарханның хатыны. Хәтта ярты дәүләт хақына да минем үз кызымны сасы көтүченә түшәгенә илтәп саласым юк!

Гази-Бәрәж мондый җавапны көткән иде, ахры, элеккәчә үк тыныч калды.

— Юкка, юкка кәпрәйсәң булыр, Алтынбәк хан. Монда синен ирдәүкә кызыннан бигрәк Болгар дәүләтенә язмышы хәл ителә бит әле. Алтынчәчне бирсәң, Бату хан чаклы Бату ханның үзә белән кодалашасын. Кода икән, аның пайтәхеткә зыян-зәүрәт салмыйча китеп баруы бар. Син пайтәхет язмышын үз каланчан, үз мәнфәгатеннән торып кына кырт кисмәле. Әйдә, кара гавәмгә мөрәҗғәгать итик тә без аңардан сорыйк. Уйнашчы бер чәчби йә тилемсә хан хақына болгарлылар үз башларын салырга ризалармы икән?

Биләр диварлары өстендә, әйтерсен лә, давыл, туфан купты. Калканнарына сөнгә бәрә-бәрә, менәрлэгән ирләр үкереп аваз салды.

— Бездә кыргый мәнгелләргә бирә торган ханәкә юк!

— Алтынчәч хақына яуда үлчәкбез!

— Алтынчәч ханәкә белән ханыбызны сонгы яугир шәһит киткәннән сон гына кулга төшерерсез!..

Гази-Бәрәж бер карышка жиргә сенгәндәй булды. Муены тимер көбә эченә кереп чумды. Карак мәче сыман күзләрен ялтыратып, тиз арада ур артына китеп юкка чыкты. Биләр халкы жинел сулап куйды. Әмма ашыкканнар.

Берәр сәгатътән сон мәнгел нәүкәрләре икенче ур өстенә болгар тоткыннарын мендереп тезде. Күбесе яраланган. Терсәкләре, инбашлары белән терәтеп кенә бер-берләрен авып китүдән сакларга тырышалар. Күзләрендә якты нур юк инде, ачы сагыш түгелергә тора.

Тоткыннар янәшәсенә тәвис каурийлы алтын очлым киеп алган түрә сикереп чыкты. Кыяфәткә житди, ләкин моңа ир уртасы булырга шактый ерак әле. Мыек чылгыйлары корым сылагандай чем-кара, күзләре дә жилдәге шәм сыман ялт-йолт килеп тора.

— Алтынчәчне каладан чыгарыгыз! Ханәкәне мин үземә хатын итеп алам!

— дип сорнай тавышыдай көчле аһән белән кычкырды ул. — Алтынчәчне чыгармыйсыз икән, менә бу саугатларның һәммәсен дә сезнең кала халкы алдында турап бетерәбез!

— Бәрәч, Күлхан дигәннәре шушы була инде. Чынгызханның төпчек малае бу, — дип дивардагы ирләр гөжәлдәшеп алды.

Һәммәсе дә Алтынбәкнен жавабын көтә иде, карашлары белән Айкапуга таба төбәлделәр. Ә ул эченә ут капкан шикелле дәшми түздә-түздә дә, Айкапуга түшәлгән басмалар буенча асылмалы күпер мәйданчыгына таба атлап китте. Юлында әзмәвердәй гәүдәләре белән Жик мәргән һәм Баян калкып чыкты. Тавышлары кара гавәм колагына ишетелмәслек итеп кенә, салмак эндәштеләр.

— Пайтәхет исән чагында сина көтүче Бату каршына чыгып күренү юк! Әүвәл безне үтер.

— Мин икенче баламны да корбан итә алмыйм. Алар урынына үзем жәһәннәм утына керергә дә риза! — дип, Алтынбәкнең йөрәктән сытылып чыккан әрнү авазларына да колак салмадылар.

Баян күкерт сыман шартлап, кисеп кенә куйды.

— Хан исән чагында пайтәхет тә, мәмләкәт тә исән. Кирәк икән, пайтәхетне корбан итәрбез, икенче бер калага күченербез. Әмма хан-таждарны биреп, башсыз кала алмыйбыз.

Ур өстеннән Күлханның сабырлыгын жуеп кычкырган тавышы ишетелде.

— Көтәрдәй вакыт үтте. Хәзер үзенә үпкәлә, тилемсә хан!

Жан кыясы жәлладлар ур астында гына качып торган, ахры. Шулар ниндидер әмер буенча сикерешеп менде дә бер-берсенә терәлеп баскан тоткыннарны кылыч белән өзгәли башлады. Бөтен ур өстенә кайнар кан чәчрәде, бичара ирләр йә урталай ярылып, йә кулсыз көенчә жиргә авып төште. Дивардагы гавәм йөзен читкә борды, «э-эһ» дигән күмәк сызлану авазы сыкрап куйды. Шул вакытта адашып калган ялгыз аккош тавышыдай ачы аһән күкне ярып узды.

— Туктагыз, туктагыз! Гөһәһсыз болгар инсаннарының канын агызмагыз!

Күтәрелеп баксалар, Сөләйман мәчетенен манара тәрәзәсенә Алтынчәч чыгып баскан. Күкрәгәндә әле бер яше дә тулып өлгермәгән нарасый

Акназар. Алтынчәчнен яулык-япмалары иненә шуып төшкән. Арыш сабагыдай сап-сары чәчләре жил унаена жилфер-жилфер килә. Күзләреннән кайнар яшь коела, ахрысы, янакларында кара сөрмә эзе.

— Туганнарымның үлеменә юл куя алмыйм, — дип Алтынчәч әрнүле тавышы белән тагын телгә килде. — Хушлашырга мина чират житкән. Бәхилләп кал мине, әтикәем!

Икенче мизгелдә нарасыен күкрәгенә кочкан Алтынчәч манарадан аска сикерде.

6

Кул сузымындагы Саксин каласына юлланган Мүнкә ханнан бер хәбәр юк, ә Идел тамагына киткән Гөек инде Биләр янына ук килеп житкән. Билгеле ки, теленнән каһкаһә һәм мәсхәрәләү сибелеп кенә тора.

— Сина кала түгел, килен кирәк булган. Туйга барып житсә, син Болгар ханының хатынын да үз ятагына салыр иден бугай...

Бату хан кырык көн буена камалышта тотып, Болгар пайтахетен яулап ала алмый. Инде жир өстенә түгә кар сибәли башлады, менбашлар белән нойоннар суыктан зарланалар. Ә Батуның һаман Гөек ханның авызын каплардай жинүләр кылганы юк, тешен кысып, ул түзәргә мәжбүр.

Гөек килгәч, ниһаять, бертуктаусыз һөжүм ясарга тотындылар. Нәүкәрләр Болгар урманнарында йөзәрлэгән читән коймалар, биек баскыч, күчмә манаралар әзерлэгән иде. Манараларын тыштагы үр өстенә мендереп тезгәч, Биләр каласы төмүгътан калыккан урман божрасында калган кебек булды. Мәнгел мәргәннәре манаралар өстеннән Биләр диварындагы тоткавылларны ук очына ала башлады. Манаралар ышыгына көйләнгән дәү-дәү аткычлардан кала эченә дары тутырылган чүлмәк-казан очты. Шәржир²⁰ төшеп шартлау Биләрдәге гавәмнән өнен алды, житмәсә, дистәләгән жирдә янгын купты. Беренче минутларда дәррәү янгын сүндерергә ташланып ялгыштылар. Дивар өсте бушадан файдаланып, мәнгел нәүкәрләре ике үр арасындагы ерымнарны читән коймалар ташып тутыра башлады, елгыраклар эчтәге ерым эченә дә басма салды. Мәнгелләреннән баскыч буйлап диварга үрмәли башлавын күргәч кенә, бар кайгыны онытып, сакалагыч уемнар янына ташландылар. Мәнгелләр өстенә кайнаган су, көйдергеч дегет һәм сумала, мендәгән таш очты. Ике якка да туктаусыз яуган ук давылы күк йөзен дә каплап алды сыман. Бар Чирмешән буге ынгырашкан, чинаган, ачыргаланып кычкырган аваз белән тулды. Төмүгъны сыныйсы юк, ул Биләреннән күз алдында иде.

Төмам күзләр бәйләнгәнче туктаусыз орыштылар. Лачынтауны да караңгылык сарып алды бугай, кире чигенергә әмер килде. Мәнгелләр, урлар артына качуга ук, жир өстенә ауды. Болгарларга ял юк, әле анда, әле монда дөрләгән янгыннарны сүндерергә, мәетләр жыярга, дивар буендагы ерымны булса да читәннәрдән, баскычлардан бушатырга кирәк. Гаскәрбашлар танны керфек кагып тормый каршылады. Таңда янә һөжүм, янә мәхшәр купты.

Алтынбөк кала уртасында төзелгән ташкирмәндә²¹ төн уздырган иде, таң атканда Жик мәргән белән Баянны дөшөп алды.

— Мондый һөжүмнәре тагын дәвам итсә, мәнгелләреннән кайсыдыр бер якта диварларны жимерүе мөмкин. Мәнгелләр бәрәп кәргәнче хатыннарыбыз белән балаларны Шәрәкь капкадан чыгарып коткарырга кирәк. Башка яктагы тоткавыллар сафы сакса-саксын, мәгәр Шәрәкь капкадан бәрәп чыгу өчен ермак алайларны әзерләгез! Сәет — ил төрәге. Гали сәетне дә

²⁰ Шәржир — нефть янса дары тутырып һәм анда үт элөп очыра торган чүлмәк.

²¹ Ташкирмән — башкала эчендә хан сараен уратып ясалган крепость, цитадель.

тулгамадан, шәһит булулардан коткарыгыз! Мохтажлык туса, икегез дә аны тыныч-имин жиргә озатасыз!

— Ә син үзең, олут ханиябез? — дип пәһлеваннарның икесе берьюлы авыз ачкан иде, Алтынбәк бик тә жиңел генә тез чүктерде.

— Болгарлар мин араларында булган өчен генә жаннарын да кызганмый орышалар. Мин табан ялтыратсам, пайтәхетебез шул минутта ава. Минем урын — яугирләр арасында! Күрәсең, мина яугир хан булып шәһит китү язгандыр. Әйбәт тәкъдир, хәтта изге тәкъдир. Димәк, кылыч тотып, сонгы сулышкача орышабыз!..

Баян батыр ташкирмән күпереннән урамга чыгуга ук телгә килде.

— Гавәмне коткарыбыз. Анарчы бер әжәт бар. Алтынчәч ханәкә Бату явызның энекәше Күлхан аркасында гына әрәм булды. Саксин каласының ауганы турында бер хәбәр дә кайтып ирешмәде. Бачман тархан күзенә ничек күренербез? Шул сөлтәкнең²² жанын кыймыйча китәргә хақыбыз юк. Кайсы якка гына барма, гел Күлханны эзлә, Жикән мөргән!..

Шөрәкь капка аша бер төмән ерып чыккач, мәнгел нәүкәрләре әүвәл бүре күргән сарык көтүедәй читкә сикереште. Моньн дала сугышчылары корган хәйлә генә булуын аңлый алмадылар. Хатыны Сәүлия һәм улы Рамазан белән бергә Колгали беренче нөгәр уртасында иде. Яугирләр юл яргач, һәммәсе дә, котырган шикелле, Жүкәтау ягына торып йөгәрделәр. Кемдер абынып егылды, арттагылар аны изеп үтте. Чирмешән ярын янә гыжлаган һәм кычкырышкан тавыш каплап алды. Барыбер, ак-караны күрми йөгәрделәр. Тагын ук очарлык кына ара узасы бар, аннары дошман божрасыннан чыгып котылырлар иде шикелле. Шулвакытны алларында кабердәй күтәрелгәндәй чылбыр калкып чыкты. Мәнгелләреннән яна нәүкәрләре качакларны уклар белән күмде. Ул да түгел, болгарлар өстенә кылычларын уңлы-суңлы китереп уйнаткан жайдаклар менлеге ябырылды. Куркудан илереп кычкырган болгарлар тилгән шәүләсеннән качкан чеби көтүедәй читкә сибелеште. Колгали улы Рамазанның кулын чытырдатып тотып чаба иде. Яннан бер мәнгел жайдагы килеп чыкты да кылыч белән анын инбашына состы. Кызулыгы белән генә сизенмәде, ахры, Колгали әле жир өстенә егылгач та мәэтләр арасыннан гел күзәтеп ятты. Менә, анын улы Рамазанны да бер ат таптап үтте. Әнә, Рамазан янына илереп чапкан Сәүлияне илбасарның кылычы теләп атты. Жирдә кояш сүнде. Колгали дә тирән базга чумды...

Биләр өстен кала диварында шашынып кычкырган Баян батыр тавышы каплап китте.

— Күлханнарын, Күлханнарын аттым! Алтынчәч ханәкә өчен үч кайтардым!

Барча жиһан бер минутка тынып калды сыман. Мәнгелләр әле үзләренә нинди афәт килүне аңлый алмый торды. Болгарлар тагын да яманрак хәвеф-хафа көтеп әсәренде. Ниһаять, һәлакәтнең асылы Бату ханның зиһененә дә барып житте бугай, ул кулларын күккә чөя-чөя ләгънәт-нәгърә орды.

— Һәр болгарны кылычтан уздырыгыз! Биләр урынында көл дә калдырмагыз!..

Алтынбәк хан кала диварларына ялкын үрлөгәч тә, ташкирмәнгә төшеп яшеренмәде, элеккечә Айкапу өстендә торып калды. Мәнгелләреннән биш-алты нәүкәре инде кала эчендәге баскыч буйлап Айкапу майданчыгына менеп килә иде, кылычын югарыга чөйгән Алтынбәк шуларның беренчесе өстенә ябырылды. Менә, икенче илбасар да, инде өченчесе киң баскычтан аска төгәрәде. Таждар гыжлап чыкты, күзләрен тир каплады. Кайсы яклап төненә юан сөңге килеп кадалуын да, дивар өстеннән мәтәлеп очуын да инде сизмәде ул.

²² Сөлтәк — карачы.

Колгали күзлөрөн ачканда чыпта жэйгән колгалар өстендә ята, тирә-юнен мәнгол баскыннары чолгап алган иде. Шулай да, уттай янган тәне белән тойды, аның ярасын юып бәйләгәннәр, ул кемнендер миһербанлыгы белән исән-имин калган.

— Рам-ма-зан, Рам-ма-зан, — дип, кипкән иреннәрен ачып эндәште дә икенче мизгелдә үк күз алдыннан ат тояклары астында калган улы чагылып узды, янаклары буйлап ачы яшь агып төште.

Вакыт сузмый хәбәр иткәннәндер, берзаманна каршысында Бату хан пәйда булды. Колгали аны күргәч елан чапкан сыман куырылган иде, Бату сорау биреп тормый-нитми сүз башлады.

— Алтынбәк юк. Пайтәхетегездән, әнә, ни генә торып калды. Гаеп үзегездә. Беренче тәлаптән соң ук бирелергә иде.

Колгали, нык интегә-интегә борылып, Биләр тарафына күз ташлады. Биш-алты тарафта һаман янгын дөрли. Диварлар да, зур-зур капкалар да бөтенләй юкка чыккан. Җөнәр бистәләрен, базар урамнарын кырып бетергәннәр. Жәмигь мәчетләр, ак мунчалар, тамгачылар йорты, дарелфөнүн²³ урынында ком-таш тавы. Хәрәбәләр уртасында, ялгыз аккош сыман, Алтынбәкнең ташкирмәне генә һаман нык утыра. Хәер, анысын да талаганнар бугай, тәрәзә-ишәкләрә каерылып төшкән...

— Мәмләкәтегез бетте, моннан ары Болгар жире минем Урдмның гап-гади бер олысы булып кала, — дип жанга тоз салгандай дәвам итте Бату. — Гази-Бәрәж бәкне олысның әмире итеп тәгаенләдем. Ана ярдәмгә олут сәет тиеш. Син Болгар иленең сәете булган инсан. Хәзер мәнгол мәмләкәте өчен көч куярга бәхил-ризасыңмы?

Колгали усал караш төбәп телгә килде.

— Синәң Чыңгыз бабан моннан егерме санә чамасы элек үк мине үзенен сәркатибе булырга үгетләгән иде, шуны беләсенме?

Бату ханның күзләре акаюдан мангаена менеп китә язды. Кош тоткандай ашыгып сорау бирде.

— Кайда булды бу хәл? Минем бабам янына ничек барып чыктын?

Колгали читкә борылып кына дәвам итте.

— Чыңгызхан Үргәнечне яулап алган чакта шунда яши идем. Ул Коръәни Шәрифне ат тоягы астына салган өчен бер тилемсә менбашның башын чаптырды. Син Болгар дәүләтенә пайтәхетен, мәчетләрен юкка чыгаргансың. Синдә бабан каны калмаган. Синдәй вәхши баскыннан икенче Чыңгызхан чыгасы юк! Бабан каршына барып та баш имәдем, ә синдәй вәхши арбасына мин берчакта да жигеләчәк түгел!

Бату хан теш арасыннан гына сытып сүгенде.

— Бабам «Яса» кануннарын бар халыкка игълан итеп өлгергән, шунысы бик кызганыч. Дин әһелләренәң гомерен кыйган өчен үлем янамаса, синдәй сарыкны мин ат тоягы белән изеп китәр идем!

Бату яраннары ягына борылып сөрән салды.

— Һәммәгез дә юлга! Безне алда урыс жире көтә!

Ахыры килое санда

²³ Дарелфөнүн — хәзергечә, дини университет.

Дания
Нәгыймуллина

ХАКЫЙКАТЪНЕ АҢЛАП ЯРСЫЙ КҮҢЕЛ...

Әгәр

Ятимнәрнең күз яшенә басып
Узып китсәм әгәр, и Язмыш,
Якамнан син тотып туктат мине,
Итәгемә минем, йә ябыш.

Ач кешенең күзләренә карап,
Авыз тутрып ризык чәйнәсәм,
Көч сынашыр өчен чакыр, Язмыш,
Ак юлларым әгәр жәймәсәм.

Әниемнең догаларын бүлеп,
Аңа әгәр авыр сүз әйтсәм,
Каршыма ук чыгып басчы, Язмыш,
Шуңа охшаш хәлләр күзәтсәң.

Кем гаепле?

Үз телендә сүзең әйткән чакта
Табылмаса җавап бирүче,
Йә булмаса, газиз туган телдән
Булса әгәр көлеп йөрүче,
Синен, минем гаеп бу, иптәш.

Түбән диеп йөрүчеләр булса,
Иң өстенә бигрәк авырдыр.
Безгә һөҗум килсә, ни авырта? –
Нык береккән җиргә тамырдыр.
Түбәнлеккә без ул риза булган.

Садакалы тормыш... Хәятебез
Аннан–моннан көтә изгелек.
Белер–белмәс җирдә тез чүккәнгә,
Мыскыл асларында изелдек.
Гаеплене әйтә аласыңмы?

Газиз балаң туган телен белми,
«Мама, папа» диеп сүз катса,
Татар теле бары кайтаваздай
Үз-үзеңә әйләнеп кайтса,
Исеменче, кеше, оныт инде.

Әни сабырлыгы

Әни сабырлыгы житми миңа,
Аңлар өчен тормыш канунын.
Әниемнең очкынына тиңләп,
Булыр минем йөрәк януын.

Әни сабырлыгы кирәк миңа,
Тормышымда челлә башланса.
Әни сабырлыгы кочып ала,
Ярсу күңел түбән ташланса.

Иреннәр чатнаган суыктан дисеңме?
Сүзеңдә бик аз шул дөреслек.
Суыкны тоймадык зәһәрир кышларда,
Кешеләр холкыннан бөрештек.

Төтен дә сөйкемле күренә шәһәрдә,
Битараф йөзләрие очраткач.
Аклыкка табарак атларга сүз бирә
Кемнәрдер, аякта көч арткач.

Яшә, кеше, көнләшерлек итеп
Сандугачлар синең жырыңнан!
Ләкин берүк урлый күрмә гөлләр
Чит бакчадан, ятлар кырыннан.

Яшә, кеше! Эшең калсын Жирдә,
Сүнгәндә дә гомер йолдызың.
Начар гамәл кылу ансат һәм тиз,
Ә аклыкка кайтыр юл озын.

Килермен

Мин килермен күбәләктәй очып,
Учларыңны вакыт канатса,
Канатларым белән яраң каплап,
Учларыңда йоклыйм яраса.

Мин килермен йокыларың бүлеп,
Ай нурыдай төшеп тәрәздән.
Минем юлны һәркөн үтеп кара,
Исеменче укы һәр эздән.

Мин килермен керфекләрең өтеп –
Сою ялкыннары карашта.
Син бит минем кышлар бүлгәе дә,
Үзем теләп алган каргыш та.

Мин килермен бураннарны кочып,
Тыным белән карлар эретеп.
Ничә еллар йөрәгемдә йөрткән
Сүзләремне әйтим сер итеп.

Мин килермен, күгәңдәге кояш
Тезләреңә төшеп ярылса.
Килми калмам, кара болыт әгәр
Үзәгеңә синең сарылса.

Тик белеп тор:
Китмәскә дип киләм.

* * *

Көтәсендер!
Меңләп йолдызларны
Чәчләремә кушып үргәнне
«Мин синеке» дигән караш белән
Йөрәгеңә үтеп кергәнне.

Беләсендер,
Йолдыз тузаннары
Жир пычрагы белән буталып
Юлда ята... Яшим киләчәктән
Бурычка дип жанга ут алып.

Карыйсыңдыр,
Елак тәрәзәдән
Караш белән болыт аралап...

Жан газабын тоя башладыңмы
Калдырганга йөрәк яралап?

Сизәсендер,
Яңа яуган карда
Парлы эзләр кемнән икәнне,
Якты йолдыз күктә кабызырга
Ай фатыйха миңа биргәнне.

Көтәсендер,
Тезең кочкан көе...
Еламачы! Сиңа килешми.
Хәлләреңне генә белим дидем
Үткәннәрдән кайтып килешли.

* * *

Яшь дисез... Килешәм, тик инде бөредә
Әйтәсем килгән сүз халкыма.
Һавада очарга мөмкинлек булмагач,
Йөгердем канатым салдым да.

Юләрме? Түгелмен, тик шулай кыланмый
Көн күрә алмый шул күп адәм.
Ниндидер моңсу көй яңгырый күптәннән..
Онытканмын, гафу, бу — матәм.

Яраны бәйлибез кан агып беткәндә,
Орыныр булабыз ташларга.
Кайчандыр калдырган сукмакны без табып
Мәжбүрбез сәфәрне башларга.

Гали
Рәхим

КӨЗГЕ ХИКӘЯ

Доктор Хөсәен Әкрямов пар атта бара: күз алдында очсыз—кырыйсыз бушап калган кырлар жәлеп ята, көзгә ачы жил дулкын—дулкын сары болытларны күк буенча куалый иде. Ара—тирә агачлыklar очрый, яфраklары саргая башлаган агачлар, башларын селкеп, жилгә сыгылалар, гүяки салкын жилдән иман сорыйлар иде. Саргайган, урылган басулар, янгырдан каралган такыр басулар, ямь—яшел ужым басулары берсе артлы берсе докторның күз алдыннан үтә. Ләкин бу бертөсле эчпашыргыч картиналар анын күнеленә тәэсир итми, чөнки ул инде күптән яшылек заманын уздырган, дөньяга тойгы аркылы карауны оныткан шул. Хәтта киресенчә, бу күнелсез манзара, шушылай суыктан бөрешеп, буш кырлар буенча атта бару анар хозур тоела; печән салган трантаста бара—бара ул талгып йокымсырап та ала иде. Доктор Хөсәеннең университет бетергәнненә инде унбиш елдан артык узган, гомуми Европа сугышының фәләкәтләре (афәтләре — Д.З.), икенче Русия ихтилялының (фетнәсе — Д.З.), коточкыч нәтижәләре анын башында тарихи бер хатирә шикелле генә булып калганнар иде. Ул үзенң гомерендә яшылек вакытының пессимизмы да, бөөк хыялларны, ул хыялларның жимерелүен дә башыннан уздырган, кызу йөрәк белән ижтимагый эшләргә дә катнашкан, әллә ничә мәртәбә дөньядан, тормыштан туеп, әллә ничә кабат үзендә булып үткән бөөк рух күтәрәнкекләрен дә гомеренен арт ягында калдырган иде. Хәзер ул дөньядә гакылга таянып кына, садә генә торырга өйрәнгән, дулкынлы, давыллы кайнар хисләр артык анын рухын биләмиләр; ул үзенң тормыш тәжрибәсе белән дөньядагы әхвалнең инсаннар теләве буенча гына үзгәрмичә, үзенң акрын агышы белән бик акыртын гына үзгәрә барганын белгәнгә, һәрвакыт ашкынуга, кызу канлылык белән төрле әмәлләргә иман итеп, шуларны булдыру юлында фидакарылекләр күрсәтергә хәзер булган яшыләргә һәм яшь табигатые адәмнәргә бертөрле картлыкка махсус тынычлык белән, өстән генә, тәнкийть күзлеге аркылы гына карарга үзен күнектергән иде. Шул тормыш аны тәмам канәгатьләндермәсә дә, артык авыр да тоелмый иде. Анын тормышы да заманнар агышы шикелле тын һәм акрын агышы белән ага иде ки, анын кырык биш яше, чал керә башлаган сакалы шул тормышы белән гармония ясыйлар иде.

Анын хәзер бара торган жирләре башкорт иленең кырлары иде. Ул доктор булганнан бирле Русиянең төрле тарафларында чайкалган, ничбер

жирдә озак вакытка карар табып төпләнә алмаган, үзенә тыныч бер оя ясыя алмаган, тормыш аны ирекле—ирексез күбрәк күчмәлек хәлендә яшәргә мәжбүр итә иде. Ул инде шул тормышка өйрәнеп тә беткән, хәтта шул бер яктан бер якка күчеп йөрөп, тора торган урынны янадан—янага үзгәртү аның рухына сөнгән, табигатенә урынлашкан булганга, ул шул бәдәви күчмә тормышның төменә бирелеп киткән; сәяхәт, яна тәэссорат аның жанына тынычлык бирә, арганлыгына дару була иде.

Хәзер ул Башкортстанның бер өяз мөхәллә идарәсе тарафыннан чакырылган, шунда барышы иде. Мөхәллә идарәсенен рәисе Рөстәмбәк Исламғалиев бу вакытта үзенен утары «Акбүз ат»та булганга, тимер юл белән өяз каласына килеп төшкәннән соң, элек аның белән күрешеп сөйләшү лязем (тиеш — Д.З.) табылганга, ат яллап туп—туры шунда киткән иде. «Акбүз ат» тимер юлыннан 30-40 чакрым эчтәрәк булганга, ул көн актысында инде барып житә алмады.

Сентябренен башы, төннәр карангы иде. Кич булу белән жил туктап, күк аязды. Карангы күктә хисапсыз йолдызлар кара хәтфә өстенә сибелгән жәүһәрләр шикелле яналар, көзгечә артык куәтле ялтырыйлар, газамәтле (бөөк — Д.З.), мөһабәт, тантаналы бер манзара тәшкил итәләр иде. Бу манзара доктор Хөсәеннен карт күнелен дә сихерләде, саф, салкын һава аның йокысын качырды, шушы мөһабәт тынлык, меннәрчә йолдызларның салкын актылыгы тәэсире астында аның жанына сонгы заманнарда анар бик сирәк килә торган шигъри халәте рухия инде.

Ямшик, зур гәүдәле типтәр, анар таба әйләнәп:

— Әнә, морза, «Акбүз ат»ка житәбез, — диде. Алда утлар ялтырап күренә иде. Доктор, ут кабызып, сәгатен карады. Сәгать тугыз иде. Ямшик атларны куды. Кыңгыраулар житезрәк шалтырый башлады. Берәздән атлар ике ягына зур каен агачлары тезелгән туры юлга керделәр. Төннен карангылыгында каеннар агарып күренәләр иде. Берьюлы берничә эт өргән аваз ишетелде. Бер катлы зур гына агач өй алдына килеп туктадылар. Берничә эт аларны бик гайрәтләнәп өрөп каршыладылар. Өйнен ишеге ачылды. Өйдән йөгереп чыккан бөдрә йонлы ак эт тә, ачы тавыш белән ләң-ләң итеп, баскыч башыннан өрә башлады. Аның артыннан чыккан калын тавышлы ир кеше этләргә ачуланып кычкырды. Алар теләр—теләмәс кенә тавышларын баса төштеләр. Докторының арбадан төшеп берәз аптырабрак торганын күргөч, ул:

— Рәхим итегез! Алар тешләмиләр — курыкмагыз! — диде. Кунак үзенен исемен—фамилиясен атап күреште. Хужа көләч йөз белән аның кулын кысып:

— А, беләм, беләм! Очень приятно! Рәхим итегез! Исламғалиев, — диде.

Өйгә керделәр. Өйнен жылылыгы, пөхтә һәм жыйнаклыгы белән бәрәбәр жиһазынын садә, ләкин кибари (горур, аристократик — Д.З.)булуы, аның өстенә, тагы өстәл өстендә самовар утыруы, түшәмдәге лампаның актылыгы докторның күнеленә ифрат ягымлы тоелды; ул үзен көн бие кызу чүлдә барып та, салкынча, күлгәлә хөрмә урманына килеп кергән гарәп шикелле хис итте. Исламғалиев докторга йомшак диванга утырырга тәкъдим итә-итә бик күптәнге танышына әйткән төсле:

— Бик аз гына яманлап йөрисез икән, Хөсәен әфәнде: без әле менә яна гына чәй эчеп бетерергә торадыр идек. Андый вакытта безнең Галия шулай дип әйтә. Минем хатын бит сезнең якныкы. Сез дә, ишетүем дәрәс булса, Казан кешесе бугай? — диде.

— Әйе...Юк...Мин укуын Казанда укыдым. Ләкин минем хәзер ватаным юк. Мин кайда туры килсә, шунда торам. Русиядә минем булмаган төшем

бик аздыр... Сөз, Рөстәмбәк әфәнде, зинһар инде мине гафу итегез: сезне болай төнлә килеп борчыдык. Болай сонга каласымны белсәм, иртәгә килгән булыр идем. Минем йомышым, үзегезгә мәгълүм, бик кечкенә генә....

— Юк, юк, Алла сакласын! Сөз ни сөйләсез! Килгән кунакка һәрвакыт без шат. Көндөзмә, төнләме — барыбер килүчегә безнең ишек ачык. Гаеб (көтелмәгән — Д.З.) кунак ходай кунагы диләр бит. Сөз извинятыся итүләрегезне куеп торыгыз; юл килеп тунгансыздыр, мин самоварны янарттырыйм әле, сезнен ямшкны да туйдырсыннар... — дип сөйләнә—сөйләнә Рөстәмбәк әфәнде ишектән чыгып китте. Икенче бүлмәдән анын «Галия, кара әле!» дигән тавышы ишетелде.

Бу кунакчылык дингезендә Хөсәен әфәнде тәмам эреде. Акрын—акрын үзен үз өендә күк хис итә башлады. Рөстәмбәк Исламгалиев шул заманда Русиядә байтак очрый торган жирсез жир хужаларыннан иде. Ягъни анын егерме-утыз дисәтинә генә жире бар. Жиргә байлык ягыннан ул тирә-юньдәге авыл халкыннан күп аерылмый иде. Ләкин ул үзенен иптәшләре — «жирсез алпавытлар» шикелле фәкыйрьлеккә, зәбунлыкка (зәгыйфьлеккә, начарлыкка — Д.З.) төшмәгән; искедән гөрләп торган утарында да тормыш сүнмәгән, башка бик күп утарлар шикелле, ул фәнагә (юкка чыгуга — Д.З.) йөз тотмаган иде. Чөнки, бәхетенә каршы, Исламгалиевләр байлыгы электән үк жирдә генә булып килмәгәнгә, жирләренен алынуы анын матди тормышына аз тәэсир иткән иде.

Исламгалиев мирза иде, һәм бик иске, мәшһүр мирзалар нәселеннән иде. Ул бөтен гомерен жәмәгать хезмәтенә сарыф иткән, демократлык идеяләренен тормышка татбикъ (яраклы — Д.З.) кылынуына гомере буе хезмәт итеп уздырган «демократ-мирза» иде. Ләкин анын чын мирза икәнлеген йөзенә бер мәртәбә карагач та белергә мөмкин; сакал—мыегын кырган йөзендә ниндидер хәбаслык-аристократлык беленеп тора, йөзенен нәфис һәм нечкә сызыклары үзләреннән—үзләре «Менә мин аксөяк. Минем каным гади кешеләр канына башка!» дип әйтеп тора иде. Морзаларнын йөзләрендә әллә нинди хосусый мирзалык галәмәтенен булуы, аларнын йөзләре белән башка халык арасында, хосусан Казан татарлары арасында, бам—башка бер тип булып аерылып торулары электән үк анын дикъкатен жәлеп итә иде. Рөстәмбәк мирза да шул типта булганга, Хөсәен әфәнденен фикере берничә минутка шушы мәсьәләгә тукталды. Анын фикеренчә, борынгы болгарларны һәм башка төрек ыругларын Азиядән татарлар килеп истиля кылгач (басып алгач — Д.З.), алар жинүчеләр сыйфаты белән хакимнәр сыйныфын тәшкил иткәннәр; аристократлар: ханнар, бәкләр, мирзалар сыйныфы шул монгол-татарлардан булган; алар жинелгән мәхкүм (хөкем ителгән, яулап алынган — Д.З.) халыкларны үзләреннән түбән хисапланганга, алар белән никах аркылы да бик аз катышканнар; шунлыктан, аларнын төсләрендә монгол кыяфәте артыграк сакланган; нәселдән—нәселгә байлыкта—рәхәттә яшәү аларнын табигатен нәзекләштергән шикелле, йөзләренә дә беркадәр нечкәлек биргән; хәвас сыйныфын тәшкил иткәнгә, мәдәният башка сыйныфларга караганда электән үк алар арасында артыграк таралган булган; шулай итеп «зыялылык» аларнын канына сенеп, нәселдән—нәселгә күчә-күчә зыялылык сыйфаты төсләренә үк кергән; шул рәвешчә, хәзерге «мирза» тибы килеп чыккан иде.

Доктор Хөсәен бу фикерләренә башыннан кичерергә өлгермәде, асрау кыз кереп, самоварны янартырга алып чыкты; икенчесе чәй янын рәтләргә тотынды. Ул ара да булмады, хатынын, кызын ияртеп мирза үзе дә кире әйләнеп керде. Ул аларны доктор белән таныштырды. Хатыны утыз биш яшьләр чамасында, кыска гына буйлы, тулы гына хатын иде. Төсенә караганда, карт күренми, ләкин косметика истигъмалъ иткәне (куланганы

— Д.З.) сизелеп тора иде. Хөсәен әфәнде, бу хатынны күрүгә, әллә нәрсә исенә төшкән шикелле булды. Бу йөзнә, бу саргылт чөчнә, бу зәңгәр дә түгел, соры да түгел күзнә кайчандыр, бик күптән күргән төслә тоелды. Аның тавышы докторның күнелендә артык шөбһә калдырмады: аның күз хатирәсә бик артык куәтле булмаса да, колак хатирәсә яхшы булганга, бер ишеткән тавышны ул һич онытмый иде. Шуларга әллә кайдан сикереп чыгып «Галия» дигән исем дә катышты. Ә, әйе... Ул бу исемнә күптән түгел генә мирза авызыннан ишеткән иде. Аннан соң, аның «минем хатын бит сезнәң якныкы» дигән жөмләсә йөдәтеп, башында әйләнергә тотынды. Доктор әфәнде «Әйе, әйе, шөбһә юк, бу шул. Бу Галия — шул Галия» дип уйлады.

Бу докторның яшьлек хатирәләренен ин ахмакларынан берсе иде. Күптәнге, онытылып беткән елларның авырлыгы, тәссоратының күплегә һәм чуарлыгы астында күмелеп калган бер хатирә, студентлык заманының хатирәсә иде. Казан тирәсендәгә дачаларның берсендә дөньяда булган романнарның ин ахмагы, булып узган тормышта уйнала торган гыйшкый комедияләреннәң гапылга сыймаслыгы уйналган иде. Галия исемле төссез генә, ямьсез генә, гади генә бер татар кызы моны, студент Хөсәеннә, тәдрижи сурәттә (акрынлап, үсеп барган — Д.З.) үзенәң гыйшкы белән йөдәткән, мәхәббәтә төмам матлаб булган (омтылышка әйләнгән — Д.З.), ләкин Галиянең мәхәббәтә кызуланган саен, моның анар каршы салкынлыгы арта барганга, ахирел әмер (ахыр чиктә — Д.З.) мөнәсәбәт студент Хөсәеннең бу шыр тилә кыздан ин хурлыклы рәвештә качуы белән төмам булган иде. Бу «роман»ның тырнак тирләткеч тәфсыйләтен (вакыяларын — Д.З.), хосусан (аеруча — Д.З.) үзенәң бер кызның мәхәббәтеннән котылыр өчен хур, хәкыйрь (хурланылган, кадерсез — Д.З.) сурәттә дачадан качып китүен башыннан кичергәндә, дөньяда күпнә күргән, картая башлаган доктор Хөсәен унсигез яшьлек яшь егет шикелле кызарды. Галиянең моны танымаганлыгы күренеп тора; доктор өчен исә бу бик зур шатлык иде. Ул акрын—акрын бу кызыклы халәткә ияләшәп, «Галия ханым» белән сүзгә дә кереште. Чынлап әйткәндә, студент Хөсәен белән хәзергә таушалган чал сакаллы доктор арасында никадәр аерма булса, элекке жүләр, жилбәзәк татар кызы Галия белән вәкарьлә, үзен бик кибаранә (горур — Д.З.) тота белә торган, житеп килгән балалар анасы булган мирза хатыны «Галия ханым» арасында аерма аннан да зуррак иде.

Доктор Хөсәен чәй янында утырган хәлдә, сухарига манып кыздырган тәмлә чеби жаркоен ашый-ашый, тәкъдирнең кешеләр белән бәгъзән (кайчак — Д.З.) ничек шаяруы, дөньяның кайбер адәмнәрне ни рәвештә танымаслык хәлгә китереп үзгәртүе хакында уйлый, хәтта вакыт-вакыт каршында утырган симез, вәкарьлә хатынның «теге» Галия булуына ышанмый да башлай, ләкин хакыйкәт күз алдында - ышанмаска мөмкин түгел иде.

Мирза һәм Галия Хөсәеннә бертуктаусыз кыстыйлар иде. Алар өстәл янында дүртәү иделәр: мирза, Галия, кызлары һәм Хөсәен. Галия кызына:

— Гәүһәр, тоз савытын алып бир әле, — диде. Хөсәен Гәүһәргә дикъкәт беләнрәк карады. Ундүрт-унбиш яшьлек каратутлы Гәүһәр гажәеп сөйкемлә кыз иде. Бераз монгол кыяфәтләрәк булса да, озынча йөзенен нәзек сызыклары, нәфислегә, хосусән күз карашы анар әллә нинди аерым матурлык вә мөлаемлык бирәләр иде. Доктор аны гүзәл япон кызына охшатты. Чынлап та, бу яшүсмер кыз бер—бер даһи япон рәссамының картинасыннан сикереп төшкән төслә тоела иде.

Берсе ун, берсе сигез яшьләр чамасында ике ир бала кереп, ата-аналарын үбеп чыгып киттеләр. Галия аларга:

— Ятасызмы, балалар? Ятыгыз, ят; бик вакыт, — диде.

Хөсәен әфәнде сүзсез генә утырган Гәүһәргә карый, «нинди сөйкемле кыз бу Гәүһәр» дип уйлый иде.

Чәй эчелеп бетте. Галия дә кунак белән күрешеп чыгып китте. Рөстәмбәк әфәнде докторны үзенен язү бүлмәсенә алып кереп, икесе дә йомшак креслоларга утырдылар. Мирза кунагына сигара тәкъдим итеп, үзенен аны махсус Германиядән китерткәнлеген сөйләрде. Төтен эченә күмелгән халда, ул доктордан:

— Сөз сон әле, Хөсәен әфәнде, семьягызны кайда калдырдыгыз? — дип сорады. Доктор:

— Минем семьям юк, Рөстәмбәк әфәнде, мин япа-ялгыз кеше, — дип җавап бирде.

— Ә, алай икән.... Мин сезне жәмәгатьле кешедер дип белгән идем, — диде мирза.

Алар сүзне житди якка борып, эш турысында сөйләргә тотындылар. Сәгать беренче китте. Алар һаман әле сөйләшәләр иде.

Икенче көнне иртә белән доктор китәргә әзерләнде. Өй алдына атлар килгәннәр, хужалар да бөтен гаиләләре белән моны озатырга террасага чыкканнар иде. Көн җилсез, кояшлы, көзгечә ифрат якты, күктә нәкъ яз көнендәге төсле өер-өер ак болытлар йөзә иде. Салкын, хуш исле шараб шикелле көзгә һава докторның борынын кытыклап, күкрәкләрен рәхәтләндереп жибәрде.

Доктор мирза белән бик самими рәвештә сабуулаштылар. Йорт хужасы аннан үзәндә ешрак кунак булуын үтенде.

— Бер дә тартынмыйча, үз йортыгызга килгән кебек итеп килегез! — диде. Доктор тәшәккер итте.

«Ә, әлбәттә, ул киләчәк! Килмиме соң! Яна ватанында шундый кунакчыл бер йорт һәм шундый сөйкемле танышлары булуы аның өчен зур ганимәт (уныш, бәхет — Д.З.), әлбәттә»

Менә атлар кузгалды. Кынгырау шалтырады. Этләр өергә тотынды. Арттан Рөстәмбәк мирзаның:

— Трезор, Лохмач, назад! Я вас!.... — дигән тавышы ишетелеп калды.

Юлның ике ягындагы карт каеннар кояш яктысында үзләренен аклыклары белән күзләрен чагылдыра, жир өстен каплаган алтын төсле яфраклар ат аягы астында кыштырдыйлар иде. Доктор Хөсәен атта бара-бара «япон гүзәле» Гәүһәр турысында уйлады; эченнән үз-үзенә: «Әгәр дә бу кыз бер биш кенә яшь зур булса, һәм мин дә аз дигәндә ун яшь яшьрәк булсам, шиксез мин анар гашыйк булган булыр идем», — ди иде.

Хикәяне басмага Д.З.АЙДУЛЛИНА әзерләде.

ИГЕЛЕКЛЕ ЭШЛӘР

Хәтерлим, Татарстан Язучылар берлеге рәисе булып эшләгәндә, минем янга Лирон Хәйдәр улы Хәмидуллин килде.

— Тагын бер тапкыр Оренбург, Орск, Бозаулык якларына барып, тәэсирләрне янартып, шул төбәкләрдәге шәхесләр һәм аларның эшләре турында байтак мәгълүматларны ачыклап кайтасы килә...

Бик изге ният! Моңы бары тик хуплыйсы гына кала. Хәерле юл теләүдән башка ни әйтәсен мондый изге ниятле кешегә. Инде бездә болай да ул якларны Лирон абыйдан да шәбрәк белгән кеше юк кебек. Ләкин белү дигән нәрсә ул шундый әйбер, бер акыл иясә әйтмешли,

белгән саен үзеннән күп нәрсәләрдән хәбәрдар булмавын ачыклана гына бара. Белмәгәннән белергә омтылу кешене эзләнү юлына төшерә, ахыр чиктә галимлеккә илтә. Мин беренче карашка сабыр гына, итагатыле генә сөйләшә һәм тыныч кына ижат итеп, әллә ни күзгә ташланмыйча гына яши торган каләмдәшбезебез хакында шундый уйлар белән калган идем ул чагында...

Барды ул Урал-Жаек буйларына, шактый торып, сәяхәт кылып йөрдә, күнелен баатты. Мондый сәяхәтләр шунда ук нәтижә бирмәскә дә мөмкин. Бигрәк тә Лирон Хәмидуллин кебек, мәсәләнән төбәнә төшөп эшли торган зат турында сүз барганда. Ләкин бер вакыт алар барыбер жәмәгәтчелеккә

барып житми калмый. Бу юлы да шулай булды.

2007 елның октябрь-ноябрь айларында «Мәдәни жомга» газетасының ике санында әлеге дә баягы Лирон Хәмидуллинның «Ерактагы ак жылкәннәр» дигән шактый зур күләмле язмасы басылды. Аны Оренбург Каргалысына бару юлъязмасы дип тә әйтергә мөмкиндер. Әмма аның чагылу рәвеше генә шулай, дөресендә әлеге язма безнен тарихыбызның шактый еракта калып бара торган сәхифәләренә сәяхәт, тирән бер тикшеренү буларак кабул ителә.

Мәгълүм шартлар нәтижәсендә татарның дәрелфөнүннәре, ягъни университетлары булмаган. Әмма юк дип тормаганнар, кайбер затлы төбәкләрдә милли мәгарифебез, фәнебез, әдәбиятыбыз өчен кадрлар әзерләгәннәр. Оренбург Каргалысында, икенче төрлө әйткәндә Сәгыйть бистәсендә, әнә шундый шәхесләргә укуытырлык, тиешле әзерлек бирерлек мәдрәсәләр булган. Л. Хәмидуллин шуларның тарихын, аларда хезмәт иткән мәртәбәле шәхесләребезнең эшчәнлеген баян итә. Габдессалам бине Уразмөхәммәд, Вәлид бине Мөхәммәд әл-Әмин, Ишһанияз бине Ширһанияз бине Ярмөхәммәд әл-Харәзми кебек затлар аның игътибар үзегендә.

Мине авторның мәгълүм шагыйребез Габдерәхим Утыз Имәнигә кагылышлы уйланулары аеруча кызыксындырды. Аның Каргалыда әле генә телгә алынган, бер үк вакытта ишан да, шагыйрь дә булган Вәлид бине Мөхәммәт әл-Әминдә укуы, нәкъ менә биредә шагыйрь буларак танылуы баян ителә. Биредә укуын тәмамлагач, Г.У.Имәнинен шушы ук мәдрәсәдә байтак еллар әлеге Вәлид ишан күзәтүе астында

моғаллимлек итүе дә күп нәрсә турында сөйли. Г.У.Имәнинен биредә өйләнүе, беренче кызы Бәдйигөлжамалның 1774 елда шушында тууы, гаиләсенен инде 1788 елга кадәр, ягъни үндүрт елда шактый ишле булып әверелүе, аларның барысын урыныннан кузгатып, шул 1788 елда Бохара тарафына китеп баруын икран итүе дә «Мөһиммәт эз-заман» авторының тормыш сәхифәләрен ачыкларга ярдәм итә. Нәкъ менә ул шәкерт булган елларда биредә Салават Юлаевның да укыган булуы, икесенен дә шагыйрь булып китүләре мәдрәсәдәге мохитнән ижади булуын да күрсәтә. Шушы Каргалы белән бәйлә мәғлүм шагыйрьләр Әбелмәних Каргалый, Ғибәтулла Салихов турындагы кайбер мәғлүматларны тағын да ачыклай төшүенә дә рәхмәт әйтәсе килә авторга.

1778 елда «Мөхәммәд динә жәмгыятә идарәсе» төзелүе, аның, берәз исеме үзгәртелеп, 1788–89 еллар тирәсендә Уфага күчерелүе, беренче мөфтиләр Мөхәммәжан бине әл-Хөсәен бине әл-Борындыкый, Габдессәлам бине Габдерәхим әл-Бөгелмави, Салимгәрәй Шаһингәрәй улы Тәфкилевлар хақындагы мәғлүматларның эзлекле итеп бирелүе дә күп нәрсәләргә ачыклык кертә. Каргалы зиратындагы кабер ташларын өйрәнәп бирелгән аңлатмалар турында да шуны әйтергә мөмкин. Менә болар, тикшеренүче һәм язучы буларак, Лирон Хәмидуллинның эш лабораториясенен нинди булуын күрергә ярдәм итә.

Әдәбиятка төрлечә киләләр. Күпләре эшнә шигырь язудан башлый. Чөнки яшлек һәм шигырь — аерылмас юлдашлар. Л.Хәмидуллин исә ижатының башыннан ук хикәяләр яза. Ихтимал, ул да шигырьләр белән мавыгу чорын узгандыр. Ләкин ул елларда Лирон әдәбияттан шактый ерак мохиттә яши. Казакъстанның Актүбә шәһәрәндәге тимер юл техникумында укый, армиядә хезмәт итә, Орск якларында тимер юлда бригадир, мастер булып эшли. Ниһаят, 29 яшендә Казанга килә. Монда да үз белгечлегенә тугры кала — троллейбуслар идарәсенә урнаша. Утыз биш яшькә кадәр әдәбияттан читтә тора дип әйтергә мөмкин. Ләкин дөресендә ул алай түгел. Аның яшәтән үк кызыксынучанлыгы, барысын да үзә төпченәп аңларга, белергә омтылуы, күргәннәрен-белгәннәрен сөндереп бару гадәте була. Юк, бу гадәт кенә дә түгел, ә бәлки яшәү рәвеше. Әйтик, Казакъстанда техник белгечлек алгач, берәү булса, шуның белән канәгатьләнәр иде. Лирон исә казакъ телен, бу тугандаш халыкның яшәү рәвешен өйрәнә. Оренбург яклары, гомумән, төркі каземнәрен бергә укмашып, уртақ гайлә булып яшәгән бер матур төбәк. Казакъ, татар, башкортларның көнкүрешен, эчке дөньяларын, жаннарын өйрәнүне, күзәтүләренә ул үзенен мөһим шөгыле итә. Ә китап укуга булган хирыслык! Сембер якларындагы Иске Төгәлбуга, Оренбург өлкәсенен Искеавыл мәктәпләрендә белем алганда шул төбәкләрдәге китапханәләрдә ул укымыган китап калмагандыр! Менә болар барысы бергә аны әкрәнләп язучы итеп әзерли, әдәбиятка акыйнайта.

Югыйсә, Казанда ияләнелгән хезмәттә эшлисе дә эшлисе бит инде. Юк, ул үзә өчен билгесез өлкәгә — язучылар янына тартыла. Утыз биш яшендә исә Татарстан Язучылар берлегенә Әдәби фонд директоры булып эшкә килә, ягъни әдип-шагыйрьләреннән көнкүрешен кайгыртырга алына. Һәм менә дигән иттереп эшли дә! Гаять тә мәшәкатиле бу хезмәткә унбиш ел гомерен бирә ул. Минем белүемчә, бу урында шулай озақ эшләгән бүтән кеше юк шикелле. Ул бу йөкне шул елларда Язучылар берлеге идарәсе рәисләре Мирсәй Әмир, Ибраһим Гази, Зәки Нури, Гариф Ахуновлар белән бергәләп тарта. Нинди зур исеemnәр һәм талантлар! Алар белән иянеш булу, бер ижади мохиттә кайнау, әлбәттә, Л.Хәмидуллинга язучы буларак үсеп китү өчен дә бик әһәмиятле булган. Биредә хезмәт итә башлавына ике ел тулуга, инде аның «Юлда» дигән хикәяләр жыентыгы басылып чыга. Исемеңнән үк аңлашылганча, ул тимерюлчылар, аларның яшәү рәвеше, рухи дөньялары, мәхәббәтләре турында. Фәрваз Миннуллин әлегә хикәяләр тупланмасына карата язган бәйләмәсен «Жылылык хисе» дип атады. Бу юкка түгел. Әдәбиятка ишек шақыган Л.Хәмидуллинның әлегә әсәрләрендә сурәтләнгән кеше образларына хас ин уртақ сыйфат, чыннан да, хис-кичерешләреннән самимиетке, бер-берләренә кешелекле мөнәсәбәтләре. «Тәүге китабын чыгарган башлап язучы өчен һич кенә дә кызарырлык түгел», — дигән нәтижә ясый күрсенекле тәнкыйтьче Ф.Миннуллин. Тағын өч елдан чыккан «Дала иртәсе» китабында тупланган әсәрләр дә жылы

каршы алына. Аның әдәби зәвыгы бик тә талымлы, Ә.Еники шикелле, сүзен төмен нечкәләп тойган Хәсән Сарьян әлеге китапның төп унышы анда хезмәтнен кыен матурлыгы тасвирлануында ди икән (Сарьян Х. Уенны уйдырып сал... — Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. — 38 б.), бу, чыннан да, шулай. Беренче карашка үзәра каршылыктан торган кебек тоелган әлеге сыйфат Л.Хәмидуллин ижатында алга таба да сакланып калды, документаль әсәрләренә һәм хезмәтләренә дә үз эзен салды, шуна алар яналык бирү жәһәттеннән генә түгел, ә эстетик ләззәт бирү ягыннан да унышлы чыккан. 1978 елда Л.Хәмидуллинны Язучылар берлегенә тәкъдим иткәндә, күренекле каләм остасы Афзал Шамов та анардагы әдәби сизгерлекне, талантны билгеләгән иде (Казан утлары. — 1978. — №3. — 185 б.).

Лирон Хәмидуллинның әдәбияттагы икенче бер зур юнәлеше, әлбәттә, тәржемәчеләге. Алай гына да түгел, аның тәржемә эшенә чын мәгънәсендә оригиналь әсәрләр язгандагыча мөһим ижади эш итеп каравы. Әйе, ул бу эшне яратып башкара. «Аеруча, — ди ул, — кардәш телле казакъ, каракалпак әдипләренән әсәрләрен яратып тәржемә иттем» (Хәмидуллин Л. Күнелдә калганнар. — Казан: «Сүз» нәшр., 2007. — 218 б.). Абай Конанбаев, Мохтар Ауэзов, Әнүәр Әлимжанов, Әсгать Мохтар, Сайын Моратбәков, Мохтар Мәгауин, Яныбай Хамматов, Теләпбиргән Каипбиргәновларның әсәрләрен татар укучылары аның тәржемәсендә укыдылар. Василь Быков, Александр Капустин, Жәмиль Гыйльманов әсәрләре турында да шуны ук әйтергә мөмкин.

Күренекле эзтабар әдибәбез, үзе дә кардәш әдәбиятларны һәм халыкларны якынайтуга бөтен гомерен багышлаган Тәүфикъ Әйди, мәсәлән, Лирон Хәмидуллинның 1981 елда казакъның беренче шагыйре Абайның тулы җыентыгын төзеп, чәчмә әсәрләрен тәржемә итеп чыгаруын бик тә мөһим эш буларак хуплаган иде. Тәржемәченең ничек эшләвен ул болай тасвирлый: «Лирон Хәмидуллин әсәрләрен берничә редакциясен, шул исәптән, русча басмаларын да күздән кичергән, авторның хикмәтле сүзенә аваздаш татар мәкальләрен, әйтемнәрен дә янадан карап чыккан. Үзенчәлекле фикер иясенә тапкыр сүзләрен, йөгерек уйларын төп нөсхәләгәчә бирергә тырыша һәм шактый унышка ирешә» (Казан утлары. — 1982. — №7. — 164 б.). Инчә мөһиме шунда — Л.Хәмидуллин кардәш халыклар язучылары әсәрләрен оригиналдан, ягъни казакъ, үзбек, каракалпак телләреннән турыдан-туры тәржемә итә, шуна күрә авторларның текстын мөмкин кадәр тулы бирүгә ирешә. Үзе дә тәржемә эшендә «ат уйнаткан» Кыям Миңлебаев аның шушы ягын инчә кыйммәтле үзенчәлек итеп билгели дә. 1977 елдагы бер мәкаләсендә ул болай ди: «Узган ел үзбек язучысы Әсгать Мохтарның «Чинар» романын Лирон Хәмидуллин оригиналдан эшләп чыгарды. Тәржемәче үзбек халкының тормыш-көнүреш, милли колорит һәм геройларның настроениесен шактый оста бирүгә ирешкән. Персонаж телендә бу настроение үзен аеруча нык сиздерә: кем, нинди тавыш белән әйтә — ягымлымы аның тавышы, битарафмы, кырысмы, әллә инде бөтенләй янаулымы, гайрәтлеме — романдагы шул төсмерләргә Л.Хәмидуллин дөрес чагылдыра алган» (Казан утлары. — 1977. — №9. — 179 б.). Күрәп торабыз, бу индә тәржемә эшендә художниклыкның чагылышы, һәр тәржемәченең омтылганы, идеалы шушы булырга тиеш.

Лирон Хәмидуллинның тәржемә эшчәнлегендә тагын бер кызыклы сәхифә бар. Әйтик, ул 1970 елларда казакъ язучысы Әнүәр Әлимжановның повестьларын татарчага тәржемә итеп бастыра. Тик шунысы бар, әлеге Әлимжанов, казакъ язучысы дип аталса да, әсәрләрендә үз халкының тормышын һәм образларын бирсә дә, рус телендә яза. Менә шундый әсәргә казакъ теленә колоритын, яңгырашын бирмичә тәржемә итү бик тә сәер нәтижә бирер иде. Таһир Нурмөхәммәтов — шулай ук тәржемә эше осталарынан берсе — әйтә: бу очракта «казакъ тормышын, бөтен милли үзенчәлекләрен саклап, татар укучысына житкәзә белергә кирәк. Бәхеткә, Л.Хәмидуллин казакъ әдәбиятын әйбәт белә. Шул ана бик күп кыенлыкларны унышлы төстә жинеп чыгарга булышкан» (Казан утлары. — 1975. — №11. — 167 б.).

Аның менә шушы сыйфаты татар язучылары әсәрләрен башка телләргә тәржемә итеп бастыру эшен башкарырга да мөмкинлек бирә. Ул казакъ телендә «Татар повестери», үзбек телендә «Йилләр вә йулар», каракалпакча «Татар гүрринлери»,

русча «Пробуждение» дигән китапларны төзеп һәм тәржемә итеп чыгаруга иреште. Эсәрләр сайлауда Л.Хәмидуллинның әдәби зәвыгы югары булуын билгеләп үтми булмый.

Лирон Хәмидуллинның татар әдәбиятына күрсәткән тагын бер игелекле эшен тәкъдир итү зарур. Сүз күренекле шагыйрь Дәрдемәнднән эшчәнлегенә багышланган тикшеренүләр турында бара. Татар мәгърифәтенә, мәдәниятенә якты йөз белән караган бертуган Шакир һәм Закир Рәмиевләргә ул һәрвакыт игътибарлы булды. Алар турындагы язмалары, очерклары чыга тора. Ә менә аның 1990 елда басылган «Офыктагы рәшәләр» китабында бирелгән материаллары әдәби, фәнни жәмәгатьчелек тарафыннан зур яналык буларак кабул ителде. Без Закир Рәмиевнән (Дәрдемәнднән) ижатын шактый ачык күз алдына китерсәк тә, аның шәхси тормышына караган күп кенә яклары томан белән өртелгән иде, коммунистлар хакимияте вакытында шагыйрь турындагы сәхифәләрен белгән очракта да күбесен язарга, игълан итәргә ярамады. Шуңа күрә дә Л.Хәмидуллинның бу китабы көтеп алынган хезмәт булды. Без бигрәк тә Дәрдемәнднән Октябрь инкыйлабыннан соңгы өч-дүрт ел эчендәгә хәл-әхвәлләрен белеп бетерми идек. Вафаты алдыннан аның белән хушлашырга кергән Риззәддин Фәхрәддин истәлекләреннән азмы-күпме генә мәгълүматыбыз бар иде. Л.Хәмидуллин исә бу олуг талантның, телсә кайсы милләт өчен горурлык булырдай шәхеснән, 1917-1921 еллардагы гаять тә аянычлы фажиғәсән бөтен дөреслегә белән баян итте. Моңы халык, бигрәк тә яш буыннар белергә тиеш. Шуңа күрә әлегә әсәрен без унынчы сыйныф укучыларына да тәкъдим иттек. Л.Хәмидуллин 2003 елда Дәрдемәндкә багышлап чыгарылган альбомның текстлар авторы да булды.

Болардан тыш ул үзенен бөек якташлары: атаклы драматург Мирхәйдәр Фәйзи, каһарман шагыйрь Муса Жәлил, тиндәшсез гармунчы, авылдашы Фәйзулла Туишев һәм башка күренекле шәхесләр турында матбугатта күп кенә чыгышлар ясады.

Берничә ел элек ул «Күнелдә калганнар» исемле бай этәлекле һәм матур итеп эшләнгән китап чыгарды. Аны Татарстан Фәннәр Академиясенән хакыйкый әгъзасы Миркасыйм Госмановның «Тыйнак табигатьте каләмдәшебез» дигән бик тә әтрафлы мәкаләсе ачып жибәрә. Анда Лирон Хәйдәр улының бөтен тормыш һәм әдәби эшчәнлегенә анализ ясала, бая бирелә. Әлегә китабында да Л.Хәмидуллин үз кыйбласына тугры калган. Китапның исеме аның шәхси тормышы баян ителүен ышандырса да, анда әдәбиятыбызның башка бик күп асыл затлары, аларның эшчәнлегә, мирасы, әдәби язмашлары өчен борчылу һәм тагын бик күп материаллар тупланган. Алар турында уйланганда, авторның шул язмашлар өчен ихлас күнелдән шатлануын, кирәк икән, борчылуын күрәсен. Биредәгә язмашлар аның шәхси эше булып өверелгән. Шуңа күрә китапның исеме тулысынча аклана, бу — әдәбиятыбызга багышланган китап, әмма шул ук вакытта үзе дә күп дистә еллар сүз сәнгате мохитендә кайнаган Л.Хәмидуллин турында да. Шул рәвешле, шагыйрь әйтмешли, автор башкаларны яраттырып, яраттырган икән үзен дә. Әйе, аны әдәбият даирәсендә хөрмәт итәләр, үз күрәләр. Без дә ана озын ижат гомере телибез, игелекле эшләре озаң давам итсен, дибез.

Фәтә ГАЛИМУЛЛИН

Редакциядән.

Каләмдәшебез, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре, ТР Мәдәният министрлыгы һәм Язучылар берлегенә Г.Исхакий исемендәге премиясе лауреаты Лирон Хәмидуллин бу көннәрдә 80 яшьлек юбилеен билгеләп үтә. Аңа ныклы сәләмәтлек, күңел тынычлыгы, илһам уңышлары теләп калабыз.

ЯШӘУ ЯМЕ — ХЕЗМӘТТӘ

А.П.Чеховнын һәркемгә таныш мондый сүзләре бар: «Кешедә һәрнәрсә матур булырга тиеш: йөзә дә, киеме дә, күнелә дә, уйлары да». Бәхеткә, андый кешеләр тормышыбызда күп очрый. Шундыйларнын берсе — танылган әдәбият галиме, тәнкыйтьче, педагог Азат абый Әхмәдуллин. Үзенә белеме, таланты, зыялылыгы, шул ук вакытта гаять тыйнаклығы, инсафлыгы белән ул бик күпләрен, беренче чиратта, әдәбият-сәнгать сөючеләрнен, укытучыларнын, күпсанлы студентларнын яраткан остасы, кинәшчесе, ярдәмчесе буларак танылу алды.

1932 елнын 13 октябрендә Татарстанның Байлар Сабасы авылында туып-үскән Азат Гыйльмулла улы Әхмәдуллиннын тормыш һәм ижат юлы сынаулар аша үз-үзенә, яшәш юлынны һәм урынынны табу юлы булып тора: урта мәктәп укучысы; авыл мәктәбндә укытучы; КДУнын татар теле һәм әдәбияты бүлегә студенты; Татарстан китап нәшриятында мөхәррир; Төмән өлкәсә Тобол педагогия институтында укытучы; Г.Ибраһимов исемндәге Тел, әдәбият һәм тарих институты аспиранты; шул ук институтта кече фәнни хезмәткәрдән башлап директорнын фәнни эшләр буенча урынбасарына каләр вазифа башкару; Казан дәүәт университетынын татар әдәбияты кафедрасы мөдире. Шул вакыт эчендә ул филология буенча кандидатлык, сонрак докторлык диссертацияләре

яклай, профессор дәрәжәсә ала, Татарстан Фәннәр Академиясенә мөхбир-әгъзасы итеп сайлана.

Азат абыйнын фәнни-педагогик эшчәнлегә кин колачлы булып, берничә юнаешнә үз эченә ала. Әдәбиятчы буларак аны, беренче чиратта, татар драматургиясә тарихы кызыксында. Галим дистә еллар дәвамында татар сәхнә әдәбиятын нәтижәлә өйрәнәп килә. Анын «Ничек сурәтләргә сине, замандаш» (1976), «Сәхнә әдәбияты һәм тормыш» (1980), «Татарская драматургия» (1983), «Фәтхи Бурнаш» (1988), «Дәрәслеккә ирешү юлында» (1993), Офыklar кинәйгәндә» (2002), «Күнелләрне уятыр» (2007) кебек китапларында, «Татар әдәбияты тарихы»нын 3-6 томнарынын драматургиягә бәйлә бүлекләрендә, шулай ук дистәләгән жыентыклардагы, газета-журналлардагы мәкаләләрендә әлегә төрнен майданга килгәннен алып бүгенгә көнгә кадәргә үсеш-үзгәреш тенденцияләре, традиция-яначалыклар, классик һәм бүгенгә көн авторларынын сәнгатьчә фикерләүдәге табышлары һ.б. жентеклә һәм фәнни нигезгә салынып тикшерелә. А.Әхмәдуллин заман үзгәрешләрен оста тоемлаучы, нечкә эстетик зәвыкка ия галим һәм тәнкыйтьче булып ачыла. Татар халкынын театр яратуы яхшы билгелә. Ул үзенә яшәшәндә һәрвакыт күмәк һәм тамашалы уен төрләренә өстенлек биргән. Шул ук вакытта бездә драматургия шактый сонарып майданга чыга. Моннын сәбәпләрен ачу һәм милли үзенчәлекләрен билгеләү әлегә сәнгать төренә үсеш-үзгәрешен аңлауга да жирлек булып тора. А.Әхмәдуллин бу мәсәләне тикшерүгә житди игътибар бирә. Шул рәвешлә, галим драматургиянен башлангыч этабын өйрәнүдән алып, бүгенгәчә үсү юлынын системалы тарихын күз алдына бастыра.

Билгелә булганча, сүз сәнгате үзенә тарихында төрлә дәверлә, чорлар аша үтә һәм анын мондый бүленешә күптөрлә сәбәпләргә бәйлә булса да, нигез шарт буларак икесә аерылып тора. Болар — жәмгыять, халык тормышындагы тарихи вакыйгалар һәм әдәбиятнын сыйфат үзгәрешләре. Шуларга нисбәтлә галим 1917 елдан сонгы татар әдәбиятынын, аерым алганда драматургиянен үсеш-үзгәрешенә бәя бирә. Анын игътибар үзгәндә әлегә чор драматургиясенә асылын, үзенчәлекләрен билгеләүчә мәсәлә-күренешләр тора. Икенче төрлә, әдәбияттагы табышлар белән бергә, яланган позицияләрдән чигенү сәбәпләрен ачыклау аша үзгәрешләренә котылгысызлыгын билгеләү. А.Әхмәдуллиннын бу мәсәләләргә бәйлә тикшеренүләре драматургия тарихын өйрәнүнен дә нигезен тәшкил итә, чөнки асруча күп бәхәсләр уяткан

проблемалар булып нәкъ менә методологик һәм теоретик принциплар тора. 1917 елдан соң урнашкан хакимият, яна ижтимагый-тарихи шартлар сүз сәнгатенен һәм эчтәлегендә, һәм формасында яналыкларга китерә. Алар гаять төрле булып, кызганыч ки, арада ижтимагый яшәеш мәсьәләләрен берьяклы гына аңлатканнары да байтак була. Узган гасырның 20-30 нчы елларында әдәбиятта үткәннән баш тарту күренеше кин урын алу да яхшы билгеле. А.Әхмәдуллин эзлекле рәвештә әлеге мәсьәләнен фәлсәфи жирлеген ачу, аңлау омтылышы ясый. Бу, бер яктан, житди эзләнүләр, үзгәрешләр дәвере булса, икенче яктан, әдәбиятыбыз, шул исәптән драматургия гаять зур һәм, әйтергә кирәк, фажигале югалтуларга дучар була. Әлеге чорның әдәби-эстетик үзенчәлекләрен фәнни-теоретик нигезләве белән А.Әхмәдуллин фәнги житди яналык алып килә. Сәхнә әдәбиятына үзләрен әсәрләре белән зур йогынты ясаган драматурглардан Г.Камал, Г.Исхакый, Г.Коләхмәтов, Ф.Әмирхан, М.Фәйзи, И.Богданов, Ф.Бурнаш, Ш.Усманов, К.Тинчурин һ.б. ижат портретларын тудырган язма-мәкаләләре сүз сәнгатен гамәли тикшерүнен уңышлы үрнәкләре булып тора.

XX гасырның 80 еллары уртасыннан жәмгыятьтә башланып киткән үзгәрешләр дөньяга карашыбызга зур йогынты ясап, әдәбият-сәнгать мәсьәләләренә дә башкача карарга этәрде. Татар әдәбиятының, шул исәптән драматургиянен шактый өлеше социалистик реализм кысаларында язылу белән бергә, аларны сәнгати яктан өйрәнү дә еш кына идеологик принциплардан чыгып башкарылды. Бик күпләр икеләнеп торган вакытта А.Әхмәдуллин сәхнә әдәбиятын яңача өйрәнүнен юлларын, төп юнәлеш-нигезләрен билгеләгән язмалар белән чыгышлар ясый. «Татар совет драматургиясен яңача өйрәнү мәсьәләләре» дигән мәкаләсендә татар әдәбияты, аерым алганда драматургия тарихын бөтен тулылыгында, «ак тапларсыз» тикшерүне (беренче чиратта, Г.Исхакый әсәрләре белән баetylган хәлдә) алга куя. Ә инде «Татар драматургиясе тарихын өйрәнү мәсьәләләре» язмасында драматургия тарихына бәйле тема-жанр өлкәсендә, сәнгатьчә сурәтләү алымнарына бәйле казанышларны күрсәтү белән бергә, алдагы тикшеренүләр өчен житди сораулар күтәрә: үзбелдәге сәхнә әдәбияты белән чиг илләрдә ижат ителгән пьесаларның (Г. Исхакый, Х.Хәмидулла һ.б.) әдәби-эстетик бәйләнешен ачу; совет чорында трагедия жанрының уңышларга ирешмәү һәм сатирик комедиянен төссезләнү сәбәпләре; психологик драманың XX йөз башы югарылыгынан алга ни күтәрелә алмавы; аерым тема-проблемаларның артык күптелүе; Шәркы традицияләре дәвамчанлыгы; шәхес концепциясен аңлауда һәм сәнгати чагылдыруда берьяклылык һ.б. «Татар әдәбияты тарихын өйрәнүнен кайбер нәзарый-методологик принциплары» дигән мәкаләсендә алдагы фикерләрен тагы да үстерә. Тарихы мен елдан артып киткән әдәбиятыбызның үсеш-үзгәреш этапларын, ана йогынты ясаган фәлсәфи-эстетик карашларны, халык тормышы белән тыгыз бәйләнешен, традиция һәм яңачалыкларның үзара мөнәсәбәтен, әдәби әсәренә анализлау критерийларын бары тик ныксы теоретик һәм методологик принципларга таянып кына объектив ачыклану була, дигән фикер тарафлары ул. Аның фикеренчә, октябрь инкыйлабына кадәр әдәбиятыбызны ислам фәлсәфәсе ноктасыннан карап кына аңлап була. Гомумән, әдәбият үсешенен төп тенденцияләрен билгеләгәндә, аерым әдипләр ижатына бәя биргәндә милли мәнфәгать чагылышы һәм гомумкешелек кыйммәтләре нигез булырга тиеш дип санып.

Исемнәре югарыда аталган классик драматурглар арасында Г.Исхакый драматургиясенә бәйле эзләнүләр, ижат яналыгын билгеләве яна сүз булып яңгырый. Татар халкының бөек улы Г.Исхакый XX гасыр татар әдәбияты-сәнгате, ижтимагый-фәлсәфи фикер үсешенә гаять зур өлеш керткән шәхес буларак 90 еллар башыннан өйрәнеләп килә. Тормыш һәм ижат юлы турында байтак хезмәтләр дөнья күрсә дә, әлеге фикер иясенен бай мирасын, әсәрләренен идея-эстетик үзенчәлеген әле безгә өйрәнәсе дә өйрәнәсе. А.Әхмәдуллин XX гасыр башы Яңарышынның нигез ташларын салучыларның берсе булган Г.Исхакыйның сәхнә әдәбияты өлкәсендәге эшчәнлеген, татар драматургия тарихы белән тыгыз бәйләнешен тикшереп бәяләү омтылышы ясый. Татар халкы яшәшенен төрле яктарын гомумкешелек кыйммәтләре ноктасыннан бәяләгән олтат зат пьесаларының яналыгын автор түбәндәгеләрдә күрә: милли жанлы образ-характерлар ижат итү; чорның гаять житди тема-проблемаларына нигезләнгән яңа эчтәлек алып килү; кеше күнеленен тирән катламнарын ачып, аның ныклығына һәм, киң мәгънәдә, милләтебез рухына мәдхия уку, аның авырткан нокталарын

билгеләү аша киләчәккә үсеш юлын, юналешен күрсәтү; ислам фәлсәфәсә белән бергә Гарәбнән эстетик фикеренә дә иркен таяну; сурәтләүнен алым-чараларын тагы да үстерү, багу аша сәнгатьчә дәрәслеккә ирешү һ.б.

Безнән сәхнә әдәбиятында комедия жанры аерым урын алып тора. Драматургия үсешенән аерым чорларында ул әйләүче жанр буларак алга чыга. Шул ук вакытта, аерым хезмәтләрдә комедиянән театрлар репертуарында күбәеп китүе, бер өлешенән коры тамашага нигезләнүе, автор-режиссерларның зәвыксыз тамашачыга йөз тотуы турында борчулы фикерләр дә янгырый. А.Әхмәдуллин хәзерге драматургиядә әлеге жанрның алга чыгуын билгеләп кенә калмый, аның түбәндәге сәбәпләрен дә күрсәтә: 1) күпчелек комедияләренән ижтимагый эчтәлекле булуы; 2) тамашачыны рухи хөрлеккә чыгару, күнелен күтәрү аягынан бер жанрның да комедия белән ярыша алмавы; 3) көлүнән төрле төсмерләреннән файдаланып, бүгенге эчпошыргыч, идеалсыз, соры тормышны күпмедер бизәве; 4) бүгенге көн үзенчәлекләрен чагылдыруы белән халыкның эстетик зәвыгына туры килү. Бу инде авторның житди эзләнү-уйланулары, комедия жанрының урынын билгеләүгә бәйле нәтижеләре чагылышы.

Галим-тәнкыйтьчегә аналитик фикерләү, нәтижеләр ясау хас. Ул кыска, әмма мәгънәви тирән штрихлар белән драматургларның сонгы еллар ижатында чагылган сәнгати үзенчәлекләрен ача. Аерым алганда, А.Гыйләжев, Ш.Хөсәенов, Т.Миннуллин, Р.Батулла, Р.Хәмид, Ю.Сафиуллин, З.Хәким, М.Гыйләжев, Аманулла һ.б. ижатына багышланган мәкаләләр, «Күнелләренә уятыр» монографиясендә урын алган фәнни-эстетик бәяләмәләр эзлеклелеге, фикри кинлеге, теоретик нәтижеләре белән аерылып тора һәм хәзерге сәхнә әдәбияты турында тулы бер күзаллау тудыра.

А.Әхмәдуллин кызыксынуларынын тагын бер өлкәсә — театр сәнгате. Нәкъ менә әлеге сәнгать төрән яхшы белүе тәнкыйтьчегә татар драматургиясә һәм театры үсешен тыгыз бәйләнештә карарга, табыш-югалтуларны вакытында билгеләргә, аерым тәкъдим-нәтижеләр ясарга нигез булып тора. Татар телендә эшләр килүче театрларның гастрольләре, сонгы елларда сәхнәләргә куелган спектакльләргә рецензияләре әнә шул яктан кызыклы һәм әһәмиятле.

А.Әхмәдуллинның күпкырлы эшчәнлегенә сокланмый мөмкин түгел. Университетта лекцияләр уку һәм әдәбият белеме, әдәби тәнкыйть, драматургия тарихы, театр сәнгате буенча якынуннан артык китап чыгарудан тыш, ул дистә еллар давамында мәктәпләр өчен программалар, дәрәслек һәм хрестоматияләр эшләүдә актив катнаша, дәрәсләргә, бу эшнә җитәкләп бара. Мәктәптә әдәбият укытуны заманга яраклаштыруны галим-методист яна методология, ачык-аңлаешлы концепция эшләүдән һәм шуларга нисбәтле максат-бурычларны үзгәртүдән башлый. Нәтижәдә гомумкешелек кыйммәтләренә нигезләнгән, милли эчтәлек белән сугарылган әсәрләренә үз эченә алган программа һәм дәрәслекләр төзелә. Бүгенге көндә инде аларның дүртенче басмасы дөнья күрдә. Галимнен бу өлкәдәге эшчәнлегә Татарстан Мәгариф министрлыгының Каюм Насыйри исемендәге бүлгәненә лаек булды. Дәрәслек, заман житди үзгәрешләр таләп итә. Хәзер инде программа һәм дәрәслекләр төзүгә яна буын методистлар тартылды. Әмма аларның А.Әхмәдуллин нигезләгән концепциягә таянуларына, аны үстерүләренә шикләнмәскә мөмкин.

Азат Гыйльмулла улы гомеренән байтак өлешен студентларга белем бирүгә багышлый. Актив, эзләнүчән шәхес булуы, әңгәмәдәшенә һәрчак тирән ихтирам белән каравы, туры сүзле, принципиальгә белән ул зур хөрмәт казана. «Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе» (1982), Татарстанның атказанган фән эшлеклесе» (2002) дигән мактаулы исемнәргә лаек олы шәхес, зирәк остаз, талантлы галим һәм методист үзенәк белемән, тәҗрибәсен бүген дә студентлар, аспирантлары белән бик теләп уртаклаша.

Әлфәт ЗАКИРЖАНОВ

Редакциядән.

Каләмдәшебез Азат Гыйльмулла улы Әхмәдуллинны олы юбилее белән ихластан тәбрик итәбез, сәламәтлек, күңел тынычлыгы, иҗат уңышлары теләп калабыз.

ЯКТЫ ИЖАТ

ЭНЭС ХӘСӘНОВ ИЖАТЫ ТУРЫНДА УЙЛАНУЛАР

Энәс Хәсәнов ижатын күптән күзәтеп киләм. Инде менә мәкалә язгарга ниятләп, анын язганнарын бер урынга жыеп карагач, бу ижатнын саллылыгын, күп тармакларны үз эченә алган булуын, оригинальлеген күрдәм. Әйе, зурлар һәм балалар өчен шигъри һәм проза әсәрләре, драмалары белән Ә.Хәсәнов матур әдәбият сөючеләргә яхшы таныш. Ул күренекле язучыбыз Рафаэль Мостафин белән берлектә жәмһүриятебезнең беренче президенты М.Ш.Шәймиевнен күпъяклы һәм бәрәкәтле эшчәнлегә хакында хезмәт язды, ана багышланган альбом төзедә, «Мин кешеләрне яратам» исемле документаль фильм, башка төрле язмалар бирде.

Ә.Хәсәновның башка тармаклардагы эшчәнлегә дә игътибарга һәм тиешенчә бәяләнүгә лаек. Күпсанлы телетапшырулар, радио һәм телевидение спектакльләре өчен язган сценарийлары, тәнкыйди һәм публицистик эчтәлекле мәкаләләре, әдәби тәржемәләре каләменен күпъяклы булуын һәм көчен раслый. Ул күпсанлы телевизион спектакльләр авторы да («Тылсымлы яулык», «Шулай да була», «Көтелмәгән очрашу», «Судан табылган хат», «Урман әкиятә», «Сер тотмас үрдәк» һ.б.). Анын «Тылсымлы телевизор күрсәтә» исеме астында даими күрсәтелеп килгән күп серияле телевизион тапшырулары заманында тамашачыларда зур кызыксыну уята иде. Тәржемәче буларак та Ә.Хәсәнов актив һәм нәтижәле эшли: Ж.Вернын «Унбиш яшьлек капитан», В.Воскобойниковнын «Иртәнге чан авазы», В.Обручевнын «Санников жире» кебек романнары, М.Зощенко, А.Мифтахетдинов, М.Новоселов, П.Гаврилов, А.Ефремовларнын повесть һәм хикәяләре һ.б. белән укучылар анын ярдәме белән ана телебездә таныша алды. Данлыклы якташы Абдулла Алишнын ижатын пропагандалау буенча да Ә.Хәсәнов көч куя. Аерым алганда, балалар язучысынын «Якты күл буе» исемле повестен кереш сүз белән бастырып чыгара. Туган ил өчен башын салган батыр якташына «Вөжданым — корыч калкан», «Әдипне сагыну», «Алиш авазы» кебек шигырьләрен багышлай. Соңгы елларда ул «Татарстан тотрыклы үсештә» исемле ун томлыкның төзүчесе һәм җаваплы редакторы буларак күләмле эш алып барды. Татарстаннын «Хәтер китабы» томнарын әзерләп, бастырып чыгаруда баш редактор урынбасары буларак житди өлеш кертә.

Эшчәнлегә киң планлы, мәданиятебезнең төрле өлкәләренә керткән өлеше саллы булган Энәс Хәсәновнын матур әдәбиятта ирешкән унышлары, ижат үзенчәлекләре нидән гыйбарәт булуын өйрәнгәндә, ин әүвәл, анын жанрлар ягынан төрлегенә игътибар итәсәң. Аеруча балалар өчен язган әсәрләре арасында табигатьнен серләрен гади, балалар теле белән ачкан хикәяләр һәм парчалар, курчак театры өчен яисә телевизион спектакль дип тәгаенләнгән сәхнә әсәрләре, поэма һәм шаян шигырьләр, әкиятләр булуы күзгә ташлана.

Ә.Хәсәновнын «Әнис алмалар» һәм «Якты йолдызлар» дип исемләнгән повестьларынын геройлары — яшүсмерләр. Аларнын балалык еллары, беренче мәхәббәт хисләре, аңлашу-иратышулары бик та табигый сурәтләнә. Яшьлеккә хас булган оялчанлык-тыйнаклык, хисләр сафлыгы, киләчәккә оптимистик омтылыш бу буыннын тормышын яхшы белгән, үзе кичергән художник каләме белән тасвирлана. Бигрәк та сугыштан соңгы авыр еллардагы яшьләр язмышы отышлы детальләр ярдәмендә күз алдына бастырыла. Язучы үз геройлары язмышын борып жибәрә торган бер вакыйганы таба һәм ана яшьләрнен калган тормышындагы вакыйга-хәлләрне тыгыз итеп бәйли белә. «Әнис алмалар» повестенда бу — Әнисә исемле кызнын сөйгәнөн Казанга укырга озаткач,

кайтып барганда урман эчендә көчләнүе вакыйгасы. Әлеге вәхшилек әсәр геройларын берсеннән-берсе авыррак, үкенечлерәк хәлләргә дучар итә, яна сынаулар алдына куя. «Якын йолдызлар» повестенда әсәрдәге үзәк геройларның берсе Әнвәрнен, очучы булу теләге белән Казанга килеп, хәрби мәктәпкә имтихан тоту вакытында үкенечле хәлгә юлыгуы конфликт башлангычы булып тора. Бер Казан егете аннан ул булып күз буенча комиссиягә кереп чыгуын үтенә. Ләкин намуслы Әнвәр алдашуга бармый, тегенең әнисе белән бергә килеп ялваруларына, акча вәгдә итүләренә дә карамый, баш тарта. Моның өчен шөһәр егете бандит иптәшләреннән аны бик нык кыйната, алган жәрәхәтләреннән Әнвәр үлә. Менә шунда инде аның сөйгәне Гүзәлиянен саф мәхәббәте сынала. Кызның эчке кичерешләрен, кайгы-өметсезлекләрен автор бик жентекләп һәм ышандыргыч итеп тасвирлап бирә.

Нинди генә аянычлы, драматик, хәтта фажигале хәлләр тасвирланса да, Ә.Хасәновның проза әсәрләре оптимистик рухта төмәмләнә. Язучы яшәүнең беек кануны яхшылык, мәрхәмәтлелек, яктылык икәнненә ышана һәм укучысын да шул фикергә алып килә. Сүз барган ике повестьта да шулай. «Әнис алмалар» әсәрендә күп кенә кайгы-хәсрәтләр күргән Әнис һәм Әнисә мәхәббәтләренә тугрылык саклап көрәшүләре нәтижәсендә бергә кавыша, алар арасына кара таракан булып төшкән, кызны мәсхәрәләгән Идмас язмыш тарафыннан жәзалана. «Якын йолдызлар» повестенда тирән рухи газаплар кичергән, яшәүнен мәгънәсен жуя башлаган Гүзәлия алдында өмет кабына: Әнвәрнен ерак туганының улына, һәлак булган сөеклесен нык хәтерләткән егеткә карата кызның жәрәхәтле күнелендә сөю хисе янадан көч ала башлый.

Яшылеккә, яшьләр проблемаларына тугрылык Ә.Хасәнов хикәяләренә дә хас. Яшүсмерлек чорын чагылдырган «Чәчәкләр көзен дә бөреләнә», «Кызлар озатырга өйрәтимме?», «Ышаныгыз ак каеннар», «Безнен урам батыры» кебек хикәяләрдә алар лейтмотив булып бара. Персонажларын сафлык, мәрхәмәтлелек, инсафлылык белән бизәлгән геройлар төсәндә алып, бу яктан өлкәннәр тормышын үрнәк итеп куйган «Сонарган бүләк», «Нәгыйм—Нәгыймә имәнә», «Гөнәһ шомлыгы» шикелле хикәяләр күнелне тормышчанлыклары белән жәлеп итә. Болар арасында фикеренен мәһимләге һәм ачыктыгы, композицион төзелешенен оригинальлеге белән авторның «Сабыр төбе — сары сагыш» исемле хикәясе аерылып тора. Сугыш афәтләре аны сөеклесеннән мәхрүм иткән, гомере бие беренче мәхәббәтенә тугрылык саклап яшәгән, ана булган олы хисен башкаларга, бигрәк тә яшьләргә күчәрә белгән Сабира карчыкның үзенчәлекле язмышы, рухи бөөклегә һәм тирән хис-тойгылары оста сәнгатькяр кәләме белән сурәтләнгән.

Ә.Хасәновның шигъри ижаты берничә поэманы, өч йөзгә якын шигърьне һәм дистәләгән жыр текстларын үз эченә ала. Аларның төп кыйммәтен рухи яшәешнен асылын фәлсәфи фикерләр ярдәмендә ачу һәм сурәтләү тәшкил итә. Ә.Хасәнов шигъриятенә каләмдәшләре — танылган язучылар Н.Хисамов, Ә.Рәшит, З.Хәснияра, язучыдан алган интервьюсында Ф.Хәкимова югары бәя бирделәр. Шигъри ижатының максаты нидән гыйбарәт булуын Ә.Хасәнов жыйнак кына итеп болай дип белдерә: «...шигырьләрем, жырларым — алар барысы да сөю-ярәтү, кайгыру-өрнү, шатлану-жилкенү, соклану-гажәпләнү, нәфрәтләнү-жирәнү нәтижәсендә күнелем тирбәнүләрдән туды. Йөрәгемнән саркып чыккан хисләр, бәлкем, башкалар йөрәгендә дә кайтаваз табар, яратырга, нәфрәтләнәргә, сокланырга, матурлык алдында баш ияргә өндәр. Шулай булса, кеше дөньяви вакыклардан югары күтәрелер, азмы-күпме аның рухи офыгы кинәер, тормыш-көнүреше яктырыбрак китәр, яшәешнен гүзәл яклары ачыла төшәр...». Әлеге фикер шигъри юлларда болай янгырый:

Рухи чисталык — канатым,

Жилкәнем — ахлак нуры.

Ирлек бирә миңа хөрлек,

Барыр юлым хак, туры.

(«Уфтанмыйм»)

Әнәс Хәсәнов шигъриятендә Туган илебезгә («Ватан дип әйтү өчен», «Казаным») һәм туган жиребезгә («Авылыма мәдхия», «Безнен бәхет», «Көзге мон»), жәмгыятебез төзелешенә («Ник шулай Рәсәйдә?», «Заман гаептәме?», «Ник түзәбез?», «Татарга бил нәрсәгә», «Замана») һәм кешеләрнен үзара мөнәсәбәтенә («Хәкыйкәт», «Үз мәнфәгәте», «Акыл кәргәч», «Кызык бу дөнья»), нәрсәгә һәм кемгә хезмәт итүебезгә («Татарым», «Синнән сорыйм, Ходам», «Хаким зары») биргән үткен, еш кына фәлсәфи эчтәлеккә бәйләр урын алган. Тормыш һәм яшәеш турында, хезмәткә һәм кешеләргә лаеклы мөнәсәбәт һақында, ата-анага, балаларга, киләчәк буын вәкилләренә карашның асыл мәгънәсә буенча уй-фикерләрен шагыйрь жыйнак, күп очракта дүртюллылыктарга житди эчтәлек салып формалаштыра.

Шигърьләрдә кешенң рухи дөньясындагы чайпалулар тасвирланамы, табигатъ күренешләре сурәтләнәме — һәр очракта да халыкның үз баласын изге жан иткән горейф-гадәтән, алардагы гүзәл сыйфатларны күрәсән. Кешедәге вәждән сафлыгының нигезе кайда, дигән сорауга авторның жавабы ачык:

*Шәфкатъле бул, дип язылган Коръәндә,
Шуны билә күңеленә, и бәндә!
Миһербансыз була калса күңелң,
Опытма син, кеше — кеше түгелң.
(«Күңеленә билә»).*

Шагыйрь күңелә жәмгыятебезнен көндәлек тормышында очраган рәхимсезлектән көенә:

*Чечня... Беслан, Урус-Мартан... Ерактан
шама гына уза болар колактан.
Ә бу жирдә күпме кан-яшь түгелде,
ерткычлыкка күңегәбез түгелме?
(«Күңегәбез түгелме?»).*

Шагыйрь үз-үзенә, үзәндәге менәз-халык үзенчәлекләренә дә сабырлык, вәждән сафлыгы, хезмәт сөю сыйфатлары ноктасыннан торып объектив бәя бирә белә («Үзем турында»). Башка шигърьләрендә дә кешенң характерына хас булырга тиешле эшчәнлек, сабырлык, миһербанлылык, саф күңел, намуслылык кебек сыйфатларга табына.

Ә.Хәсәнов шигъриятендә кайберәүләрдәге рухсызлык, мәрхәмәтсезлек, ерткычлык, намуссызлык, куштанлык, коллыкка бирелү, мәгънәсез яраклаша белү кебек сыйфатлардан көлгән, аларны чыбыркалаган тәзмә юллар да байтак. Кимчеләкләрне сатирик үткенлек белән тасвирлаган «Шүрәленен Казанда күргәннәре» исемле поэма, «Килде, килде халыкка вәләч», «Безнен тормыш зур театр» дигән шигърьләр, тормышыбыздагы шаянлыкны, жорлыкны кызыкты итеп сурәтләгән «Кодалардан бик уңдым», «Тәүбә», «Ашыкма әле картлык», «Маркет ачтым» кебек әсәрләр бу ижатның офыкларын кинәйтә.

Бу шигърияттә халыкчан рухы, күңел жылылыгы мул бөркелеп торыу белән «Минем сандугачларым» исемле поэма аерылып тора. Асылда диалоглардан гыйбарәт булган, ике күрше — Мортаза белән Хәллә — арасындагы, аларның хатыннары белән сөйләшүләрендә, картларның үткәннәрен искә алуларында тулы бер буынның тарихи юлы күз алдына бастырыла. Автор яратып һәм сокланып «минем сандугачларым» дип атаган өлкән буын вәкилләренң истәлекләрендә бик тирәнгә китеп зарланмыйча, офтанмыйча гына бәян ителгән бу юл зур вакыйгалардан, сугыш миһнәтләреннән, хаксызга рәнҗетелүләрдән, ачылык-ялангачлык миһнәтләреннән тора. Тыйнак кына, горейф-гадәт чикләреннән чыкмый гына сурәтләнгән ир-хатын арасындагы интим мөнәсәбәтләренң ярым шаяру рухында бирелүе вакыйгаларны жанландыра, бөтен поэмага яктылык бөрки. Әгәр дә әсәр шуның белән генә тәмамланса, өлкән буын үткән тарихи юл, гәрчә бик жанлы, халыкчан шигъри тел белән сөйләнгән булса да,

галәти искә алулардан ары уза алмас иде. Шагыйрьнен төп фикере, олы нәтижәсе поэманың сонгы, «Кем бәхетле?» исемле бүлегендә әйтелә. Бу сорауны картларга яшьләр бирә. Мортазаның да, Хәлләнәң дә жаваплары бер-берсен тулыландыра. Бәхет дигән төшенчәнәң бик кин, тирән мәгънәле булуы, кешелекнәң яшәешендәгә шәфкатьчелек, тәүфыйк-миһербанлык, гаделлек, хезмәт сөю, намуслылык, татулык, мәнфәгатле булу кебек сыйфатларны үз эченә сыйдыруы турында автор нәтижә ясый.

Автор драматургиядә дә көчен сынап карады, уңышлы сынады. «Әти диясем килә...» мелодрамасына ул телевизион һәм радиоспектакльләр өчен сценарийлар язып килә. Драматургияне яхшы белгән ике белгеч — Юныс Сафиуллин һәм Рәүф Игъламов пьесага унай бәя бирәләр. Әдәбиятта, шул жөмләдән сәхнә әдәбиятында да ятим калган балалар язмышы турында аз язылмады. Бигрәк тә баланың сынар канатлы ана кулындагы авыр көнкүрешен, яисә анасы ташлап калдырган балаларның ачы язмышын сурәтләгән әсәрләр... Бу жәһәттән Ә.Хәсәнов материалны икенче яссылыкта ала, сюжет сызыгын, ситуацияләрне ата белән бала арасындагы мөнәсәбәт нигезендә оештыра. Баланың ачы язмышында ана гына түгел, ә ата да (беренче чираттадыр әле!) гаепле. Урам коткысына бирелә язган Рәдифәнәң кыю адым ясавы, әтисен эзләп табуы, үсә һәм шәхес буларак житлегә баруы әсәрлә ишандырырлык итеп тасвирлана.

Татарстан Язучылар берлеге һәм Журналистлар берлеге әгъзасы, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре, язучыларның А.Алиш, журналистларның Х.Ямашев исемендәге премияләре лауреаты, Дуслык ордены, «Хезмәттәге батырлык өчен» һ.б. медальләр кавалеры Энәс Хәсәнов бүген дә актив ижатта. Бу талантлы каләм иясенен әле тагын да укучылар күнелен баетырлык, рухын күтәрерлек хезмәтләр һәм әсәрләр ижат итүен телибез.

Азат ӘХМӘДУЛЛИН

Хөрмәтле укучыларыбыз һәм авторларыбыз!

Журналыбыз белән даими танышып баручылар белә булыр: бездә «Казан утлары» архивынан» дигән рубрика бар. Бу сәхифә байтак еллар гамәлдә булса да, элегрәк елларда материаллар сирәгрәк чыга иде. Сонгы вакытта «архив» активлашты, журналның һәр санында диярлек татар тарихынан ижтимагый әһәмияткә ия булган фотосурәтләр басылып килә. Теләгебез—алга таба да рубриканы кызыктырак һәм мәгънәлерәк итү. Бу эшне уңышлы дәвам итү өчен сезнең дә булышлык кирәк. Сөзгә мөрәҗҗәгать-гөзеребез шул: үзегезнең шәхси, гаилә альбомнарында яки оешма-учреждение архивларында сакланган кызыклы, тарихи-ижтимагый кыйммәте булган (әдәбият һәм сәнгатебезнең мәшһүр шәхесләре, истәлекле мәдәни вакыйгаларга караган күренешләр, Казан һәм Татарстан тарихын яктырткан сурәтләр һ.б.) фоторәсемнәрен безгә юлласагыз икән! Шул рәсәм турында аңлатма-комментарийларның булуы да шарт, әлбәттә. Без аларны журналда файдаланганнан соң, кире ияләренә кайтара алыр идек.

Әйдәгез, кадерле укучылар, мөхтәрәм милләттәшләр, кайдадыр киштә-шкафларда, альбом-папкаларда ябылып яткан истәлекле ядкырләренә яктыга чыгарыйк, халкыбызның рухи елъязмасы сәхифәләре булып киләчәк буынарга хезмәт итсен алар! Сөздән кызыклы фотоматериаллар көтәбез.

ЯҢА КЕРӘШЕН КАНТУРЫ

2011 елның 23 августында Яңа керәшен кантуры дип аталган оешма төзелгә 280 ел тулды. Бу оешманың яшәү вакыты Гайса пәйгамбәр — Иисус Христос яше — 33 ел — гына булуга карамастан ул Русия мөселманнары һәм мәҗүсиләре дөньясында, гомумән дин һәм дә татар тарихында онытылмаслык эз калдырган. Ни кызганыч, хәзерге заман кешесе керәшен кантуры тарихы, аның җитәкчеләре, кылган гамәлләреннән хәбәрдар дип әйтеп булмый. Ә моның аерым сәбәпләре дә бар.

Русия тарихында элекке замандагы шикелле ук, бүгенге демократия җиһләре исә башласа да, тыелган, ябык темалар шактый саклана. Алар арасында татар-мөселман халкын христианлаштыру мәсьаләсе. Әлбәттә, бу тема турында матбугат бөтенләй язмый дип әйтеп булмый, тик шулай да хәтта милли гәҗит-журналларда мәкаләләренең системалы рәвештә чыгып торыуы, нәтиҗәләрдә сәләт китаплар басылуы күзәтелми. Тантаналы рәвештә Русия Конституциясе дин дәүләттән аерылган, вәҗдан иреге игълан иткәндә дә әкрәләп православие дине дәүләт дине дәрәҗәсенә күтәрелгән илдә бу тема читтә калу, яктыртылмау табигый. Ә мондый күренеш белән профессионал яисә үзешчән тарихчы да, тарих белән кызыксынган гади кеше дә килешә алмый, чөнки үткәнне сайлап күрсәтү, дини толерантлык белән артык ясалма мавыгу дөрес тарихи аң формалаштырмый, үткәннән тормыш өчен кирәкле сабаклар алырга мөмкинлек бирми. Бу татар тарихының иң фаҗигале еллары хакында объектив тасвирлама булур дигән фикердә калып, Яңа керәшен кантуры турындагы язмагабызны укучыга тәҗдид итәбез.

Кантурны оештыру һәм беренче адымнар

1453 елда мөселман сәлжүк төрөкләренен православие дине мәркәзе булган Византия империясенен Константинополь (урыйслар өчен Царьград) каласын яулап алуға реванш формасында Казан ханлыгына каршы Мәскәүнең чираттагы төрө походы, нияять, 1552 елның 2 октябрәндә жинү белән төгәлләнә. Явыз Иван һәм аннан сонгы башка Русия хакимнәре буйсындырылган татар халкы арасында күп еллар дәвамында христианлаштыру сәясәте үткәрелү барыбызга да мәгълүм. Аның нәтиҗәсе зур булмаса да, Явыз Иван чорында ук барыбер татарлар арасында керәшеннәр пәйдә була.

Православие чиркәве белән идарә итү өчен Бөек Петр патша тарафыннан нигезләнган Изге Синод, империядәге бөтен дин эшләрен үз кулына алып, иң әүвәл керәшеннәргә православие динендә ныгыту, башка халыклар арасында урыс динен тарату өчен кискен чаралар күргәргә ашыга. Православие руханилары бу мәсьәләдә хакимият белән уртақ тел табалар, дөресрәге, бер юналештә эш алып баралар. Иң әүвәл халкыбыз арасында алыштыргысыз урын тоткан морза-кенәзләр мәсьаләсе 1713 елда чишелү таба. Шушы елны татар морзаларын яргы ел әчендә чукундыру турында указ чыга һәм дә бай морзалар йә чукунырга, йә дәүләт тарафыннан мал-

мөлкәте тартып алынганча чабата кияргә мәжбүр булалар. Моннан соң керәшеннәргә өстенлек бирү хакында берничә махсус канун кабул ителә: чукинганнар 3 ел салым түләүдән, рекрутлыктан, бурыч түләүдән, ә жинаять кылганнар төрмәдән азат ителәләр. Православие руханилары, христианлаштыру нәтижәсендә яна чиркәүләр ачып үзләренә эш табу белән беррәттән, патшага булган йогынтыны да үз файдаларына үзгәртәргә тырышканнар. Руханилар һәм дә хакимият даирәләре бергә, кулга кул тотып эшләгәндә генә Русиядә яшәгән мәжүсиләрне һәм мәселманнарны христианлаштыруны тулысынча тормышка ашыру мөмкин булуны яхшы анлаганнар, күрәсен.

Петр патшаның татарларга һәм мәселманнарга, ислам илләренә булган сәясәтенен кайтавазы мәркәзәбез Казанның меңьеллык юбилеена әзерләнгән вакытта яхшы күренде. Свердлов урамын төзекләндерүдә катнашкан Санкт-Петербург губернаторы Матвиенко ханымның урам башында Петр патша һәйкәлен куйдырасы килгән икән. Тик бу гамәлне татар зыялылары хупламады. Алланың рәхмәте, аларның теләге Татарстан житәкчеләре фикере белән тәңгәл килде. Нәтижәдә Петр патша һәйкәле урынына төркияләр, Алтын Урда һәм Рус кенәзлекләренен үзара мөнәсәбәтләре тарихын тирәнтен өйрәнгән үзенчәлекле фикер иясә, мәшһүр галим Лев Гумилевның бюсты куелды.

XVIII гасырның 30нчы еллары башында, Анна Иоанновна төхеткә утыргач, дини мәсьәләләргә игътибар тагын да арта. Күп милләтле һәм күп динле империядәге хакимият даирәләре урыс булмаган халыклар арасында православие динен тарату Русия дәүләтчелеген ныгыту дип исәплиләр. Төрле халыкларны христианлаштыру темпы да, оештыру ысулы да православие чиркәвен дә, хакимиятне дә канәгатьләндерми, чөнки әлегә бербөтен Русия дәүләтендә бер генә дин булырга тиеш дигән максат тормышка ашырылмый. Шушы юнәлештә шактый эшләр дә майтарыла. Иң башта Сенат каршында дини эшләр департаменты оештырыла. 1730 елның 17 мартында православие динен саклау һәм төрле халыклар арасында христиан динен тарату хакында патшабикә исемненән манифест игълан ителә.

Православие дин әһелләре арасында рус булмаган халыкларны христианлаштыру эшен камилләштерү турында яна тәкъдимнәр туа. Мона кадәр христианлаштыруны төрле төбәкләрдә аерым монахлар алып барса, бу эшне системага салу өчен махсус оешма кирәк дип табыла. Әлбәттә, бу мөһим эшне күп милләтле һәм күп динле Идел буеннан башлау кулайрак санала. Биредәге мәселманнар һәм мәжүси халыклар арасында 150 елдан артыграк алып барылган миссионерлык эше дә көтелгән нәтижәгә бирми. Чукиндырылган инородецлар, православие динендә исәпләнгән булуга карамастан, элекке дини тормышларын давам итәләр. Аларда дин, яшәү рәвеше, мәдәният ягыннан урысларга якынаю бөтенләй диярлек сизелми.

Идел-Урал арасында яшәгән урыс булмаган халыкларны, бигрәк тә мәселман татарларны христианлаштыруның яна баскычы 1731 елның 23 августында чыгарылган синод указыннан башлана. Указ кабул итүгә Казан әрхәрәй йорты казначее иеромонах Алексей Раифский атакыйның синодка Казан епархиясендә инородецлар арасында православие дине таратуда уңышлар хакындагы мөрәжәгатә этәргеч булып тора.

Шушы мөрәжәгатә нигезендә синод махсус фәрман кабул итә. Указ нигезендә Зөядәге Богородицки монастыре архимандриты Гавриил Владимир шәһәрәндә урнашкан Рождественский монастырена күчерелә. Ә иеромонах Алексей Раифскийга дәрәжәле архимандрит исеме бирелә һәм ул монастырь житәкчесе итеп билгеләнә. Аның төп вазифасы итеп урыс булмаган халыкларны чукиндыруны оештыру һәм алар белән идарә итү билгеләнә. Ул инородецларны изге православие диненә өндәргә, риза булганнарны чукиндырып православ диненә күчерергә, христиан дине тәртипләренә өйрәтергә, христиан динен кабул иткәннәрнен тормышын, дини йолалар үтәлүен күнел биреп күзәтергә тиеш була. Шушы изге гамәлләр йөкләнгән Зөя шәһәрәндәге Богородицки монастыре монахларына, хезмәтчеләренә, крестьяннарына миссионерлык эшеннән башка вазифалар йөкләмәскә, монастырь житәкчесе Алексей Раифскийны да башка чиркәүләрдә гыйбадәт кылырга билгеләмәскә боерыла. Миссионерлык эшендә, динсезләргә изге юлга чакыруда бернинди кыенлыктар булмасын өчен монастырь турыдан-туры синодка буйсындырыла, ә Казан митрополиты Сильвестр монастырь белән житәкчелектән азат ителә.

Мөселманнар һәм мәжүсиләр арасында миссионерлык эшен жәелдерү өчен Казан әрхәрәй йорты керемнәрәнән Яна керәшен кантурына елына 636 сум акча бүлөп бирелә. Элекке елларда миссионерлык эше өчен вакытында бирелмәгән 2573 сум 78 тиен акчаны да кичектермичә түләрگә боерыла. Алексей Раифскийга кантурны житәкләгән өчен бирелгән суммадан елына 200 сум жалованье билгеләнә.

Шушы указын тормышка ашырганда Зөядгә Богородицки монастыренда Яна керәшен кантуры дөньяга хасил була. Бу махсус оешма тарихта «новокрещенская контора» яисә «контора новокрещенских дел» исеме астында билгеле. Ә без аны татарча «Яна керәшен кантуры» дип атадык. Рус чиркәве тарафыннан указ нигезендә төзелгән яна оешманын житәкчесе дә, карарны кабул иткән синод әгъзалары да татар-мөселман тарихында фажигале, ин кара битләр язган дини оешмага нигез ташын салучылар икәнлеген төшенмәгәннәрдер, шәт.

Казан ханлыгын жимерүне Зөя шәһәрән түзү белән бәйләгән Русия хакимияте һәм православие руханилары татар һәм башка халыкларны рухи яктан кол итүне дә шушы шәһәрдә урнаштырып, үзләрен бу сәясәтне дәвам итүче варислар итеп күрсәтергә теллиләр. Татар шәһәрчеге урынында Явыз Иван нигез салган Зөя калъасы Казан ханлыгын яулауда нинди урынны тотса, мөселман һәм мәжүси халыкларын чукуындыруда да бу шәһәрдә урнашкан монастырьга шундый ук урын бирелә.

Чукуындыру кантурының беренче житәкчесе итеп билгеләнгән Алексей Раифский кем соң ул? Кызганыч, анын туган елын ачыкый алмадык. Сакланып калган документларга караганда, ул әтисе белән (димәк, рухани гаиләсеннән) XVIII гасыр башында ук Царевококшайск (хәзерге Йошкар-Ола) өязе тирәсендә 3683 чирмешне (марины) чукуындыра, алар өчен хөкүмәт акчасына жиде чиркәү дә салдыра. Миссионерлык эшендә шактый шөһрәт казанган Алексей Раифский күпмелер вакыт Санкт-Петербургта хәрби флотта священник булып та хезмәт итеп ала. Тик барыбер туган як, миссионерлык эше аны янадан 1719 елда Казан аяктарына кайтара. Ул Казан епархиясендә ишәгән төрле «басурман» диненнән православиегә күчкәннәрне идарә итү, аларны христиан диненә өйрәтү, башка диндәгеләрне чукуынуга өндәү һәм теләгәннәрен чукуындыру хакында Петр патша тамга салган указ алуга ирешә. Патшанын кабинет-секретаре Алексей Макаров язып тапшырган указ нигезендә Алексей Раифский Санкт-Петербургта хәрби флотта алып барган дини эшеннән азат ителә һәм Казанга жибәрелә.

Алынган указ нигезендә ул иноверецлар арасында православие динен тарату өчен зур эш жәелдереп, янадан 3 меннән артык кешене чукуындыруга ирешә. Урыс динен яхшы төшенү, анын асылын анлау, йолаларын жиренә житкереп үтәү өчен ин жайлы урыннарда урнашкан зур керәшен авылларында 12 чиркәү салдырта. Керәшеннәр арасында салынган чиркәүләр эшен, яна керәшеннәреннән дини тормышын күзәтеп тора, православие диненә яналарны өнди. Чукуындыруга күндерер өчен мәжүсиләрне һәм мөселманнарны сыйлай, ашата-эчертә, бүләкләр тапшыра. Мәжүсиләрне сыйлап, төрле бүләкләр ярдәмендә генә чукуындыру мөмкинлеген ул яхшы анлаган, күрәсен. Казан ханлыгын жимергәннән башлап туктаусыз миссионерлык эше нәтижәсендә чукуынган инородецлар саны Казан епархиясендә 20 меннән артып китә.

Казан епархиясендә миссионерлык эшен оештыруны Алексей Раифский яна хезмәткәрләр кабул итүдән башлай. Менә алар: канцелярист Иван Никитников, укытучы Василий Свиницкий, копиистлар Афанасий Андронников һәм Лев Судовиков. Болар Яна керәшен кантурының беренче хезмәткәрләре. Оештыру эшләре белән рәттән 1731 елның соңгы 3-4 ае дәвамында 108 кеше православие динен кабул итә. 15 керәшен балаларына дин нигезләрен өйрәтү өчен Зөя монастыренда мәктәп ачып жибәрә (укытучысы Василий Свиницкий). Казан әрхәрәй йорты Яна керәшен кантурына элекке еллар өчен 3153 сум 78,5 тиен акча бүлөп бирү миссионерлык эшен жанландырып жибәрергә мөмкинлек ача. Шушы суммадан 425 сум 25 тиене яна чукуынганнарга бүлөк өчен 500 биз хач, 30 кафтан-күлмәк, 30 итек, 30 бүрек, 33 күлмәк алуга тотыла. Моннан тыш мөселман һәм мәжүсиләр яшәгән авылларга йөрү өчен ат та сатып алына.

1732 елның яз айларында Алексей миссионерлык эшен кинәйтү өчен дингә өндәүче ике проповедник, ә кантурда кәгазь язударын алып бару өчен канцелярист

һәм ике копиист, керәшеннәрдән поп-священниклар хәзерләү өчен 20 бала укый торган мәктәп, керәшен мәктәбен тәмамлаган укучыларны материал яктан кызыксындыру өчен поп, пономарь яисә дьякон итеп аттестацияләгән вақытында түләнгән торган пошлинадан, берничә салымнан азат итүне үтенеп синодқа хат юллый. Алексейның тәкдимнәре синод тарафыннан тулаем раслана.

1732 елда Яна керәшен кантуры мөселман һәм мәжүси халыклары арасында христианлаштыру эшен нәтижеләре алып бара. Бу ин беренче 201 чукундырылган кеше санында күренә, ә бу күрсәткеч үткән елныкы белән чагыштырганда ике мәртәбәгә артыграк. 1733 елда христиан динен кабул итүчеләр саны 290 га житә. Шушы арада керәшен авылларында 7 чиркәү төзелә. 1733 елда христианлаштырута 1047 сум 37 тиен акча тотыла. Шулай итеп казна православие динен кабул иткән һәр кеше өчен 3 сум 61 тиен акча тотта.

Казан епархиясенә яна житәкчесе итеп билгеләнгән Иларион Рогалевский белән Яна керәшен кантуры житәкчесе Алексей Раифский арасында аңлашмаучанлык килеп чыга. Архиепископ Иларион фикеренчә, Казаннан 20 чакрым гына урында урнашкан Зөйдәгә Богородицки монастыре турыдан-туры синодқа түгел, ә Казан епархиясенә буйсынырга тиеш дип синодқа хат юллый. Казан епархия житәкчесе монастырьне үзенә буйсындырып, миссионерлык эшен үз кулына алырга һәм миссия эшенә турыдан туры тәэсирен көчәйтергә тырыша. Чыннан да, синод 1732 елның 19 июль указы нигезендә инородецларны чукундыруны Иларион Рогалевскийга, ә монастырьны Казан әрхәрәненә буйсындыра. Тик Алексей Раифский Казан архимандритына буйсынырга теләми, синодның да бу хактагы указын үтәргә ашыкмый. 1733 елның 12 мартында архиепископ Иларион Алексей Раифскийны миссионерлыкка бүлеп бирелгән акчаны әрәм-шәрәм итүдә гаепләп синодқа яна хат юллай. Шушы хат нигезендә Алексей Санкт-Петербургқа чакыртып алына һәм синодта аның миссионерлык эшенә тотылган сумма хакында отчет тылана. Тикшергән вақытта төрле еллардагы чукунычулар саннары туры килмәсә дә, Алексейның Идел буенда алып барылган изге эше хуплана һәм ул миссионерлык эшен элекке шикелле тырышып дәвам итә.

Казан архиепископы Иларион миссионерлыкны үз кул астына алгач та синодқа яна тәкдимнәр ясай. Аны ин әүвәл керәшеннәрнең дини халәте борчый, чөнки керәшеннәр инновациялар белән бер авылларда яшиләр, алар белән аралашу элекке дингә кайту теләге тудырырга мөмкин, яна керәшеннәрнен күбесе чиркәүләргә үз вақытында йөрмиләр, тәүбә-истигфар кылмыйлар. Мондый башбаштаклыklar булмасын өчен, керәшеннәргә һәм керәшен булмаганнырны бер-берсеннән аерып, бүтән керәшен авылларына күчереп утыртырга, ә яна керәшеннәргә урыслар белән катнаш гайлә корырга, Уфа өязендәгә керәшен авылларында часовнялар төзәргә, керәшен балаларын укыту өчен мәктәп ачарга, керәшеннәргә жәй саен көчләп Кама арьягындагы корылмалар төзәргә жибәрүне, алар арасында рекрутларны армиягә озату өчен акча жыюны туктатырга тәкдим ясай. Алга таба бу тәкдимнәр тормышта кин кулланыла.

Алексей Раифский тырышлыгы белән Зөйдәгә Богородицки монастыре чукундыру үзгәнә әверелә. Православиягә күчәргә «теләүчеләрне» төрле төбәкләрдән Зөя шәһәрәнә алып килеп, монастырьда башта православие нигезләре белән таныштыралар, аннары Гайса пәйгамбәрне Иоанн Креститель Иордан елгасында ничек чукундырса, бирегә жыйналган халыкны да Зөя елгасында 3 мәртәбә суда чумдырып чукундырганнар, ул хакта махсус дәфтәрләргә теркәп куйганнар. Белгәнәбезчә, христиан динендә суға чумдырып алу элекке диндән яна, православие диненә һәр кешенә чистарып, сафланып, гөнәһсыз керүен гәүдәләндерә. Чукуынган кеше генә православ чиркәү тормышына керә һәм чын христиан була. Төрмәләргә ябылган мәжүсиләр һәм мөселманнар православиягә күчү теләгә белдерсәләр, гаскәриләр ярдәмендә шушы монастырьга китерелгәннәр һәм чукундырылганнар, шул рәвешле жинаятьтән азат ителгәннәр. Чукундыру өчен монастырьда махсус урын — крещальня — ясала һәм ул изге пәйгамбәр Илья чиркәвенә урнаштырыла.

Идел буенда яшәгән мөселманнар һәм мәжүсиләр арасында христианлаштыру процессынын активлашуы бу процессны хәзергә Башкортстан жирлегенә дә китерә. Биредә яшәгән татар-керәшен авылларында часовнялар төзү белән бергә ислам

диненен тәэсирен чикләү, мөселманнар һәм мәжүсиләр арасында миссионерлыкны жәелдерү өчен төрлө гамәлләр кылына.

Русиянен колониял сәясәтенә каршы 1735-1740 елларда булган восстание вакытында азатлык әләмен күтәргән ихтилалчылар керәшеннәреннән 300 утарын яндыралар. Восстание оештыруда абыз-имамнар гаепләнә. Ырынбур комиссиясе житәкчесе И.К. Кириллов фикеренчә: «Башкорт илендә мөселман дин әһелләре гадәттә Казан ягыннан. Минемчә, ахуннар саны унга житә. Аларнын ни белән шөгыйльләндүләре, кем тарафыннан куелулары Уфада билгеле түгел. Бирегә күчеп килгән ахуннарны, муллаларны, абызларны яманлыкта гаепләп була; алар үз диннәрен чуаш һәм мордвалар арасында гына түгел, хәтта бирегә качып килгән урыслар арасында да тараталар, аларны сөннәткә утырталар, мона кадәр булмаган санга мәчетләр һәм мәктәпләр санын күпкә арттыралар». И.И.Кириллов Уфа өязендәгә һәр дүрт юлга бер ахун, аларны хакимияткә тугрылыгы турында ант иттерү, халыкнын уй-фикерен тиз арада администрациягә хәбәр итү, мари, чуаш, удмурт, мордвалар арасында ислам динен таратмау, яна мәчетләр төзәргә рөхсәт итмау турында тәкдим ясый. Бу тәкдимнәрне Сенат кабул итә һәм махсус фәрман чыгара.

Керәшен авылларын даими сак астында тоту өчен 1736 елда Ык буенда Нугайбәк крепосте төзәлә башлый. Шушы кирмәнгә һәм тирә-яктагы авылларга төрлө яктан, бигрәк тә Идел буеннан, татар-керәшеннәргә күчереп утырту һәм аларны казак сословиесенә теркәү белән биредә дә чиркәүләр төзү башлана, христианлаштыру активлаша.

Башкортларны христианлаштыру 1735-40 еллардагы восстание бастырганда бик киң кулланыла. Шул елларда 11,5 мең кеше фетнәчә дип гаепләнеп урысларга кол итеп тапшырыла. Аларнын барысын да православие динен кабул итаргә мәжбүр итәләр. Шул вакытларда кечкенә башкорт балаларнын кол итеп урыс алпавытларына бүләк ителүе һәм аларнын чукуныуы турында шактый әйбер «Материалы по истории Башкирской АССР» дигән җыентыкта табып була. Шуларнын кайберләрен күрсәтеп китәбез. 1737 елнын жәй аенда хатын-кызлардан һәм кечкенә малайлардан торган 300 кеше чукундырыла. Төрлө елларда әсир итеп алынган башкортлардан төрлө урыннарда Федор Семенов, Курмангол Жаекбаев, Алексей Иванов, Хәнәмбикә Үтәганова (15 яшь), Прасковья Иванова (10 яшь), Екифор Дмитриев (4 яшь), Икбирде Акманаев (6 яшь), Абди Нурмәтов (8 яшь), Габдел Сәитов, Ука Мултаева (13 яшь), Имәнәй Иванаев (7 яшь) чукундырыла һәм Русиянен үзәк өлкәләренә урыслар арасына күчерелә. 1740 елда Санкт-Петербурттагы төрлө чиркәүләрдә башкортлардан 7 яшьлек Солтанморат, 6 яшьлек Собхангол, 18 яшьлек Елгаш, 7 яшьлек Екатерина, дүрт кечкенә татар һәм башкорт балалары чукундырыла.

Дәүләт органны һәм православие чиркәве дини йодаларны башкаруда хилафлык, янадан элекке дингә әйләнеп кайтуны булдырмас өчен православие диненә күчкәннәрне даими күзәтеп тора. Ул замандагы Русия законы буенча православие динен кабул иткән кешегә элекке диненә кире кайту катгый тыела, бу тыюны бозучы утта яндырылырга тиеш була.

1738 елнын 20 апрелендә Урал башкаласы исемен дәгъвалаган Екатеринбург каласында татар-керәшеннәргә җыеп, Туйгилде Жуляков исемле кеше исламга кире кайткан өчен утта яндырыла. Белгәнбезчә, 1735-40 еллардагы ихтилалда катнашучыларны үлемгә хөкәм итәләр, камчы белән кыйныйлар, завод-рудникларга каторжан итеп җибәрәләр, русларга кол итеп тапшыралар. Кайбер гыйсыянчы-фетнәчә православие кабул итеп үз гомерен саклап кала алган. Шундыйлар арасында Туйгилде Жуляков та була. Ул урыс гаскәрләренә әсирлеккә эләгә, тик православиегә күчеп жәзадан азат ителә һәм туган якларына кайтырга рөхсәт ала. Исәт воеводасы полковник Иван Никитич Татишев (Ырынбур экспедициясе начальнигы Василий Никитич Татишевынн туганы) Туйгилденен ике улын әманәт (заложник) итеп үзенә ала, ә хатыны һәм бер улы гыйсыянчылар кулына 1737 елнын көз айларында әсирлеккә эләгә.

Туган авылында анын мөселманча яшәве билгеле булгач, Ырынбур экспедициясе житәкчесе итеп куелган танылган рус мәгърифәтчесе, киләчәктә танылган тарихчы Василий Никитич Татишев 1738 елнын 11 мартында Минзаладән Теча бистәсенә (хәзер Чиләбе өлкәсе) Себер драгун полкы командиры полковник Иван Савич

Арсеньевка Туйгилде Жуляковны гаиләсе белән Екатеринбург шәһәрәнә озатырга дип указ юлдый. Ә Екатеринбургта хезмәт иткән майор Леонтий Угримов В.Н.Татищевтан Туйгилденә чукуыннан соң янадан ислам диненә әйләнеп кайткан өчен, башкаларны куркыту нисбәтеннән, бөтен керәшен татарларын жыеп яндырып жәзаларга тиеш була. Мәнә указдан өзек: «...**татарина** Тойгилду за то, что крестьясь, принял паки махOMETанский закон,— на страх другим, при собрании всех **крещеных татар**, сжечь; а жен и детей его, собрав, выслать в русские города, для раздачи; из оных двух прислать ко мне в Самару».

1738 елның 14 апрелендә полковник Арсеньев Туйгилденә өч малае белән ике драгун сагы астында Екатеринбургка озата. Шәһәргә килеп житәргә 30 чакрым каларак Туйгилде саклап барган драгуннарда качып китәргә омтыла. Олаучының балтасын сиздермичә кулына тартып ала да рәттән утырып барган драгунга суга һәм йөгереп качмакчы була. Икенче драгун аны куып житә, тик Туйгилде балтасы белән селтәнеп драгунны яралый. Шул арада икенче драгун да йөгереп килеп житә һәм Туйгилде тотыла. Драгуннар Туйгилденә тотарга маташкан арада аның өч баласы да урман арасына кереп качалар. Качкан балаларның икесен драгуннар куып тоталар, тик берсе урманда югала.

1738 елның 20 апрелендә Туйгилде Жуляков керәшеннәр алдында утта яндырыла. Аны ут өстенә бастырыр алдыннан В.Н. Татищевның указы укыла. Анда мондый сүзләр дә бар: «По указу Ея императорского величества самодержицы Всероссийской и по определению его превосходительства Тайного советника Василия Никитича Татищева, велено тебя, **татарина Тойгилду**, за то, что ты, крестьясь в веру греческого исповедания, приняли паки махOMETанский закон, и не только что в богомерзкое преступление впал, но яко пес на свои блевотины возвратился, и клятвенное свое обещание, данное при крещении презрел, чем Богу и закону его праведному учинил великое противление и ругательство,— на страх другим таковым, кои из махOMETанского приведены в христианскую веру, при собрании всех **крещеных татар** велено казнить смертию — сжечь».

Ике көннән соң Туйгилденә Якшыгол һәм Якшымтай исемле улларын В.Н.Татищевка, Самарага озаталар, ә урманда качып калган Котлымбай исемле улы эзләп табыла, чыбык белән суктырыла һәм русларга кол итеп тапшыру өчен Казанга озатыла.

Хәзерге вакытта аңлап булмый торган вәхшиллек ул заманда Русия дәүләтендә табигый күренеш дип әйтәргә дә мөмкиндер. Шушы тирәдә урыс диненнән яһүдиләр диненә кире әйләнеп кайткан капитан-лейтенант Возницын һәм аны яһүд диненә кайтырга өндәгән Борох Лейбов утта яндырылалар. 1740 елда христиан динен кабул иткәч Роман Исаев булып киткән татарлар да утта яндырыла. Ул хатыны белән парлап православие динен кабул итә. Башта алар Казан өязе Ташкирмәндә керәшеннәр арасында яшиләр. Аннары Уфа өязенә күчеп, ул Табын крепостенда казак хезмәтен башкара. Восстание елларында башкортлар арасында махсус вазибалар үти. Тик ни сәбәптәндер, биредә яшәрен мөселманча яшәүдә гаепләнә. Өстәп аны Килмәк абыз фетнәсендә катнашуда гаеплиләр. Казак Роман Исаевны Санкт-Петербургка алып киләләр, кыйнап, жәзалап сорау алалар. Тикшерү тәмам булгач, мондый карар чыгарыла: «Исаевны гаепле дип танырга, Минзәләгә кире кайтарып тормыйча, Санкт-Петербург шәһәрәндә жәзалап үтерергә!»

Алексий Раифский 1738 ел ахырына кадәр диярлек Яна керәшен кантуры житәчкәсе булып кала һәм миссионерлык эшен дөвам итә. Казан губернаторы Голицын тәкъдиме белән синод 1738 елның 23 октябрәндә указ чыгарып, Алексий Раифскийны ялга озата. Губернатор шикаятенә караганда, керәшен авылларында 20 чиркәү сафка баскан һәм керәшен мәктәбен тәмамлаганнар священник итеп билгеләнәләр. Архимандрит Алексей Раифский картапганга үз вазибаларын тиешле дәрәжәдә үти алмагандыктан, яна чукуыннан үгет-нәсихәтсез кала. Ә миссионерлык эше наданнарга һәм ихтирамга лаек булмаганнарга тапшырыла. Шундый миссионерлар арасында Алексей Раифскийның ярдәмчәсе булган протопоп Александр Козьмин күрсәтелә. Ул әрхәрәй йортыннан алынган акчаны кенәгәләргә теркәми, керәшеннәргә бүләк итеп бирелгән акчадан 5әр тиен үзенә алып кала, үз

атына казна печәне ашата, яна каравылчыны приказсыз эшкә урнаштыра. Моннан тыш, Яна керәшен кантуры, дингә үгет-нәсихәт дигән булып, яна чукуыңган керәшеннәрне төрле байларга хезмәтчелеккә тапшыра, ә алпавытлар керәшеннәрне үзләренен крепостнойларына өйләндерәләр һәм кол итеп калдыралар. Мондый кимчелекләрне бетерү өчен губернатор Голищын миссионерлык эшен галимләгә зур булган яна кешегә тапшырырга тәкдир итә. Ә ул инде миссионерлык эшен алып бару өчен үзенә кирәк ярдәмчеләр табар.

1738 елда Казан епархиясе житәкчесе итеп билгеләнгән Лука Канашевич та картаеп шактый таушалган Алексийның үз вазифаларын тиешле дәрәжәдә үти алмагандыгын күрәләр. Дөресен әйткәндә, ул архимандрит булып та, Яна чукуыңдыру кантуры житәкчесе булып та хезмәт итә алмаган. Документларга караганда, ул һаман авырган, жүнләп сөйләшә дә алмаган (в языке имеет повреждение). Синод Алексий атакыйны эшеннән азат итә, элеккеге хезмәтләрен иске алып, монастырьда монах итеп калдыра.

Алексий, олы яшьтә һәм авыру булуына карамастан, миссионерлык эшенә алга таба да тәэсир итеп торган. Ул 1740 елның яз айларында синодта миссионерлыкны камилләштерү хакында сонгы тәкдирләрен юллай. Менә алар: керәшеннәргә крестный итеп урысларны гына билгеләргә, урысларга гына өйләнергә, яна чукуыңганнарны урыс авылларына күчереп утыртырга, ә алар урынына татар авылларына урысларны күчерергә, керәшеннәрне күзәтеп тору өчен жирле халыкларның телләрен белгән тагын ике дингә өндүрчә — миссионер билгеләргә. Шушы тәкдирләргә алга таба синод яисә сенат карарларында чагылыш таба. Алексий 1740 елның 28 маенда фани дөньядан бакый дөнъяга күчә.

Алексий Раифский житәкчелегендә Яна керәшен кантуры Идел бие халыкларын чукуыңдыруга бәйләмә биргәндә шуны истә тотарга кирәк дип уйлайм. Миссионерлар тырышлыгы белән утызынчы елларда христиан диненә күчүчеләр саны шактый арта, 108 дән 508 кешегә җитә. Сигез елда барысы 2140 кеше чукуыңдырыла. Аларның 3-4 проценты мөселманнардан булган. Зөйдәге Богородицки монастырьда керәшен мәктәбе ачылып, ул яна чукуыңганнар арасында ана телендә эшли ала торган поп-священниклар хәзерли башлай. Татарлар арасында миссионерлык эшен камилләштерү максатыннан татарчадан толмач та билгеләнә. Алексий житәкчелегендә миссионерлар әле көчләү, куркыту ысулы кулланмасаңлар да, килсә еллардагы күпләп чукуыңдыруга нигез хәзерлилә.

Архимандрит Димитрий Сеченов һәм күпләп чукуыңдыру

Казан губернаторы кенәз Алексей Голищын инициативасы белән 1738 елның ахырында Яна чукуыңдыру кантурының яна житәкчесе итеп архимандрит Димитрий Сеченов билгеләнә. Ул Мәскәү тирәсендә 1709 елның 6 декабрендә аксояк-дворян гаиләсендә туа, туганда Даниил исеме кушыла. Мәскәүдә Славян-грек-латин академиясен (Духовная академия) уңышлы тәмамлай, шунда 1730 елда оста тел укытучысы (учитель красноречия) итеп калдырыла. Ике елдан соң, 1732 елны, Димитрий исемен алып, ул монахлыкка күчә. 1738 елның ахырында Изге синод 29 яшлек монахны Казан епархиясенен иң зур Богородицки монастырь (99 монах, биләмәсендә 1116 крестьян хужалыгы) архимандриты һәм Яна керәшен кантуры житәкчесе итеп билгели.

Димитрийның төп казанышы — Казан епархиясе епискобы Лука Канашевич белән бергә Идел буенда яшәгән мөселманнарны һәм мәжүсиләрне православие диненә күчереп урыслагыштыруны максат итеп куеп миссионерлык эшен нигездән үзгәртү һәм күпләп чукуыңдыруны башлап җибәрү. Бу юнәлештә эш Димитрий инициативасы белән хәзерләнгән указдан башлана. Указга императрица Анна Иоанновна 1740 елның 11 сентябрендә тамга сала. Бу указ Русия дәүләтендә руханилар һәм хакимият даирәләре өчен мөселманнарны һәм мәжүсиләрне чукуыңдыруны оештырып өчен нигез була, миссионерлык эшен камил оештырырга мөмкинлек бирүче законлы нигез булып 1917 елның февраленә кадәр алыштыргысыз хезмәт итә.

Указ иң беренчедән Идел буенда яшәгән халыкларны христианизациягә эшен Зөя

Богородицки монастыре архимандриты, Яна керәшен кантуры житәкчесе Димитрий Сеченовка йөкли. Ул Казан епархия житәкчесе Лука Канашевич күзәтүе астында урыс булмаган халыклар арасында динне киң таратуны Казан, Нижгар, Әстерхан, Воронеж губерналарында оештырырга тиеш була. Шушы указга нигезләп, күп кенә тарихчылар хәзерге көнгә кадәр Яна керәшен кантуры 1740 елда нигезләнган дигән алгыш фикир йөртүне дәвам итәләр.

Православиене кабул итәр алдыннан миссионерлар һәр кешене игелекле тырышлык белән христиан дине тәғлиматларыннан Бог-Аллага ышануның бәхәссез һәм үзгәрмәс кагыйдәләреннән дөньяны барлыкка китерүче бер Богка (Аллага) ышану, Бог-Отец (Ата Алла), Бог Сын (Ул Алла), Бог-Святой Дух (Изге Рух Алла) өч күренештәге бер Бог (Алла) булуы, Христосның үз атасына тигән Алла Улы булуы, Аның жирдә кешеләрне коткарыр өчен газап чигүе, янадан терелүе һәм дә күккә ашуы, изге чукындыру, үлгәннәреннән янадан терелүе һәм киләчәктәге мәңгелек тормышы турындагы мөһим христиан догматлары һәм риваять-хикәятләрен үзләштерүенә ирешү, христианның төп догаларыннан «Отче наш», «Богородице Дево», «Символ Веры», «Десятизловие» белән таныштыру, өйрәтү һәм инандыру карала. Һәр чукынырга теләк белдерүче православие дине нигезләрен һәм ин кирәкле догаларны үзләштерүен расларга тиеш була.

Урыс булмаган халыклар арасында чукынырга теләмәүче табылса, аларны көчлөп, куркытып чукындыру тыела, миссионерлар Гайса пәйгамбәр шәкертләре шикелле вәгазь укып, тыйнаклык, тынычлык, сабырлык күрсәтеп, масаймыйча христианлыкка өндәргә тиеш булалар. Өлбәттә, указда язылган сүзләр тормышка ашырылган хәлдә, православие диненә башка халыкларны өндәү тыныч, табигый юнәлеш алган булыр иде. Тик аларның тормышка ашырылу мөмкинлегенә указны язган авторлар үзләре дә ышанмаган бугай, чөнки югарыда күрсәтелгән изге сүзләрдән соң ук миссионерларны саклау өчен Казан гарнизонның һәр миссионер командасына өчәр солдат кирәк булуы указда искәртелә һәм ул солдатлар монастырьларга урнаштырыла.

Указ чукынганнар православие дине кануннары нигезендә Аллаһыны мактау өчен дини бәйрәмнәрдә системалы рәвештә чиркәүгә килеп дога, Бөек Пост вакытында чиркүдә тәүбә-истигъфар кылырга, ислам диненнән христиан динен кабул итүчеләр мөмкин булганча мөселманнар белән аралашмаска тиеш булалар. Керәшеннәр арасында чиркәүгә иренеп, теләмичә генә йөрүчеләр булса, аларга акчалата штраф салу урынына җинелчә чиркәү епитимиясе, ягъни чиркәүдә халык алдында, гонаһлы булуны танып, берничә мәртәбә баш ию, бил бөгү дә җитә дип күрсәтелә. Бу биргәк тә ислам диненнән күчүчеләр хакында бара. Указда Алексей атакайның мөселманнар хакындагы бәяләмәсе дә китерелгән: алар үз горейф-гадәтләрендә катып калганлыктан ихтыяҗы булмаганда чукынырга теләп килмәс; шуның өчен керәшен татарлар арасында православие динен һаман бозып торучыларга карата указ акчалата штраф салу мөмкинлеген дә күрсәтә. Дин бозу очраклары билгеле булса, ул тиз арада, өч көн эчендә, Яна керәшен кантуры тарафыннан тикшерелергә тиеш була.

Указның бер пункты турыдан туры татарларны урыслаштыру сәясәтен аеруча җентекләп карый. Башта керәшеннәр һәм урыслар арасында өйләнешеп яисә кияүгә чыгып, гаилә кору юлы белән дустанә мөнәсәбәтләр урнаштыру кирәккә күрсәтелә. Иортларында урыслардан кияү яисә килән булган очракта керәшеннәр христиан диненә каршы эшләр кылмас, элекке диннәрен өкрәлөп онытырлар, диелә. Урыслар, кызларын керәшеннәргә кияүгә биргән очракта, алардан калым сорамаска тиеш булалар; ә керәшеннәргә чын мәгънәсендә православие диненә күчеп ныгыгач кына, үзара өйләнеп, гаилә кору рөхсәт ителә.

Бу указда беренче мәртәбә чукынган һәм христиан диненә күчмичә калган мөселманнар һәм мәжүсиләрне яшәгән урыннарыннан икенче урынга күчереп утырту билгеләнә. Указның авторлары чукынганнар белән мөселманлыкка яисә мәжүсилеккә калган кешеләрнең бергә яши алмаганлыгын алаганнар, күрәсен. Керәшеннәрен мөселманнардан аеру өчен аларны урыслар арасына күчереп, урыс кызларына өйләндерү карала. Алай мөмкин булмаганда, элек чукынганнар (старокрещенныйлар) арасына күчереп, яна урында аларга элеккеге урындагы шикелле җир бүлөп бирелергә тиеш була.

Урыслар һәм керәшеннәр арасына күчеп утырырга теләмәүчеләрне Сарытау һәм Царицын (хәзерге Саратов һәм Волгоград шәһәрләре) арасына күчереп, жир бүлеп биру карала. Бу махсус урында яна керәшен авыллары салу, ә анда һәрбер 250 йортка бер чиркәү төзү кирәк дип табыла; һәр чиркәүдә алты рухани керәшеннәргә көнә-төнә күзәтәп, православие диненә өйрәтәп торырга тиеш булалар. Авылларда староста итеп керәшеннәргә сайлап, алар авыл халкы арасында тәртип сакларга, керәшеннәргә кыерсыту очрагы була калса, алар воеводаларга яисә Казан губерна кансәләренә хәбәр итеп торырга тиеш булалар; шикаятьләренә тиз арада тоткарлыксыз тикшерү дә карала.

Указ буенча урыс диненә күчкән керәшеннәргә шактый ташламалар билгеләнә. Беренчедән, христиан диненә күчкән һәрбер кеше өч ел салым-налог түләүдән азат ителә; керәшеннәр түләргә тиеш налог чукуынмаганның өстенә салына. Икенчедән, заводларда эшләргә тиеш керәшеннәр бу эштән шул ук вакытка азат ителә. Өченчедән, керәшеннәр рекрутлыктан азат ителәләр һәм рекрутларны жыю расходлары өчен акча жыюда катнашмаска рөхсәт ителә. Керәшеннәр өчен рекрутларны мәселманның өстәмә жыярга тиеш була.

Мәселманның һәм мәжүсиләргә православие диненә күчүне кызыксындыру өчен төрле бүләкләр тапшыру да карала: ярлыларга, кара халыкка — жиздән эшләнгән хач-төрә, күлмәк, кафтан, бүрек, бияләй, аяк киеме; баеракларга — көмеш төрә, сукнодан кафтан, итек, күлмәк; болардан тыш һәрбер керәшенгә илле тиеннән бер сум илле тиенгә кадәр акчалата бүләк тә билгеләнә. Ганәләргә белән чукуынган очракта керәшеннәргә өй почмагына куяр өчен икона бүләк ителә.

Чукуындырылган мәселманның һәм мәжүсиләр арасынан миссионерлар хәзерләү нисбәтеннән указ Казандагы Федоров монастырендә, Алабугада, Цивильскида (хәзер Чуаш Республикасында), Царево-Кокшайскида (Мари Эль Республикасы), барысы дүрт урында, һәрберсе 50 бала укырга исәпләнгән махсус керәшен мәктәпләрен ачуны карый. Мәселманның һәм мәжүсиләр яшәгән төрле төбәкләрдә урнашкан бу мәктәпләр татар, башкорт, мари-чирмеш, чуаш, мордва, удмурт-ар халыкларынан миссионерлык эшен алып барырлык руханиларны хәзерләүне күз алдында тоталар.

Чукуындыру кантурын тоту һәм мәселманның, мәжүсиләр арасында миссионерлык эшен алып бару өчен ел саен ун мең сум акчаны хөкүмәт казнадан бүлеп бирә. Ә миссионерларны ашату-эчәртү өчен азык-төлеккә Зөя монастыре архимандриты Димитрий Сеченов мәселманның һәм мәжүсиләрдән үзе теләгән урыннан жыеп алырга рөхсәт бирә. Указ нигезендә Зөя монастыре кырында чукуну өчен килгән кешеләр өчен йортлар, фатирлар төзү дә карала. Алар бирегә төрле төбәкләрдән чукунырга, үгет-нәсихәт, христиан дине нигезен төшенер өчен килергә тиеш булалар.

Шушы 23 пункттан торган указ нигезендә Идел-Урал якларында һәм башка төбәкләрдә татарларны чукуындыру көчәйгәннән-көчәя бара. Патшабикә Анна Иоанновна 1740 елның 11 сентябрендә имза салып сенатка юнәлтелгән указ тормашка ашырылу Петр патшаның яраткан кызы Елизавета Петровнаң 20 еллык патшалык елларына туры килә, чөнки Анна Иоанновна указ чыгарган көннән бер ай чамасы вакыт үтү белән фани дөньядан бакый дөньяга күчә. Указдагы көчләмичә, Гайса пәйгамбәр шикелле үгетләп чукуындыру таләбе тиздән онытыла, чөнки татарлар арасында үзе теләп чукуынучылар бик сирәк табыла. Халыкны төрле яктан бик каты көчләү, дини һәм милли эзәрлекләү, жәберлүү башлана, татарны — милләт, исламны — дин буларак юкка чыгару өчен көрәш кызганлыктан, татар авылларында тормыш мәхшәргә әверелә.

Идел-Урал якларында урыс булмаган халыкларны христианлаштыруны тизләтү өчен Димитрий Сеченов тәкъдире белән яна миссионерлар итеп Киев духовная академиясен тәмамлап Казан духовная семинариясендә эшләүче укытучылар Василий Пуцек-Григорович, Сильвестр Гловацкий, Филипп Скаловский һәм Мәсәүдә поп булып хезмәт итүче грузиннардан Георгий Давидов билгеләнәләр. (Грузин поплары православие динен осетиннар арасында шактый уңышлы таратуды белән тарихта мәгълүм). Алар барысы да Идел-Урал якларында урыс булмаган халыклар арасында православие динен киң таратуда шөһрәт казанган миссионерлар рәтенә керәләр.

Миссионерларнын тырышып эшләве, төрле ысул белән христиан диненә үтетләү 1741 елда ук нәтижә бирә башлый. Бу елны 416 чирмешне Царево-Кокшайск (хәзер Йошкар-Ола) өязендә Георгий Давидов чукундыра; Уржум һәм Вятка өязләрендә 475 чирмешне һәм ар-удмуртны — Вениамин Пуцек-Григорович, Алатор өязендә чукундыру кантуры житәкчесе Димитрий Сеченов — 721 мордваны, Пенза өязендә 114 мордваны — Стефан Давидов, чуаш, мордва һәм башка халыклардан 179 кешене Казандагы Владимир соборы протопобы Иоанн Симонов чукундыралар. 1742 елда чукунычулар саны тагын да арта. Бу елны иң күп — 3342 чирмешне Георгий Давидов чукундыра; Керенски өязендә 108 мордваны — Иоанн Филиппов; Стефан Давидов — 913 татар, мордва, чирмешне, Вениамин Пуцек-Григорович 282 төрле диндә булган кешеләрне чукундыралар.

Урыс булмаган халыкларны православие диненә күчерү өчен төрле ысуллар кулланыла. Шулар арасында жинаять кылган адәмнәрне чукуынган очракта жаваплыктан азат итү турында указ булуга карамастан, сенат архимандрит Димитрий атакай тәкъдими белән 1741 елнын 11 мартында шушы хакта яна указ кабул итә. Бу указ нигезендә үзләре теләп чукуынган жинаятьчеләрне жәзадан азат итү генә түгел, ә Русиянеч эчке районнарына, урыслар арасына күчереп утырту карала. Мондый указы православие руханилары хушлап чыгалар. Вятка епискобы Вениамин «үлемнән шундый мәрхәмәтле коткару очракларын күрөп мәжүси вотяклар (удмуртлар) күпләп православие динен кабул итәрдәр» — ди. 1741 елда удмуртлардан О. Алешина үлем жәзасыннан азат ителә, аны хатын-кызлар монастырендә ыргы ел тәүбә итү белән чикләнәләр. Шушы ук елнын 14 августында Чабаксар төрмәсендә утырган жирле халык вәкилләре ат урлауда һәм кеше үтерүдә гаепләнүдән азат итеп чукундыралар һәм Мәскәү тирәсендәге патша биләмәсе булган вулысларга күчерәләр.

Урыс миссионерлары һәм хакимият православие динен таратуда ир-егетләренә рекрут итеп солдатка алудан азат итү алымын бик яхшы файдаланганнар. Ул чорларда гади татар крестьяны рекрут итеп алынса, анын туган якларына кире әйләнөп кайтуы бөтенләй мөмкин булмаган дисәк тә дөрес булыр иде. Әти-әни, туган-тумача рекрутны патша армиясенә озатканда анын белән бөтенләйгә хушлашкан. Ул вакытта татарлар Балтыйк буенда хезмәт иткәннәр. Хезмәт вакыты тәмамлангач та, аларны туган якларына кайтармыйча, чик буена урнаштырганнар. Каты авырып, яисә яраланып хезмәт итә алмаган солдатлар гына өйләренә кире әйләнөп кайта алганнар. Шуна күрә солдатка алынуны әжәл белән тинчләгән яшьләр рекрутлыктан чукуну ярдәмдә генә котыла алганнар.

Шулай ук архимандрит Димитрий тәкъдими нигезендә синод 1742 елнын 6 апрелендә хәрби хезмәттә булган калмык, татар, мордва, чуаш, чирмеш һәм башкаларны полклардагы гаскәри священниклар чукуындырга тиеш дигән указ кабул итә. Указ нигезендә армиядәге полкларга урыс булмаган солдатларны православие диненә нигезләренә, дога кылырга өйрәтү, аларны һәрдаим күзәтеп тору йөкләнә. Шушы указдан соң армиядә хезмәттә булган татар һәм башка халыклар арасында православие динен тарату буенча максатчан эш башлана.

Рекрутларнын чукунын армиядән азат ителүе турында 1746 елда Зөя өязе Янбахты һәм Дүртөйле авылы ясаклы татарлары Андрей Ашкин һәм Үтәган Якшурин язган шикаять күрсәтә. Алар фикеренчә, йомышлы һәм ясаклы татарлар, чуашлар, чирмешләр һәм мордвалар рекрут итеп билгеләнсәләр, алар барысы да акча һәм ашамлыклар алгач та чукуынганнар һәм солдат хезмәтеннән азат ителгәннәр. Алар урынына һәр авылдан алтышар һәм аннан да күбрәк кеше ынадан рекрут итеп жиберелгәнлектән халык бөтенләй бөлгенлеккә төшә. Зөя өязендәге мәселманныр керәшеннәр өчен өстәп 1638 сум салым түләргә тиеш булалар. Өстәмә салымны түләр өчен татарлар йортларын, мал-туарын сатсалар да, салым түләргә акчалары барыбер житми; шуна күрә алар төрле якларга качып китәргә мәжбүр була.

Солдатка алынырга тиеш егетләреннән православие диненә күчү очраклары күп булганлыгы христианлаштыру статистикасында яхшы күзәтелә. Дөрестән дә чукунычулар арасында хатын-кызлар саны ирләр саныннан күпкә ким. 1744 елда 139 чукуынган татар арасында 14 кенә хатын-кыз теркәлгән; 1745 елда бу саннар — 159 га 26, 1746 елда 184 һәм 37. Алга таба да православие динен кабул итүче татарлар

арасында ирләр күбрәк булса да, хатын-кызлар саны әкренләп арта. 1748 елда 1173 татар чукинса, аның 329 хатын-кыз; 1751 елда 1441 һәм 673.

Димитрий дини эзәрлекләүне иң беренче татар-мөселманнарға, мулла-мөдәррисләргә, мәчетләргә каршы юнәлтә. Чөнки мәжүси мордва, чирмеш, чуаш, удмурт халыклары чукиндырута бик каршы килмәсәләр, татар-мөселман халкы башта миссионерларга нык каршы торган, алар арасында чукинуучылар саны бик аз. Ул заманда ислам дине мөселман кешесенен рухи таянычы гына түгел, яшәү рәвеше дә була: татар кешесенен гадәти тормышы шәригать кануннары буенча тәртипкә салынганга күрә, муллаларның мәхәлләләрдә халык алдында абруе зур була, чөнки ул намаз, вәгазә уку белән бергә халык өчен мөһим башка вазифаларны да үтәгән, казый-судья да, укытучы да, хәтта табиб та булган. Шунун өстенә урыс руханилары ислам динен үзенә табиғый көндәшә итеп тә карый, чөнки ул чорларда мөселманнарның мәжүсиләргә рухи яктан тәэсирә насара диненнән көчләрәк тә булган дисәк тә ялгышмабыз кебек. Һәрхәлдә, урыс руханилары ислам дине Русиядә артык активлашудан бик шикләнгән һәм аны булдырмас өчен вакытында кирәкле чаралар күргән.

Яңа көрәшен кантуры, мөселманнарның чукиндырута каршылыгын юкка чыгару нияте белән, рухи һәм мәдәни үзәк булган мәчетләргә жимерүдән башлый. Татар авылларында мәчетләргә жимерү Димитрий тәкъдире нигезендә 1742 елның 10 майда синод тарафыннан кабул ителгән указдан башлана. Шушы синод указын алу белән татар авылларында мәчетләргә, мөдәррисләргә жимерү, рәхимсез вату башлана. Авылларга нур биреп торган мәчетләргә, рухи вә мәгърифәт үзәкләрен жимерү шаукумы табигать афәте сыман үтә. Бик аз вакыт — бары тик 1742-1743 елларда гына да Казанда һәм өяздә 536 мәчетнен — 418е, Себер губернасындагы Тубылда, Тарада һәм башка өязләрдә 133 мәчетнен — 98е, Әстерхан губернасында 40 мәчетнен 29ы ваттырыла. Татарча язма жьентыкта бу афәт болай тасвирлана: «Мен дә ети йөз дә кырык өчтә мәсҗидләр бозылды, аз калды.

Биредә китерелгән саннар хакында аерым аңлатма биреп китү зарур дип уйлыйм. Мона кадәр басылган тарихи хезмәтләрдә 418 мәчет Казан губернасында жимерелгән дип раслана. Мин исә Мәскәү архивында сакланган яңа чыганаclarга таянып мондый фикергә килдем: күрсәтелгән сан Казан Татар бистәсендә һәм Казан өязендә жимерелгән мәчетләргә генә карый, биредә сүз бөтен губерна турында бармый.

Ул заманда Казан өязе, элекке Казан ханлыгы традициясен дөвам итеп, биш даругага бүленгән булуы тарихчыларга яхшы билгеле. Бу документта да Казан өязе шулай итеп күрсәтелгән. Галич даругасында — 17, Алат даругасында — 91 мәчетнен барысы да ваттырыла; Жори даругасындагы 97 мәчетнен 96сы, Нугай даругасында 83 мәчет жимертелә, ә 52се калдырыла; Арча даругасында 127 мәчет жимертелә, 65е сакланып кала. Ничек итеп Арча һәм Нугай төбәкләрендә мәчетләргә саклап кала алганнырын әлегә аңлап булмый. Мәчетләргә жимерелгән кайбер авылларны атап китик: Галич даругасында бу — Котлыбулат, Кулбаш, Чуаш авыллары; Алатта — Япанча, Олы Сөрдә, Әтнә, Ташкичү, Кенәр, Куныр авыллары; Жоридә — Арташ, Кече Кирмән, Баландыш, Иске Жори авыллары; Нугайда — Әлки, Ибрай, Елховой Багрәж, Шахмай, Әлмәт авылларында; Арчада Түбән Симет, Сатыш, Янгул, Казиле, Югары Мәтәскә, Кырлай, Сикертән авылларында мәчетләр жимертелә, ә Югары Симет, Мөнгәр, Казанбашта, Түбән Мәтәскәдә, Урта Пошалымда, Югары Корсада мәчетләргә тимәгәннәр. Шунысы игътибарга лаек: ул вакытта 7-8, хәтта 4 йорты гына булган авылларда да мәчетләр эшләп килгән. Казан губерна канселәрендә төзелгән шушы документ жимерелгән мәчетләргә санын дөрес икәнлектә ин мөһим дәлил булып тора.

Кызганыч ки, сонрак бу сан ни сәбәптәндер, рәсми документларда бөтен губерна саны итеп күрсәтелә башлый. Ә бит биредә татарлар күп яшәгән башка өязләр күрсәтелмәгән. Һәрхәлдә, бу сан Русиядә, Идел-Урал якларында миссионерлар тарафыннан кылынган вәхшиләкнен чын масштабын күрсәтми. Оста куллы татар-мөселманнар тарафыннан төзелеп, авылларда иман нуры таратып торган мәчетләр Русия империясенен барча төбәкләрендә дә күпләп жимерелә һәм аның чын, дөрес саны күрсәтелгән саннарга караганда ким дигәндә 2-3 мәртәбә артык булырга тиеш.

Тагын шуны күрсәтеп китү кирәктер дип уйлыйм: мәчетләргә жимерү ислам динен татар халкы арасында какшатуга да, православие динен кабул итүчеләр санын арттыруга да китерми; киресенчә, ул православие миссионерларының кылган эшләренә карата нәфрәт уята, ә татарлар, үзләрен керәшеннәр белән бутамасыннар өчен, башка халыклар белән аралашканда, танышканда үзләрен мөселман дип атый башлыйлар. Алар арасында чукынучылар саны 1742 елда үткән елга караганда ике мәртәбә диярлек кими һәм 88 кеше генә тәшкил итә. Бу сан башка елларда да бик артмый, елына 100–150 тирәсе була.

Чукундыру кантуры миссионерлары мәчетләргә вату-жимерү белән беррәттән Идел буендагы керәшен авылларында чиркәү һәм монастырьлар салу эшен дә киң жәелдереп жибәрәләр. Керәшен авылларында чиркәүләргә күп итеп төзүне шулай ук архимандрит Димитрий Сеченов башлый. Башта ул сенатка авылларда 30 чиркәү төзү кирәк дип мөрәжғәт итә. Сенат исә чиркәүләргә керәшен авылларында гына түгел, чукунырга теләмәгән мөселман-татар авылларында да төзү, төзелешкә мөселман татарларның үзләрен дә җәлеп итү турында ферман чыгара. Беренчеләрдән булып Казан епархиясендә уналты чиркәү төзелә башлый. Шулар арасында Казан өязе Жәри даругасындагы Түбән Акташ һәм Ямаш авыллары, Нугай даругасындагы Кутыш, Сембер өязләрендәге Куроедовка, Царево-Кокшайск өязендәге Нурма авыллары күрсәтелә.

Казан епископы Лука төхдигә белән чиркәү, монастырьлар нигезен салганда борынгы татар зиратларындагы каберташлар киң кулланыла. Шулай итеп халкыбызның борынгы гореф-гадәте, теле һәм мәдәнияте ядкәрләре вәхшиләрчә юк ителә, чиркәүләргә күп еллар буге ныклы нигез булып хезмәт итә.

Бу турыда бер гыйбрәтле мисалны Мәржани хәзрәтләргә дә китерә: «Моннан житмеш еллар элек Әтрәчтән биш чакрым көньяктарак урнашкан Жанбакты исемле рус авылы алпавыты шул авылга чиркәү салдырганда, нигезенә таш кирәк булгач, шундагы тигез ташларны кулай табып, мөселманнарның олылап хөрмәт иткән ташларыннан егерме-утызлабын агач чиркәүгә нигезенә куйдырган. Әтрәч авылының яше сиксәннән узып барган мөзгине түбәндәгеләргә сөйләде: «Мин бала чагымда атам белән шул авылга йомыш белән барганда ул ташларны төзәтеп куйганнарын карап тордым. Атам елап: «Менә, балам, безнең авылыбыздагы газизләргә каберләре өстендә ташларны чиркәү бусагасына куялар,— дип әйтте».

Димитрий миссионерлык хезмәте өчен чыгымнарны арттыру жәһәттеннән шактый хезмәт куя. Аның үтенече буенча 1742 елның 10 маенда императрица Елизавета Петровна аларны 15415 сум 72 тиенгә күтәрә.

Рус булмаган халыкларны христианлаштыру өчен төрле ысуллар куллану көтелгән нәтиҗәгә бирә. Бу түбәндәге таблицادا аермачык күренә.

Идел буге халыкларын чукундыру нәтиҗәсе (1739—1742 еллар).

Халыклар	Еллар				
	1739	1740	1741	1742	Барлыгы
1. Татарлар	39	39	143	88	309
2. Мордвалар	46	58	3808	7101	11013
3. Чуашлар	43	65	617	1025	1750
4. Чирмешләр (марилар)	71	110	3785	4136	8102
5. Удмуртлар	4	29	806	8	847
6. Башкортлар	3	7	-	-	10
Җәмгысе	206	308	9159	12358	22031

Югарыдагы таблицакка карасак, Димитрий житәкчелегендә миссионерлык эше 1740 елның 11 сентябрь указын тормышка ашыруда искиткеч югарылыкка күтәрелә, чукуныучылар саны 1739 елда 206 кеше булса, 1742 елда 60 мәртәбә артып, 12358 кешегә житә. 4 ел эчендә православие динен кабул итүчеләр саны 22031 кеше була. Шулай итеп, мәжүси халыкларын күпләп чукундыру уңышлы рәвештә тормышка ашырыла башлый. Бу исә Русия тарихында моңа кадәр булмаган хәл.

Яна керәшен кантуры житәкчесе Димитрий Сеченовның изге эшләре синод һәм дә патшабикә Елизавета Петровна тарафыннан югары бәяләнә һәм ул 1742 елның 1 сентябрендә Нижгар епархиясенә епископ итеп билгеләнә. Биредә дә ул ин беренче эш итеп урыс булмаган халыкларны чуқындыру белән шөгыльләнәргә тиеш була. 1746 елда чуқынганнар саны Нижгар епархиясендә 50430 кешегә жита.

Димитрийның Нижгар епархиясендә миссионерлыкта чиктән тыш активлыгы мордвалар арасында зур ризасызлык тудыра. Нижгар өязе Түреш вулысында яшәгән мордвалар: «Без христиан динен кабул итә алмыйбыз. Үзәбезнен элекке мордва динендә булырга телибез, безнен авылларда татар мәчетләре юк, без кырларда, урманнарда дога кылабыз, Әгәр дә безне, сезнен ятимнәрегезне, көчли башласалар, без, православие динен кабул итәргә теләмәгәннәр, качып урманнарда һәм башка урыннарда китәрбез,— дип өяз, провинция администрациясенә мөрәжәгать италәр. Әлбәттә, миссионерлар мондый кисәтүне искә алып тормыйлар. 1743 елны Димитрий житәкләгән миссионерлар командасы мордвалар яшәгән Сарлы авылына килә. Ин башта алар мордваларның изге урыны булган зиратын туздырып ташлылар һәм яндыралар. Янәсе, зират чиркәүгә артык якын урнашкан. (Чиркәү зиратка караганда күп сонрак төзелсә дә). Изге урыннарын тузгытуга һәм яндыруга ачуы чыккан мордвалар миссионерларны кыйный башлылар. Миссионерлар чиркәүгә кереп биләнергә мәжбүр булалар, ә Димитрий авыл побының бәрәңге базына качып кына котылып кала.

Мондый кимсетелүдән ачуы чыккан Димитрий атакай үтенече белән авылга гаскәриләр жиберелә. Солдатлар командасын каршылаган халыкка солдатлар мылтыктан ут ачалар: 35 кеше үтерелә, 31е яралана, 136 кеше кулга алына. Авыл халкының зиратын тузгытуга һәм яндыруга ризасызлыгы фетнә итеп бәяләнә. Несмеяно Василий—Кривой исемле чуқындырылган мордвин дәүләткә каршы фетнә оештыруда, христиан диненнән мәжусилеккә кире кайтуда, хачны муеныннан алып ыргытуда, иконаны ватуда гаепләнә һәм тере килеш утта яндырыла.

Түреш вулысында булган вакыйгалар 1744 елның 22 июнендә синод һәм сенатның берләштерелгән утырышында тикшерелә. Бу вакыйгалар буенча махсус чыгарылган указда мордваларны алга таба христианлаштыруга каршылык күрсәтмәскә тиешлеге әйтелә, мондый хәлләр янадан кабатланган очракта гаскәриләр командасы жибереп тынычлык урнаштыру карала. Шул ук вакытта Димитрий атакайга христианлаштырган вакытта көчләмәскә кушыла, указларда әйтелгәнчә үгет-нәсихәт, йомшак ысуллар кулланып чуқындыру тиеш, диелә. Әмма чуқындыруга теләмәгән мордваларны куркыту, көчләү Димитрий тарафыннан алга таба да шактый кулланыла һәм аның тырышлыгы аркасында мәжүси халыклардан беренче булып мордва халкын чуқындыру унышлы тәмамлана.

Дини эзәрлекләү, халыкны православие диненә тарту ин көчәйгән дәвердә— 1748 елда— Димитрий, барча эшен калдырып, Казан тирәсендәге данлыклы Раифа монастырена килә һәм биредә ул 1752 елга кадәр гади бер монах булып яши. Шуна да карамастан, ул еш кына Лука Канашевич белән очрашып тора, миссионерлык эшенә тәэсирен жуймый. 1752 елны Димитрий Русия православие чиркәвенен ин дәрәжәле югары органы булган синод әгъзасы итеп төгәенләнә. 1757 елда ул Новгород епархиясенен житәкчесе итеп тә билгеләнә. Әби патша — Екатерина-Сания¹ заманында Димитрий патшабикәгә ин якын торган руханиларның берсенә әверелә, Екатерина II не тәхеткә бәхлилли, ана таж кидерә. Патшабикә дә аның хезмәтләрен онытмый, митрополит дәрәжәсенә күтәрә, бер мен крестьянны крепостной итеп бүләк итә, француз фәлсәфәчесе Вольтерга ана урыс руханилары арасыннан үрнәк рухани итеп күркәм характеристика биреп хатлар да яза. Чуқындыру кантуры ябылгач та Димитрий миссионерлык эшен дәвам итә, аны камилләштерү өчен төзелгән махсус комиссия житәкчесе итеп билгеләнә. Әби патша тарафыннан яна законнар чыгару өчен чакырылган комиссия әгъзасы итеп сайлана, биредә дә дини мәсәләләр буенча комиссия житәкчесе буларак шул ук христианлаштыру мәсәләсен алга сөрә, аны махсус тикшертә. 1767 ел ахырында кинәт вафат була.

Ахыры киләсе санда

¹ Татарлар «әби патша»ны олылап шулай дип тә атап йөрткән.

ТАТАР КИТАБЫ

1612 ЕЛНЫ ГЕРМАНИЯНЕҢ ЛЕЙПЦИГ ШӘҖӘРЕНДӘ
«ТӨРКИ-ТАТАР ТЕЛЕ ГРАММАТИКАСЫ» БАСЫЛГАН

...Халкымның башка бик күп яхшы
гадәтләрен истә тоткан халдә (хәтта
үземә ошамаганнарын да онытмаган
килеш), аның милли йөзен, рухи
кыяфәтен билгели торган төп үзенчәлеге
дип иң элек бер сыйфатны әйтер идем.
Ул бер сүзгә сыеп бетә: «Китапчылык...»

Миркасыйм Госманов

Нинди аһәңле янгыраш: Татар Китабы! Газиз халкыбыз өчен аерата мөкатдәс саналган әлеге атамалар янәшәлеге аң-зиһенгә генә сыешып бетмәслек нинди мәгънәви эчтәлек хасил иткән! Бу сүзләргә үзалдына тәкрат кылган саен аларның асыл әһәмияте арта бара күк.

Димешләрдер ки, Мөхәммәд Мостафа (с.г.в.) берәр карьергә яки калага барса, әүвәл ошбу торак урынының исемен сорашып белгән; һәрәяктән да килешле нам-ат аны ихла сөендәргән, күнеленә ятмаганыннан исә йөзенә канәгатьсезлек галәмәте чыккан. Гомумән, пәйгамбәрәбез хисеменә муафыйк атамаларны яраткан. Әгәр ана «Татар Китабы» тезмәсен кабатларга туры килгән булса, мөгаен, ул үзгә мөмнүнлек белән олы хисләр генә кичерер иде.

Татар Китабы... Бу ләгати тәлгәштә буй житмәслек галилек тә, аерым кысалардан чыкмаган галәбәле мәгърурлык та, элгәrlәрнен милләт варисларына каттый әманәте дә, фажиғалә чарасызлыкка тоташкан аһ-зарлы гажизлек тә — һөммәсә дә бар. Күрәсен, боларның барысы да беренчә карашка гадәти тоелган «китап» сүзенен күпне аңлатучы «татар» атамасы белән уртақ бәйләнештә торуыннан киләдер. Хәтта бөтен дөньяда да инкарь итүче табылмас, безнең кавем үз-үзен белә башлаган дөвәрдән бирле рухи мирасны насыйп язмышының аерылгысыз өлеше рәвешендә күргән. Язымыш, язу... Татар Китабының жанны татлы-ачы кичерешләргә әтәруе менә шушундый кырыс чынбарлыкка да бәйле.

Чыннан да, телебезнең бер мөжизасы: әлеге атамаларның кәламә тәсбихтәге янәшәлеге татар халкының олуг сыйфатын — китапны үзенә гомерлек юлдашы итеп санавын да анык билгели. Дөресрәгә, Аллаһ безне киң ризыгыбыз, китабыбыз белән бергә яраткандыр. Күктән кат-кат ингән «Укы!» әмеренен кайтавазы яп-яшь дөвамчыларыбыз колагында һәмишә янгырап тора. Хәлифә кыяфәтлә аксакаллар да васыять иткәндәй искәртә: уку — бишәктән ләхәткә чаклы. Нәни оныкларын фарыз гамәлгә өндәп, дәү әниләр хикәят сөйләп куя. Имештер, бер кечкенә малай китап актартып утыра. Аннан сорыйлар: «И, угылым, кулыңда ни-нәрсәдер?» Угыл әйтер: «Бу бер шундый нәрсә икән ки, ул зирәкләрнен зиһенен уйнатыр, ә ялгызларга юлдаш булыр...»

Китапның гомер ахырына кадәр озата баруын раслаган күк, дәү әтиләр мондый хикәятләргән шактый монсуын искә төшерер. Монысы болайрак... Үлем түшәгендәгә картка акыннары сәәль бирә: «Нәфесен ни телидер?» Сонгы сулышларын алган карт бик авырлык белән әйтер: «Китап йөзенә бер карар идем...»

Бездә гадәти китап сүзе белән Изге Китап сүзе үзара шулкадәр табигый бәйләнәп китә ки, еш кына очракта аларның уртақ төрбияви максатларга хезмәт иткән аваздашлыгы чын мәгънәсендә гажәпләнү уята. Ирексездән, сорап куясын: башка

кавемнәр телендә бармы икән «китап сүзе» кебек гомум гыйбарә? Китап әйтә... Тирән фикер тулланган абруйлы чыганак булуына ишарә итеп әйтелә торган әлегә сүзләр ерак олугларыбызнын төрледән-төрлө акыл хикмәтләрен үзенә жыйган Татар Китабына карата да кулланыла. Китапнын белмәгәнә юк, дип төшендерә мәкальләребез жыентыгы. Әлбәттә, мондый канатлы сүзнен тууына әүвәле Корьән сәбәпче булгандыр. Әмма китапка электән үк үзенчә иман китергән халкыбыз ошбу гыйбарәнә тора-бара гавами әйләнешкә кертеп жибергән.

Мәгълүм ки, дөньяви китапнын тамырлары кадими заманнарда — миладиннын аръягындагы чорларга барып тоташа. Үзенә тарихи тупрагында беренчеләрдән булып барлыкка килгән Татар Китабы гасырлар дәвамында үскән абруе белән башка халыклар алдында масаймый. Юк, ул Кече Азиядәге борынгы Пергам патшалыгында битләре яш сарык тиресен кулланып эшләнгән атаклы элдин китаплары белән дә, антик дөньядә папирустан көпшә сыман итеп төрөлгән гаммәви кодекслар белән дә, Кытай дәүләтенә беренче нәшире Би Шэн тарафыннан тәҗрибә рәвешендә чыгарылган тәүге чин басмалары белән дә ярышырга теләми. Татар Китабы үзенә ласкы урынын яхшы белә, һәм әлегә урын болай да бәләкәй түгел.

Ничек горурланмаса мөмкин, татар, төрек, фарсы, гарәп телләрендә басылган китаплар Русиянен төрлө төбәкләренә, географияне кинәйтеп әйткәндә, Кытай Төркестанына, һиндстан, Иран, Төркия, Әфганстанга, гарәп илләренә сәфәр тоткан. Әлегә басмалар аша алдыңгы фикер таралган. Кайбер төрки телле халыклар Татар Китабын үзләренә милли китабы, мәдәни хәзинәләре түрәннен урын алган язма истәлек итеп таний. Безнең китапны укый алган һәм татарча яза белгән казахнын очсыз-кырыйсыз далаларда адашып калган аймакларда укымышлы саналуы да мәгълүм. Кызыл юлбашчылар еш искәрткәнчә, китап — гаять зур көч. Моның шулай икәнә патшалар да белгән. Табигый ки, «басурман китабы»нын шулай биниһая кодрәткә ирешә баруы исә паризмынын урыс булмаган халыкларны кысу сәясәтенә каршы килә. Самодержавие монын белән ничек килешсән?!

Татар Китабы... Халкыбыз яшәсәненнә аерылгызсыз гомерендә ул нинди генә авырлыклар кичермәгән! Сүз хикмәтен белмәгән кешенә миһнәт күп, дип ташламасыз рәвештә кисәткән борынгылар. Китап белән бәйләп караганда, әлегә артык дәрәжәдә каттый хөкәм безнең өммәткә туры килеп бетми. Сүз хикмәтен белә торып, татар халкы өлешенә миһнәт ишеләп торган, һәм татарнын китабына да. Әйтерсен, ул озын гомере бие кылдан нечкә, кылычтан үткән сират күперә аша үтә.

Чынбарлык гаять кырыс, үз дәүләтен югалткан халыкнын китабы да үксез кала. Әгәр кавемә геноцидка тиң эзәрлекләүгә хөкәм ителсә, синен китабын да рәхимсез кысуга дучар була. Гомерләре китапка бәйләлектәндәр, бездә төрлечә эзәрлекләнгән археографлар, библиографлар һәм каллиграфлар да житәрлек. Әйтик, милли археографиябезне үстерүгә һәркайсы үзенчә өлеш керткән әдәбият һәм фән әһелләре Габдерәхим Утыз Имәни, Ибраһим Хәлфин, Шинәбетдин Мәржан, Гали Чокрый, Хосәен Фәезханов, Риза Фәхретдин, Сәид Вахиди, Газиз Гобәйдуллин, Галимжан Ибраһимов, Фазыл Туйкинны (тулы булудан ерак торган бу исемлектә, әлбәттә, әлегә тармакка нигез салышучылар да бар) татар халкынын авыр чорларына туры килгән гомерләрендә каты куллы тоталитар дәүләт оешмалары да, миссионер ильминскийлар, карагүһчүләр да, руханилар, күсәклә мөтәтәнкийтчеләр, жасуе-әләкчеләр дә, шулай ук икейөзлө каләмдәшләре дә төрлө дәрәжәдә аерым-аерым жәберләп торган. Сүз дә юк, китап өчен генә түгелдер. Әмма алар арасында каләм хакийкате хақына башлары киткән асыл затларны да күрәбез.

Татар Китабы... Жанга якын әлегә сүзләренә кабатлаган чакта хәтта «табу» кәлимәсе ишетеләп куйгандай тоела. Барысын да күргән, дөньяга чыгуын тыюны да кичергән безнең китап. Самодержавие ветосы көчен югалткан та (1849), ана берсеннән-берсе мәкерлерәк афәтләр ябырылган. Царизм үжәт татар басмасына бөтенләй табу салыр иде, әмма анын шәрәк халыкларында үз сәясәтен үткәрәсе бар, ә монын өчен «татар-монгол тумасы»нын китабы кирәк.

Патша хакимиятенә язма казанышыбыз белән үчлөшү нигезендә, беренче карашка, динара мөнәсәбәттән килеп чыккан каршылык ята кебек: Татар Китабы,

янәсе, мөселманлыкны көчәйтүгә, христианлыкны зәгыйфьләндерүгә китерә. «Мөселман китабы» хәтта православиегә каршы китап итеп бәяләнә. Туктаусыз чыгып торган милли басмаларның ярминкәләрдә чагыштырмача түбән хакка сатылуы, һәр төрлө сәүдә нокталарында аларның озак ятмавы, китапларның башка әйбергә алыштырылуы Лука Канашевич кебек миссионерларның ачуын китергән. Көчлөп чукундыру шаукуымының көткән нәтижәләренә бирмәвенә, имеш, әлеге дә баягы Татар Китабы гаепле.

Безнең язма мирасыбызга каршы игълан ителмәгән сугыш ачыла. Турыдан-туры юкка чыгару гамәлләре көчәя. Әйтик, 1742 елны гына да Казан өязендә 428 мәчет-мәдрәсә жимерелә. (Совет чорында Аллаһ йортларына һөжүм исә яна күтәрелештәгә вәхшилек белән дәвам иттерелә: ил төбәкләрендәгә 14300ләп мәчетнең нибары 80е генә исән кала.) Ә аларда дини китаплар гына түгел, дөньяви истәлекләр дә шактый була. Патша самодержавиесенә махсус цензорлары тарафыннан Татар Китабына бихисап киртәләр куела. Төрледән-төрле алымнар файдаланыла. Бер генә мисал. Илдәгә зур китапханәләргә байтак милли басмаларыбызның мәжбүри нөсхәләре барып житмәгән, чөнки алар матбугат эшләре буенча баш идарәдә үк юкка чыгарылган. Күзләре тонган карагүһчыл төркемнәр мәгърифәт үзәкләренә погромнар оештырган. Безнең китапны сатуга чыгару өчен рөхсәт бирмәүләр яки басмаханәдә үк тартып алулар да кабатланып торган. Бер-бер артлы үткән еллар каләм сүзенә иркенлек китермәгән. Беркадәр цензорлык эшендә дә катнашкан төрки телләр белгече Николай Ашмарин, мөгаен, үзәге өзгәленүдән яшь аралаш көлүгә тин гыйбрәтләнә нәтижәсен чыгарып куйгандыр: «Минем фикеремчә исә, дөнья бер китаптыр ки, — дигән ул, — басылып чыгарылган вакытта мөсәдәрә кыйлынган (конфискацияләнгән. — З.М.) булса, нә гүзәл булыр иде».

Татар Китабы... Күптөрле яулап алу сугышлары аркасында да ул кайтарып булмаслык зур югалтулар кичергән. Төп-төзек Болгар шәһәрләре монгол яулары тарафыннан вәйран ителгән чакларда тарихыбыз төпкелләрен яктыртып күрсәтердәй ничаклы кулъязма китап көлгә әйләнгән! (Биредә китапханәләр булуын тарихи елъязмалар раслый.) Казан дәүләтенен егылуы. Кремль дивары астына куелган дары мичкәләре Жамигъ мәчет янындагы мәдрәсәне дә жимерә. Китап үз көленнән янарып терелүче әкияти феникс тылсымына ия түгел — Үзәк китапханәдәгә күпме язма мирасыбыз бакый вакыт хәтереннән мәңгелеккә жуелган. Ирексездән ганимәт малына әйләнгән кулъязма-истәлекләребез билгесезлеккә дучар ителгән булып чыкты, чөнки Явыз Иванның каядыр яшерелгән китапханәсе әлегәчә легендада яши бирә.

Бурдан кала, уттан калмый, дип көрсенергә мәжбүрбез. Милли азатлык сугышлары вакытында киелеп чыккан янгыннар көгәзә йөзәнә тезелгән никадәр жәүһәрләребезгә ясин укыган. Гомумән, көнкүрештә әледән-әле булып торган ут-күз Татар Китабына аеруча мәрхәмәтсезлек күрсәткән. Фажиганен күренеп торган бер сәбәбе, мөгаен, безнең агач корылмаларга мөкиббән китүебездәдер. Шәфкатсыз «кызыл этәч» исә мондый архитектураны үлөп ярата. Мәгърифәтче галимбез Каюм Насыйри милли йорт-жир турындагы хезмәтендә искәртеп үткәнчә, «Һәркайсы өйдә китаплар бар, хәле кадеренчә, тагылы житәрлек кадәр, ягъни гыйлеме бар кадәр».

Эреле-вакылы ут-күз казасын байтак күргән Казаныбыз. Төрле чыганаclarда расланган мәгълүматлар буенча 1595, 1672, 1749, 1754, 1815, 1842 елларда көчле янгыннар булуы мәгълүм. Россия империясенә куәтле басмаханәсе саналган университет типографиясе сонгы янгын вакытында гаять зур зыян күргән. Тоташтан диярлек агачтан киенгән Татар бистәсен ялкын ялмап алмаган еллар бармы икән?! Ут-күз хәтта Шиһабетдин Мәржани китапханәсен дә аямаган. Мәгърифәт нуры чәчеп торган дистәләргә татар авылында данлыклы китап мәгарәләрен «кызыл этәч» индәп йөргән. Олыдан кубып әйтүем түгел, авыл мәктәбенен 5 нче сыйныфында укыган чакта үзәбезнең йортыбыз да янып көлгә әйләнде. Мулла кызы булган әниемнән, иске китапларны уйлап, әледән-әле сызлануы истә тора.

Татар Китабы... Дөньядә иң күп китап укучы совет жәмгыятен төзөгән чакта безнең язма мирасыбызга янәдән гөнаһсыз корбаннар бирергә туры килгән. Узган гасырның егерменче-утызынчы елларында гарәп язулы, фарсы, госманлы

телендәге меннәрчә китап мәйданнарда өеп яндырылган, мәсхәрә ителүдән аралау максатыннан, татар йортларында кадерләп саклана торган сандык-сандык язма истәлекләр фөрьядлы ясин авазлары астында жиргә күмелгән. «Уйлаган башын, каләм тоткан кулын бергә черер», дип куе кара бузулар белән искәрткән Тукаебыз. Әйе, кап-кара жир астындагы чирканыч вакыт кортлары татар мөхәррирләренә генә түгел, аларның ирексездән дөфен кылынган китапларына карата да ифрат аяусыз булган. Хәер, шагыйребез басмалары да төрлесен кичергән. Анын 4 нче дәфтәр булып басылган шигырьләр жыентыгы жандармерия тарафыннан тыелган мәжмугалар исемлегенә кертелүе мәгълүм. Кыскасы, анарга арест салына... Үзләренен гаярьлеге белән аерылып торган атаклы Иж-Буби мәдрәсәсә шәкертләре дә жантимерләр төркеме килеп житәр алдыннан китап яндыру юлына басалар. Мондый гөнаһлы адым, әлбәттә, чарасыз калудан ясаладыр. Патша хакимиятенен ачуын чыгарган кулъязма һәм китаплар арасында охрнканы чын-чынлап шикләндергән Габдулла Тукаевның шигырьләре дә була.

Жир өстендә дә, күргәнебезчә, вәхши гамәлләр күп. Әрдәнәләп өелгән иске китаплардан хәтта чирәп ясалган һәм шуның белән заманча... дунгыз абзарлары түбәсә ябылган. Әгәр Татар Китабы таштан эшләнгән булса, аны чиркәү-хәлисә нигезенә салып калдырырлар иде... Канлы репрессия чорында Галимжан Ибраһимов кебек олуг әдипләренен, гомумән, эзәрлекләнгән күренекле әһелләреннән шәхси китапханәләре зир-зәбәр килгән. Беркадәр элеккерәк еллар да хәтерли андый хәлләренә. Мәсәлән, Сембер губернасында гына да атаклы сәүдәгәрләр нәселен дәвам иткән Акчуриннарның тирә-яктагы зыялылар яхшы ук белгән 5 шәхси китапханәсә булуы билгеле. Әлбәттә, аларда тупланган һәрбер китап та яхшы кулларга гына күчмәгән. Билгесез язмышлылары да байтакка жыела. Шулай ук Фатих Әмирхан, Сәид Вахиди, Әхмәтәди Максуди китапханәләре дә ил-жәмгыять кичергән һәртөрле ыгы-зыгылар вакытында өлешчә югалтуларга дучар ителгән. Санный китсәң, мондый исемлек озынга сузылып.

Гаугалы йорттан фәрештәләр кача, дигәндәй, китап бездә төрлечә кысрыкланган. Янәдән бер мисал. Төрки телләр галиме Николай Катанов Петербургка күчеп китәр алдыннан үзен китапханәсен Казанда сатып калдыру хакында матбугатта игълан бирә. «Йолдыз» һәм «Вакыт» газеталарында әледән-әле чыккалап торган ымсындыргыч хәбәрләр Казан, Уфа, Оренбург байлары әлегә хәзинәгә ия булырга чакыра. Әмма бөртекләп жыелган мирас ерак Төркиягә китеп бара. Татар меценатларының хяянткә бәрәбәр саранлыгы (яки ваемсызлыгы) аркасында 22 телдәге 10 мең чамасы берәмлектән торган китапханә кулдан ычкына, һәм Ата-төрөк илдәшләре, безләреннән «югалтуы» нигезендә, тюркология институты төзи. Вәләкин күнелне бер юаньч жылыта: әлегә китаплар калерсезләнеп юкка чыкмый — алар кардәш халыкларга хезмәт итә.

Минем китапханәм кайда булса — туган илем дә шунда, дип үзенчә раслый бер галим. Чит мәмләкәттә гомер итәргә дучар булган Гаяз Исхакый, Садри Максуди, Йосыф Акчур, Муса Бигиев, Зәки Вәлиди һ.б.ларның язмышы турында уйланганда үзеннән-үзе сорау туа: үз китапханәләре белән туган илләре арасындагы бәйләнешне алар нинди гыйбрәтләр сүзләре аша аңлатырлар иде? Бу жәһәттән шәхсән үземнен ничектер фикерләрем чуалып китә...

Күренә ки, Татар Китабының аерым язмышы юктыр да кебек, анын ләүхәмәхфүзен халыкныкынан берничек тә аерып булмый. Шулай күзаллана: халык үзенен кадерле китабын, китап халыкны саклап калган. Гәрчә ата-бабалары, ачнын күзе икмәктә, дип искәртсә дә, татар юксыллыкта да хикмәткә тартылган. Анын инануынча, китапсыз өй — тәрәзәсез бүлмә. Безнен кавем каләмне кәгазь йөзенә жәүһәр тезүче аләт-корал итеп, китапны исә үткәннәренә, башланган эш-гамәлнен ахырын яктыртып күрсәтүче тылсымлы көзгә итеп санаган. Гомумән, Татар Китабында халкыбыз үзе күрергә теләгәннән дә күбрәк хакыйкать туплангандыр. Әгәр язма мирасыбыз чәчеп торган нурын бергә туплау мөмкин булса, көферлектән Аллам сакласын, күз алдында хикмәт йолдызларынан укмашкан яктырткыч чыраг барлыкка килер иде. Хәер, безнен татар дөньясын китабыбыз да яктыртыша. Тугры хезмәт әжерле була. Мотлакан, Коръәнә хәдис тә кыямәт барачак. Иншалла, авыр

сынауларны артыгы белән кичергән Татар Китабы соңгы хисап вакытында да йөзен якты тотар.

Күпне күргән Татар Китабына бүгенге заманда да жинел түгелдер. Иң аянычлысы, киләчәктәге варисларыбыз буласы яшь буын басма мирастан отыры бизеп бара. Интернет парәвендә бәргәләнүче бериш яшыләрне, мөгаен, гасырларны кичкән «Таһир-Зөһрә»ләр елата алмастыр. Безнең дөвамчылар электрон китапларны да укып барырга атлыгып тормый. Басма сүзгә ихтыяж кискен төстә кимеде. Ә китаплы халык булу зур жаваплылык йөкли: хакимияткә дә, жәмгыяткә дә, һәрберебезгә дә... Ышаныч барыбер зурдан, әгәр Татар Китабы байтак гасырлар дөвамында дәүләткә мөнәсәбәтле күпмедер вазифаларны да башкарып килгән икән, ошбу дәүләт галижәнап Татар Китабы алдындагы изге бурычын һәрьяклап кайтарырга омтылып ижтиһат кылырга тиеш. Вакыт дәрәҗәсе әйләнгәләп агучан. Шаукымнар үтәчәк. Әүвәлге буыннар васыятенәң үзәгендә торган китабыбыз да, һичшиксез, һәр күнелнен түрәдәге солтанатлы урынына әйләнеп кайтыр.

Татар Китабы... Юлына күптөрле манигь-киртәләр куелса да, ул сабырлык белән алга үрли. Тукталып та калмый, канатланып та очмый. Шапырынмыйча әйткәндә, авыр чорлар сынавында сакланып калган безнең иң-иң кадерле шаһ-әсәрләребез, әйтерсен, илгизәр шагыйребез Акмулланың тирән төплә жигүле арбасында бара кебек. Гүяки Вакыт арбасында... Әнә, яна гына чабып алынган хуш исле болын үләннәре арасыннан Мөнкир хәзрәтнең үзен елатырлык атаклы «Кыйссаи Йосыф» күренеп тора. Менә... Хәер, алар бик күп.

Имин сәфәр сина, юлын озын булсын, Татар Китабы!..

Зиннур МАНСУРОВ

Электрон почта да төпсез түгел

Редакциягә әсәрләр, мәкаләләрнең фәкать машинкада басылган яки компьютердан чыккан кулъязмалары гына кабул ителә. Бер биттә 30 юл (компьютер текстында да!), бер юлда (сүз араларын да исәпләп) 60 тамга булырга тиеш. Кәгазьнең бер ягы буш кала. Машинка текстының беренче нөсхәсе генә кабул ителә. Компьютер текстының дискеты да булу кулай.

Хатлар исә, жинел танылырлык итеп, кулдан да язылырга мөмкин.

Редакциянең электрон адресына фәкать кечкенә күләмдәге язмалар (хатлар, документлар, фикерләр һ.б.) гына кабул ителә.

Электрон адреска күләме 5 биттән арткан язмалар жибәрелгән очракта, почта аша аның оригиналын (кәгазьгә басылган вариантын) алгач кына әсәр кабул ителгән санала.

АВЫЛЛАРЫБЫЗ ТАРИХЫ

Бәрәскә авыллары

Бәрәскә берәмлеген үз эченә алган авыллар Этнә районында урнашкан. Түбән Бәрәскә авылы район үзәге Олы Этнә авылыннан 8 чакрымда, Чыпчык тимер юл станциясеннән — 33, Казаннан 63 чакрым ераклыкта утырган. Яна Бәрәскә авылы район үзәгеннән — 22, жирле үзидарә советы үзәге Күллә-Киме авылыннан — 7, тимер юл станциясе Коркачык тимер юл станциясеннән — 52, Казаннан 93 чакрым ераклыкта урнашкан.

Бәрәскә атамалы авыллар шактый тарихи чыганаclarда, белешмәләрдә, документларда телгә алына.

Казан ханлыгы чорындагы авыл атамаларын исәпкә алган исемлектә Алат юлы өстендәге Бәрәскә һәм Кече Бәрәскә авыллары теркәлгән. 1602 — 1603 еллардагы мәгълүматларны туплаган Казан өязе теркәү кенәгәсендә Гәреч һәм Алат юлы өстендәге Бәрәскә авылы билгеләнгән. Теркәү кенәгәсендә Бәрәскә суы да күрсәтелгән. Түбән Бәрәскә авылында XIV — XV гасырларга мөнәсәбәтле кабер ташлары табылган. 1859 ел мәгълүматларын эченә алган белешмәдә күрсәтелгәнчә, Түбән Бәрәскә авылындагы 71 хужалыкта ислам динендәге 349 ир-ат, 332 хатын-кыз көн иткән, мәчет эшләгән. Югары Бәрәскә авылындагы 166 йортта 743 ир-ат һәм 694 хатын-кыз гомер кичергән, мәчет эшләгән. Усюл (Яна Бәрәскә) авылындагы 18 хужалыкта 63 ир-ат һәм 61 хатын-кыз гомер иткән.

Н.Борханова мәгълүматларына караганда, Югары һәм Түбән Бәрәскә авыллары халкы күршәдәге Кече Өшкәтә авылы белән бергә июнь ае уртасында Бәрәскә жынын бәйрәм иткән.

Бәрәскә мәчете төзелү турында Шиһабетдин Мәржани түбәндәгеләрне яза: «Авил уртасындагы таш мәчетне шул авыл кешесе Ибраһим бине Йосыф бине Әснай бине Исәнкол бине Борнагол 1183 (1769) ел азагында бик нык һәм яхшы итеп, баскычларын чуеннан ясатып салдырган. Ул үзе 1201 (1786) елның шәгъбан аенда Бәрәскә авылында вафат була. Таһир, Сөләйман, Ягъкуб, Гайса, Габдеррәшид, Мөзминә һәм Зөлхибә исемле балалары кала. Ибраһим мәшһүр сәүдәгәрләрдән санала, зур байлык иясе һәм ярдәмчел кеше була, күп яхшылыктар кыла, күпсанлы мәчетләр, мәдрәсәләр салдыра һәм башка изгелекләр дә эшләп калдыра. Ул Казанның беренче мәчетенә кулъязма Коръән дә биргән булган. Моннысы хәзер минем кулда. Утызынчы кисәгенен ахырында түбәндәге сүзләрен язган: «...шушы изге китапны Казан өязенен Алат юлы Бәрәскә авылы кешесе Ибраһим Йосыф улы Казан шәһәренен Иске Бистәсендәге олы таш мәчеткә бүләк иттем... Әгәр аны кем дә кем уку ниятеннән башка үзенә милек итеп алса һәм бикләп тотса, бөек Алланың каргыш һәм ләгънәтләре ул кешегә булсын, һәр мөселман бу изге китапны алып укуынан соң, бүләк итүчегә хәер-дога кылсын».

1188 (1774) ел, мөхәммәд аеның егермесе, шимбә көн».

Бәрәскәдә Ибраһим бине Йосыфның таштан төзелгән зур пулатлары, каберлегендә тимер ишекләр белән ястакан таш стенаһы, күп басулары, урман жирләре һәм сулары булган. Хәзер оныгы Исмәғйль бине Сөләйман бине Ибраһим ул ташпулатны, стенаһын кирпечен һәм тимер ишекләрен жимереп, сатып бетерде...»

Түбән Бәрәскә авылында хәзерге көндә сакланган мәчетнең (беренче мәчет) ике катлы кирпеч бинаһы 1769 елда сәүдәгәр Ибраһим Борнаев акчасына төзелгән. Ул, Ш.Мәржани сүзләре белән әйткәндә, «бай эшқуар булган, хәйрия-иганәчелек белән шөгыйльләнгән, күп кенә мәчетләр һәм мәдрәсәләр төзөткән, изге гамәлләр кылган». Ибраһим байның варис-оныкларының берсе — Казанның беренче гильдия сәүдәгәре М.К.Борнаев. Ул 1872 елда Казанда атаклы «Борнаев» мәчетен төзөткән.

Бәрәскә атамасының килеп чыгышын авыл өлкәннәре болай сөйли.

Бактачы, Яна Бәрәскә авыллары Түбән Бәрәскәдән күчеп утырганнар. Ул жирләр Бәрәскә авылыныкы булган. Бактачы, Яна Бәрәскә урнашкан урыннарда, имеш, Бараскин исемле мари яшәгән. Бу жирне шул Бараскин исемле маридаң алган булганнар. Бараскин сүзеннән Бәрәскә дигән атама калган.

Бу төбәккә борыңгы бабаларыбыз Болгар дәүләте жимерелгәч килеп утырганнар. Алар монда яшәгән марилар янына килеп урнашканнар дигән фикер бар.

Бараскин сүзеннән Бәрәскә килеп чыккан дип фараз итү — халык этимологиясе. Билгеле, Казан артында оешкан авылларның беркадәр өлешендә чирмеш (мари), арларга (удмуртларга) нисбәтле легенда-риваятьләр очрый. Ләкин бу күренеш Казан арты авыллары исеме мари, удмурт теле берәмлекләре нигезендә генә аңлатылырга тиеш дигән сүз түгел.

Авыл матур тигез жиргә урнашкан. Авыл уртасыннан Бәрәскә инеше ага. Ул суларын Ашыт суына илтә. Ерак та түгел, биек булмаган Кала тавы бар. Бу тауда куе агачлар үсә, изгеләр каберлеге дә бар, анда халык сәдака куя. Авылның иң кадерле урыннарыннан берсе — Акый чишмәсе. Аны Акый бабай тапкан һәм тирә-юнен әйләндереп алган. Хәзер чишмәнән тирә-ягында агачлар, чәчәкләр үсә. Чишмәне буратып, улаклар куйганнар. Улак янына килгән авыл кешеләре һәм кайткан кунаклар өчен савытлар куелган. Кешеләр, теләкләр теләп, шул савытларга сәдака сала. Бу чишмә яныннан халык өзәлми, аның суын эчәләр, хөрмәтлиләр. Шунда ук Сәғди бабай утырткан алма бакчасы бар.

Авылда өч зират: Каенлык, Югары авыл, Түбән авыл зиратлары бар. Алар авылның иң изге һәм кадерле урыннары булып исәпләнә. Соңгы елларда аны зурайтканнар, матур итеп койма куйганнар.

1993 елның май аенда тантаналы рәвештә мәчет ачыла. Теләгән кеше гарәп графикасын өйрәнә, гыйбадәт кылырга килә.

Күрәсен, Бәрәскәнән суы шифалыдыр. Авылдан Хәким Сәлимжанов, Рифкат Бикчәнтәев, Илдар Хәйруллинның әтисе, Госман Әхмәтжанов, Марсель Жаббаров, Зөлфирә Зарипова кебек режиссерлар һәм артистлар чыккан.

Берек

Берек авылы Югары Ослан районында, район үзәге Югары Ослан авылыннан 30 чакрымда, Казаннан — 44, Шеланга пристаненнән 6 чакрым ераклыкта урнашкан. Кызыл Байрак, Нариман, Яна Юл авыллары һәм бистәләре белән ул Шеланга жирле үзидар советына карый.

Берек авылы халкы тирә-юнь районнар авылларыннан жыелган. Берек матур жиргә утырган. Авылны ике яктан тау, урманнар, бер ягыннан күл уратып алган. Берек үзәнлектә утыра, Иделдән 9 чакрым ераклыкта.

Олылар авылның барлыкка килү тарихын болай сөйли.

Ике тау битендә 7-8 йорттан торган кечкенә генә ике авыл булган. Чулпан тавында урнашканга, берсен Чулпан дип, икенчесен Яна юл авылы дип атаганнар. Менә шушы авыллар халкы берләшеп, үзәнлектә килеп төпләнә. Шушы берләшкән, береккән сүзеннән Берек атамасы килеп чыккан.

Авыл революциядән соң оешкан.

Берекнен тирә-юендә чишмә-кизләүләр бик күп. Хикмәт чишмәсен авыл халкы аеруча хөрмәтләп, карап һәм чистартып тора. Халык анын ниндилер ырымы бар дип уйлый. Елына бер тапкыр чистартмасан, янгыр яумый, янгыр болытлары чишмә өстеннән узганда тарала икән. Бу чишмәне Хикмәт исемле кеше казыган була.

Авылның бер читендә урман капка ясаган. Бу жирне халык Капкалы куак дип атый. Халык телендә Черемушкин жире атамасы да кулланыла. Элек бу жирләр алпавыт кулында булган. Алпавытның йортын һәм жирләрән Черемушкин дигән кеше карап торган. Кәрип чокрына жигелгән ат-арба белән Кәрип исемле кеше төшөп киткән дип сөйләләр. Авыл янында Чемодан култыгы, Чемодан аланлыгы дигән урыннар бар. Бу жирдә Степан исемле урыс — урман каравылчысы торган. Татарлар Степан исемен, ничектер, Чемоданга өверелдергәннәр.

Халык авыл урамнарын үзенчә атый. Өстәге беренче урам Чәй урамы дип йөртелгән. Ул урамда ярлырак гаиләләр торган. Алар чәйне күп эчкән. Икенче урамны атау өчен халык Аш урамы исеме кулланган. Бу урамда халле тормыштагы кешеләр яшәгән. Алар мәжлесләргә йөрергә бик яратканнар. Өченче урамны Зверь урамы дип тамгалаганнар. Монда усал кешеләр яшәгән. Алар авыл халкы белән тыныша алмаганнар.

Элек авылда мәктәп тә, мәдәният йорты да, китапханә дә булган. Әмма ситезьеллык мәктәп бетерелгән. Хәзер балалар беренче класстан ук Шеланга дигән авылда урысча укыйлар. Мәдәният йорты һәм андагы китапханә янгында харап булган, яңасы төзелмәгән. Мәчет юк.

Авыл элек гөрләп торган, хәзер бик кечкенә генә булып калган. Казан якын булганга, яшьләр шунда киткән.

Беректә хәзер 37 йорт. Аларның да күбесендә өлкән яшьтәге кешеләр яши.

Бөрбаш Сәрдегәне

Бөрбаш Сәрдегәне авылы Балтач районында, район үзәге Балтач авылынан 18 чакрымда, жирле үзидарә советы үзәге Бөрбаш авылынан — 8, Шәмәрдән тимер юл станциясеннән — 18, Малмыж пристаненнән 40 чакрым ераклыкта урнашкан.

К.П. Берстель бастырып чыгарган белешмәдән күрәнгәнчә, Бөрбаш Сәрдегәне авылында 418 татар кешесе яшәгән.

Олылар Сәрдегән атамасы барлыкка килүен болай аңлата.

Авыл утырган урында элек урман булган. Урамда бик күп итеп сәрдә үләнә үскән. Шуннан чыгып авылга Сәрдегән дигән исем биргәннәр.

Авылга иң беренче кешеләр Тау ягынан килеп утырганнар. Бу кешеләрне таулы нәселләре дип атап йөртәләр.

Авылда күп кешеләр итек баса, шуна аны итекчеләр авылы дип атауны да иштергә мөмкин.

Бөрбаш Сәрдегәннен нәкъ уртасыннан Бөрә елгасы ага һәм ана төньяктан Уразай елгасы килеп кушыла. Авылның көнчыгышында Зәрә тавы бар. Авылның Арьяк дигән урамыннан чыгып китсән, Карангы су бие дигән жир бар. Анда гел наратлар гына үсә. Шуна күрәдер, ул карангы булып тоела. Алар тыгыз булып ике тау битендә үсәләр. Уртасыннан инде суы бетеп барган Алан елгасы ага.

Авылның көнбатыш өлешендә, аралары бер-берсеннән якын гына өч чишмә ага: Мулла чишмәсе, Бай чишмәсе һәм Сәйфулла чишмәсе. Мулла чишмәсе янында гына бер тыкрык бар һәм шуннан менүгә элек анда мулла яшәгән. Мулла чишмәне карап чистартып торган. Бай чишмәсен авылда Гарифулла бай хөрмәтенә атаганнар. Сәйфулла чишмәсен (анда күбрәк кер чайкыйлар) элек авылда ярлы гына гаиләдә үскән, шушы чишмәне карап торган һәм агачлар утырткан кеше исеме белән атайлар.

Довамы киләсе саннарда.

Н

НАСЫЙРИ Каюм (Габделкаюм) Габделнасыр улы (2.2.1825, Казан губернасы Зөя өязе Югары Шырдан а. — 20.8.1902, Казан), мәгърифәтче, тел галиме, язучы, тарихчы, этнограф. Н.ның бабасы, атасы гыйлемле кешеләр була, филология буенча берничә китап авторлары. Башлангыч белемне Н. атасы мәктәбендә ала, 1841-55 елларда Казанда «Касимия» мәдрәсәсендә укый. Үзлегеннән рус телен өйрәнә. 1855-71 елларда татар телен Казан руханилар уч-шесында, соңыннан Казан руханилар семинариясендә укыта. 1871 дө татар, башкорт һәм казакъ мәктәпләре буенча Казан укыту округы инспекторы В.В.Радлов төгдәме б-н Казанда татар балалары өчен башлангыч рус-татар мәктәбен ача. Соңыннан В.В.Радлов б-н өйрәтү методикасы буенча киешмәүләр килеп чыгу аркасында 1876 да мәктәптән китә һәм әдәби, фәнни эшчәнлек б-н шөгьльләнә башлый. Н. фикере буенча татар халкына белем биру юлында рус мәданияты б-н танышу зур әһәмияткә ия. 1885 тә Н. Казан ун-ты каршындагы «Археология, тарих һәм этнография» жәмгыятенә хакыйкый әгъза булып сайлана. Н. төрле гуманитар фәннәрне үстерүгә үзеннән зур өлеш кертә, хәзерге татар әдәби теленен нигезләрен сала. Татар лексикологиясе буенча рус-татар «Лөгәт китабы» (1892), беренче татар анлатма сүзлеге «Ләһжәи татари» (1-2т., 1895-96), фонетика һәм грамматика буенча «Кавагыйде китабәт, ягъни тасниф вә имлә кагыйдәләрен баян кыйлчы бер яна фәндәр» (1892), «Ән-мүзәж. Лисаныбызнын сарыф вә нәху кагыйдәләре баянында» (1895) хезмәтләрен яза. Кешенен акылына, фәнгә, этикага, тел мәсәләләренә, фольклорга, әдәбиятка, музыкага һ.б. багышланган (асылда беренче татар энциклопедиясе), 40 бүлектән торган «Фәвакиһелжәләс фил әдәбият»(1884) исемле новатор характерлы фундаменталь хезмәтен яза. Н. фәнни хезмәтләренен күбесе татар халкынын, Россиянен тарихын, гомумтарихны өйрәнүгә багышланган. Этнографиягә караган хезмәтләрендә бик күп халык сынамышлары, әкиятләре, әйтемнәре, жырлары, туй, сонгы юлга озату һ.б. гайлә йодаларын тасвирлау, татар халкынын

матди мәданиятен тәшкил иткән йортлар, киёмнәр, азык-төлек, халык медицинасы турында мәгълүматлар зур урын алган. Галим тарафыннан татар телендә беренче фәнни-популяр «Буш вакыт» (1860) исемле әсәр бастырыла (татар балалар әдәбиятынын беренче үрнәге булып санала). «Хисаплык, ягъни гыйльме хисап кагыйдәләре, яки арифметика вә хисаплык мәсәләләре» (1873), «Истылахат гыйльме һәндәсә» (1895), «Ысул жәгърафия кабир» (1-3 кис., 1894-99) исемле дәреслекләр авторы. «Зирагатъ гыйльме, ягъни иген икмәк вә ашылык чәчмәк вә жимеш бакчалары ихъа кыйлмак баянында бер яна фәндәр» (1892), «Гөлзар вә чәмәнзар, ягъни үләнлек вә чәчәклек» (1894) исемле табигатъ фәннәренә караган хезмәтләрендә күп кенә фәйдалы мәгълүматлар тупланган. Аннан тыш зәркән һәм слесарь һөнәрләре, ризык әзерләү турында да брошюралар язган. Н. житәкчелеге б-н 1871-97 елларда (1886, 1887, 1895 тә тукталып торып) ел саен «Казан календаре» басылып чыккан. Анда календарьларга хас булган мәгълүматлардан тыш күп кенә фәнни һәм әдәби материаллар да бастырыла. Н. мирасы Г.Тукайга, М.Гафурига, Г.Камалга зур йогынты ясый.

Әсәр.: Поверья и обряды казанских татар, образовавшиеся мимо влияния на жизнь их суннитского магометанства // Зап. Имп. Рус. геогр. об-ва по отделению этнографии. СПб., 1880. Т.5; Краткая татарская грамматика, изложенная в примерах. К., 1960; Книга о воспитании. К., 1992; Әбуталишина. К., 1881; Басылмаган әсәрләр. К., 1926; Сайланма әсәрләр: 2 томда. К., 1974-75; Сайланма әсәрләр: 4 томда. К., 2003-06.

Әдәб.: Каюм Насыри. 1825-1945 (Материалы науч. сессии, посвященной 120-летию со дня рождения). К., 1948; Гайнуллин М.Х. Каюм Насыров и просветительское движение среди татар. К., 1955; Выдающийся просветитель-демократ Каюм Насыри: Сб. науч. докладов. К., 1976; Каюм Насыри мәжмугасы: Вафатына егерме ел тулу мөнәсәбәте белән чыга. К., 1922.

Р.М.Мөхәммәтшин, А.В.Климин.

НАСЫЙРИЯ Хәбирә Габделкави кызы (1882-1912), тел галиме, фольклорчы. К.Насыйри шәкертә һәм бертуганының кызы. «Мөлтәкател-ләгати нам фарси-гарәби вә төрки» (1902) сүзлеген төзүче. Татар халкы тормышын төрлө яктан яктырткан 100гә яқын кызыклы хикәяләр туплаган «Мөзәхикә, яхүд Әквәлә гарибә» (1904) исемле җыентык авторы.

Әдәб.: Хаков В.Х. Хәбирә Насыйрия // Социалистик Татарстан. 1987. 7 март.

В.Х.Хаков.

НӘБИУЛЛИН Газиз Нәбиулла улы (15.2.1920, хәзерге Саба р-ны Керәнле ав. — 14.5.1986, Саба р-ны Байлар Сабасы ав.), язучы, ТАССРның атказ. мәдәнияте хезмәткәре (1982). 1940-80 елларда «Жинү байрагы» исемле район газетасы редакциясендә башта бухгалтер, 1944 елдан мөхәррир, 1954 тән җаваплы сәркатип булып эшли. Редакция каршында «Мишә дулкыннары» дип аталган әдәби-ижат берләшмәсен оештырып, аның җитәкчесе була. Балалар өчен шигырьләр, хикәяләр, пьесалар ижат итә: «Безнен авыл балалары» (1948), «Энем турында шигырьләр» (1957), «Икмәк исе» (1965) исемле шигырьләр, «Яшел эстафета» (1968) дигән хикәяләр, «Пьесалар» (1964), «Үрләрем» (1970), «Тын елга жыры» (1980) исемле астында пьеса җыентыклары авторы буларак билгеле. Н.ның әсәрләре балаларны туган җирне ярату, табигатькә сак карау, дуслыкның кадерен белү кебек тәрбияви чараларга өйрәтә. Кайбер шигырьләре «Татар балалар поэзиясе антологиясе» (1980) һәм «Татар поэзиясе антологиясе»ндә (1-2 кит. 1992) дә урын алган.

Әд.: Ибраһимова Ф. Сабыйларны үз итеп // Татар балалар әдәбияты. К., 1998.

НӘВОИ Галишер (Низамеддин Мир Алишер Нәвои) (9.2.1441, Әфганстан, Ғират ш. — 3.1.1501, ш.у.), Урта Азия шагырь, фикер иясе, дәүләт эшлеклесе. Төрки һәм фарсы телләрендә язган. Дини белемне Ғират, Мәшхәд, Сәмәрканд ш. мәдрәсәләрендә ала. 15 яшендә үк шагырь булып таныла. Үзе б-н мәдрәсәдә бергә укыган Хорасан солтаны Хөсәен Бәйкәре төхәтгә утырган елларда Н.гә тамга саклауны йөкли. 1472 дө сарайда вазир вазифасын башкара, әмир дәрәжәсенә күтәрелә. Галим, рәссам, музыкант, шагырь, хәтмәтларны үз «канаты астына» ала, мәдрәсәләр, хастәханәләр, күперләр төзүдә матди ярдәм күрсәтә. Түрәләрен кыңгыр эшләрен тәнкыйтьләү сарай даярасендә Н.гә карата канәгатьсезлек тудыра. 1487 дө шагырь ерак провинциягә

— Астрабалка сөрелә. Анда аны агуларга да маташалар. 1488 дө дәүләти эшләрен ташлап, Ғиратка өйләнеп кайта, калган гомерен фән һәм әдәбиятка багышлый.

Нәвои — Низами Ганжәви б-н Әмир Хөсрәү Дәхләвинен «Хәмсә»ләренә беренчеләрдән булып төрки телдә нәзыйрә язган автор. Нәзыйрә «Хәйрәтел-әббар» («Яхшы кешеләреннән хайранлыклары», 1483), «Ләйлә вә Мәжнүн» (1484), «Фәрхәд вә Ширин» (1484), «Сабган сайера» («Жиде планета», 1484), «Салди Искәндәр» («Искәндәр дивары», 1485) поэмаларыннан тора. «Хәйрәтел-әббар» фәлсәфи-публицистик поэмасында Н.нен дөньяга карашлары, эстетик һәм этик фикерләре чагылыш тапкан. «Ләйлә вә Мәжнүн» — борыңгы гарәп риваятенә таянып ижат ителгән күтүче Кайсның күрше кабилә кызы Ләйләгә булган мәхәббәттеннән акылдан язую һәм үлемә турындагы романтик поэма. «Фәрхәд вә Ширин» — Иран шаһы Хөсрәү дө дөгъва иткән гүзәл Ширинга баһадир Фәрхәднен мәхәббәте турындагы героик-романтик әсәр. Бу сюжетка нигезләнеп язылган башка авторлар әсәрләреннән аермалы буларак, поэманың төп герое булып Хөсрәү түгел, ә мәхәббәтгә гәделлек өчен көрәшкән Фәрхәд тора. Аның кыю гамәлләре, багырлыгы шаһның икейөзлегенә каршы куела. «Жиде планета» поэмасы Тимериләр хакимияте һәм аларның яраннарына каршы юнателгән сатирик ишарәлә, тәнкийди эчтәлекле 7 әкияти новелладан торган әсәр. «Искәндәр дивары» поэмасының үзгендә — гәдел, пакыллы, идеаль хөкемдар Искәндәр. «Хәмсәтел-мөтәхәйрин» («Тан калдырган «Хәмсә», 1492) китабы фарсы шагырь Абдрахман Жәмигә (1414-92) багышланган. Үзбәк һәм фарсы-тажик әдәбиятларын, аларның багланушларын өйрәнүдә Н. төзгән җыентыкларның да әһәмияте бик зур. Алар арасында Урта Азия, Иран тарихчылары турындагы «Тарихи малики гәжәм» («Иран патшалары тарихы», 1489), зороастризм һәм Коръән риваятьләрендәге персонажлар турындагы «Тарихи әнбиә вә хөкәма» («Пәйгамбәрләр һәм акыл ияләре тарихы», 15 йөз ахыры), Н. чорында ижат иткән язучылар турында мәгълүматлардан торган «Мәҗалис ән-нәфис» («Гүзәллек мәҗлесләре», 1491-92), «Мизанел әүзан» («Вәзәннәр үлчәве», 1499) трактатында әдәбият теориясе, ш.и. шигырь төзелеше мәсьәләләре яктыртылган. «Лисон әт-тайр» («Кошлар теле», 1499) аллегорик поэмасы һәм «Мәхбүбел колуб» («Күңелләреннән сөйтәне», 1500) фәлсәфи-дидактик хезмәте Н.нен гәдел җәмгыять хакында уйлануларын чагылдыралар.

«Мөхәккәмәт-лөгәтәйн» («Ике телнен бөхәсе», 1499) трактаты ул заман әдәби-эстетик фикерендә төрки тел шигърийәт өчен ярамый, ул тупас дигән фикерне кире кага; төрки телнен дә мәдәни һәм сәясәи яшәшкә лаек икәнлеген дәлилли.

Татарлар Н.не үз итәләр, шигърьләрен оригиналда укыйлар. Шигърь төзелешенә караган хезмәтләре татар мәдрәсәләрендә дәреслек вазифасын да башкара. Шагыйрьнен шигърьләре 19 йөздә Ә.Мотәһһар, М.Иванов, С.Күкләшев, К.Насыри һ.б. тарафыннан төзелгән күп кенә жьентыкларга кертелгән. Дәрәмәнд, Ф.Халиди, Ә.Исхак Н. әсәрләрен татар теленә тәржемә итәләр. Анын ижаты буенча беренче докторлык диссертациясе дә татар әдәбиятчысы проф. Г.Сәгъди тарафыннан языла («Нәвои ижатында унай образлар», 1940). Н. ижатынын шифалы тәсирен Мөхәммәдъяр, Г.Тукай, Дәрәмәнд, М.Жалил кебек шагыйрьләр дә татыйлар. 19 йөз азагында күчерелгән Н. әсәрләре Казан ун-ты Фәнни китапханәсе фондгында саклана.

Әс.: Тула асарлар тупламы: 20 жилдди. Тошкент, 1987-2000; Сочинения: В 10 т. Таш., 1968-70.

Әд.: Бертельс Е.Э. Навои. Опыт творческой биографии. М.-Л., 1948; Захидов В. Мир идей и образов Алишера Навои. Таш., 1961; Хайитметов А. Творческий метод Навои. Ташкент, 1965; Ганиева Р.К. Восточный Ренессанс и поэт Кул Гали. К., 1988; Абилов Ш. Галишер Навои — төрки шигърийәт йолдызы // Казан утлары. 2001. №2.

Р.К.Ганиева, А.М.Ахунов.

НӘЖМИ (Нәжметдинов) Нажар Нәжметдин улы (5.2.1918, Уфа губ. Бөрә өязе Миниште ав. — 6.9.1999, Уфа шәһ.), шагыйрь, драматург, Башкортостан Республикасынын халык шагыйре (1992). Башкорт һәм татар телләрендә ижат итә. Бөек Ватан сугышында катнаша. Башкорт ун-тын төмамый (1947). 1947-49 елларда «Совет Башкортстаны» газетасы һәм «Әдәби Башкортстан» ж-лары редакциясендә эшли. 1955-59 да «Сәнәк» ж-лында мөхәррир. 1962-69 да Башк. АССР Язучылар берлеге идарәсе рәисе. Лирик шигърьләре тулган «Тамсылар» исемле беренче жьентыгы 1950 елда дөнья күрә. 1950-60 елларда Н. ижаты фәлсәфи мотивларга бай («Тулкындар», Уфа, 1955; «Көтөлмәгән ямгыр», Уфа, 1960 жьентыклары). «Шигърирар һәм поэмалар» (Уфа, 1964), «Көзгө һукмактар»

(Уфа, 1967), «Ут курше» (1972), «Якты күзә» (Уфа, 1984), «Йакынайыу» (Уфа, 1994), «Күнел сәхифәләре» (Уфа, 1999) кебек алдагы чор жьентыкларына патриотик пафос хас. Н. 1970 елларда хәзерге татар һәм башкорт поэзиясендә беренчеләрдән булып тутан халкынын этносы һәм тарихы, шәхесе һәм тутан тел проблемаларын күтәрәп чыга. Анын «Татар теле» (1966) шигъре һәм «Иблис» (1970) фәлсәфи поэмасы классик жанр үрнәкләреннән. Татар халкынын милли үзанын үстерүгә чакырып 1980 елларда «Бар!», «Татар бугазы», «Париж өстендә» («Тарафлар», Уфа, 1988) шигърьләре белән жавап бирә. Шушы һәм сонгы елларда ижат иткән тагын бик күп шигърьләре белән шагыйрь татар диаспорасы вәкилләренән тутан мәдәниятыннан читләшә барып, ассимиляцияләшүгә китерү проблемаларын ассызыклап, киң жәмәгәтьчелеккән игътибарын жаләп итә. Милләтнен үсү, чәчәк ату юлын ул башка халыклар белән тигез хокукты элементдә күрә («Татар каны» поэмасы, 1986). Н. шулай ук башкорт һәм татар драматургиясе үсешенә дә ләскы өлеш керткән әдип. Анын «Язгы йыр» (1951), «Хуш, Хәйрүш!» (1953), «Сакрылмаган кунак» (1954), «Гармунсы дус» (1963), «Күршеләргә кунак кылган» (1974) пьесаларын Башк. акад. т-ры сәхнәләштерә. Көндәлек матбугат битләрендә әдәби-тәнкыйти һәм публицистик мәкаләләре белән һәрвакыт басылып килә. Алар «Яктылык югарынан төшә» (Уфа, 1972), «Кем уйлаган» (Уфа, 1983) жьентыкларына тулган. «Һиндостан сәхифәләре» (Уфа, 1960) исемле юльязмалар авторы буларак та билгеле. Н. популяр жыр текстлары авторы да. Башкорт теленә А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Н.А.Некрасов, К.Кулиев, Р.Гамзатов, А.Нәваи шигърьләрен тәржемә итә. С.Юлаев исем. Респ. премиясе (1972), РСФСРнын А.М.Горький исем. Дәүләт премиясе (1982), ТРнын Г.Исхакый исем. Язучылар берлеге премиясе (1994) лауреаты. Октябрь Революциясе ордены, ике тапкыр 2 нче дәрәжә Ватан сугышы орденнары, ике тапкыр Хезмәт Кызыл Байрагы орденнары, Кызыл Йолдыз ордены белән бүләкләнгән.

Әсәр.: Һайланма әсәрзәр. Өфө. 1968; Әсәрзәр: 3 томда. Өфө, 1977-78; Стороны: Стихи и поэмы. М., 1982; Сина барам: Шигърьләр, поэмалар. К., 1988.

Әд.: Хәйбрахманов Р. Н. Нәжми шигърияте. К., 2004.

Г.М.Габделхакова.

Дөвәми киләсе саннарда.

Жамал Вәлидинең тууына 125 ел

Татар җәмәгатьчелеге бу көннәрдә күренекле әдәбиятчы, тел галиме, тәнкыйтьче һәм публицист Жамал Вәлидинең 125 еллыгын билгеләп үтә. Ул 1887 елның 13 октябрендә Казан губернасының Апас авылында (хәзер район үзәге) мулла гаиләсендә туып үсә. Уз авылында, Казан, Иж-Буби мәдрәсәләрендә белем алганнан соң, мөгаллимлек итә, «Вакыт», «Шура», «Аң» газета-журналларында актив языша. Ж.Вәлиди тиз арада тәнкыйтьче һәм тел белгече булып таныла. Аның «Татар әдәбиятының барышы» (1912), «Милләт вә миллият» (1914) китаплары, замандашлары турында язылган күпсанлы мәкаләләре бүген дә кыйммәттен җуймаган хезмәтләр булып тора. Ж.Вәлиди татар әдәбият фәне формалашуға үзеннән зур өлеш кертә. Мәдрәсәдә мөгаллим булып эшләү тәҗрибәсенә таянып, татар теле буенча дәрәҗәләр төзеп чыгара һәм алар байтак еллар кулланылышта була.

Ж.Вәлиди совет чорында да гаять нәтиҗәле эшли. Әдәби тәнкыйтьче буларак үз принципларында калып, үткән мираска һәм үз чоры әдәбиятына объектив бәя бирү белән таныла. Тел белеме өлкәсендәге хезмәтләре дә бары соклану һәм хөрмәт уята.

Ж.Вәлиди 1931 елны «солтангалиевчеләр» белән бәйләнештә торган дигән нахак гаеп белән кулга алына һәм 1932 елны төрмә хастаханәсендә вафат була.

Габдулла Тукайның үлүенә ун ел тулган көннәрдә Жамал Вәлиди «Мәгариф» журналында (1923, №3/4, 3-8 б.) «Тукайның шагыйрьлеге» исемле әдәби һәм фәнни кыйммәттен бүген дә җуймаган мәкаләсен бастырып чыгара. Мәкаләдә татар әдәбият белемендә күләгәдә кала килгән Ризәзәддин бине Фәхрәддин һәм Муса Бигиевләрнең Тукайга мөнәсәбәтләре ачыла. Гәрчә бу ике күренекле татар зыялысы шагыйрьнең матбугат майданына чыгуын татарда гарәпнең Мөгарризе (973-1057) кебек зур шагыйрь туды дип бәяләсәләр дә, аларның соңыннан Тукайдан күңелләре кайту сәбәпләре ачыла. Икесе дә Тукайның ачы тел белән матбугатка чыккан шигырьләрен кабул итә алмаганныр.

Мәкаләдә Р.Фәхрәддиннең Тукай шигырьләрендә поэтика (хикмәтле сүзләр, мәсәлләр, афоризмнар) юк дигән фикердә булганы белдерелә. Ж.Вәлиди, аның фикерен инкяр итеп, «хикмәтле сүзләр, мәсәлләр, афоризмнар» туып яткан шигырьләреннән строфалар китерә. Әдәбият галиме Ж.Вәлидинең бу мәкаләсен аерым истәлек һәм шул ук вакытта Тукай поэзиясенә кыска, җыйнак һәм тулы фикерле аналитик хезмәт дип бәяләү кирәк. Әлеге хезмәт «Тукай турында замандашлары» (1960) китабында бирелгән булса да, укучыларны тулы текст белән таныштыру мәслихәт табылды.

Язманың журнал битләрендә дөнья күрүе Габдулла Тукайга һәм Жамал Вәлидигә булган хөрмәтебезнең бер билгесе булсын.

Марсель ӘХМӘТЖАНОВ,
филология фәннәре докторы

ТУКАЙНЫҢ ШАГЫЙРЬЛЕГЕ

Тукай үз гомерендә халкы тарафыннан күтәрелеп, татар кебек халыкта шагыйрьләрнең ирешүе мөмкин булган мәгънәви дәрәжәләрнең иң югарысына иреште. Моңы Тукайның үлүе бигрәк тә күрсәтте. Тукайның женаза-мәрсимен (сонгы елга озату) Казанда белмим, кайчан да булса бер татар күрдүме икән?

Мин Тукай үлгәндә «Вақыт»та яза идем. «Вақыт» газетасының ун елдан артык дәвамында һичбер мәсьәлә вә һичбер вақыгга турында Тукай үлү мөнәсәбәте белән килгән кадәр мәкалә вә мәктүбләр (хатлар) килмәде. Килгән бер ящик мәкалә вә шигырьләр эчендә иң күбесе ярым грамотный авыл халкы вә эшчеләр тарафыннан язылган булып, һәркайсысының соң дәрәжәдә бер ихлас вә самимият белән язылганлыгы күренеп тора иде.

Тукай үлгәннән соң, мөнәсәбәт берәз үзгәрде, ана тәнкыйть күзе белән карау башланды. Хәтта «Тукай шагыйрьме?» дигән сөялләр (сораулар) туды. Хәзердә Тукай хакында мондый сөялне бирүчеләр күренгәли. Ләкин элек заманда Тукайның мөхлисләре эчендә ана сукур көенчә табынучылар күп булган кебек, сонгы вақытта аның тормышында «уштым гына» уйлап «Тукай шагыйрь түгел иде» кебек сүзләренә сөйләүчеләр дә күп.

Шагыйрь ул тегеләй дә төрлечәрәк анлана торган нәрсә, гарәп шагыйрьләреннән Мәгаррине кайберәүләр «шагыйрьләренң падишасы» дип атадыклары хәлдә, икенче берәүләр аны бөтенләй шагыйрь түгел иде диләр. Тукай философ шагыйрь түгел, монда әлбәттә ике төрле караш булмас. Тукай томрап («кайнап» мәгънәсендә) тора торган дингез түгел. Тукайда тирәнлек юк. Ләкин, минемчә, Тукайда матурлык бар. Ул таулардан чылтырап ага торган бик күп вак чишмәләр мәжмугасы. Бу чишмәләр бик вак булу белән бәрәбер, бик матурлар. Алардан һәрбер узып баручы эчеп, сусынын кандырып (сусаганын басып) китә.

Тукайның шагыйрьме, түгелме икәнлегә хакында мөназарә (бәхәс) кылышырга теләим. Әгәр аны шагыйрь түгел иде, — дигән кешеләр булса, рәхим итеп кулларына Тукай мәжмугасын (жыентыгын) алсыннар да, анын «Бер татар шагыйренен сүзләре», «Утырышу», «Туган жиремә», «Күнел», «Тәрәддөл вә шөбһә», «Мәхәббәт», «Алдандым», «Фөрәяд», «Булмаса», «Ядкяр», «Мигъраж», «Өзелгән өмид», «Кыйтта», «Мөхәрриргә», «Шүрәле», «Бер кайгы көнендә», «Хәстә хәле», «Көтмәгәндә», «Тәләһһеф», «Читен хәл», «Үтенеч», «Дошманнар», «Кичке теләк», «Васыятем», «Сагыныр вақытлар», «Кадер киче», «Милли монлар», «Үкенеч», «Күнел йолдызы», «Өмид», «Шагыйрь», «Бер рәсемгә», «Сәрләүхәсез», «Су анасы» кебек шигырьләрен карасыннар.

Менә анын шигырь мәжмугасындагы 200 дән артык сәрләүхә (баш исем) астындагы шигырьләрдән 34 е, болар шундый шигырьләрдер ки, алар кайсы гына телдә булса да, ул халык алар астына ифтихар (мактау) белән үзенң имзасын куячак. Болар берсе дә читтән тәржемә вә икътibas (алынма) түгел (Тукай, гадәттә, үзенн тәржемә, икътibas һәм тәкълидләрен (иярүләрен), хәтта сүзләрен әйтеп бара, анын әдәби вөжданы кешенң малына аз гына тиюне дә кабул итми иде), болар һәммәсе Тукайның үзенекеләрдер. Боларнын берсендә вәгазә юк, ләкин шуны да әйтеп китәргә кирәк, вәгазә белән шигырь арасында, бәгъзе берәүләр уйлаган дәрәжәдә зәедлек тә (арттырып жиберү) юк, вәгазәдә шигырь калыбына керергә мөмкин. Вәгазәне Тукай гына түгел, Пушкин вә Лермонтов та язды. (Мона мисал итеп Лермонтовның шул ук Тукай тарафыннан тәржемә ителгән «Кемне сөяргә» дигән шигырен алыгыз).

Югарыдагы 34 шигырь Тукайның мәжмугасындагы бөтен шигырьләреннән исәптә алтыдан берсен генә төшкил итәләр. Ләкин аларны жыйган вақытта урта кулда 50 битлге бер мәжмуга хасил булчак. Халбуки Сәгыйть Рәмиев белән Дәрдемәндннң икесенн бөтен шигырьләре, бөтен чүп-чарлары белән жыйганда да, 50гә йә тула, йә тулмас. Болар Тукайның Пушкин һәм Лермонтовтан алган шигырьләреннән бер дә ким түгел.

Халбуки, бу 34не мин соң дәрәжәдә бер диккәт белән сайлап алдым. Калганнары арасында да шигъриятчә яхшы гына булганнары күп.

Бу саналган 34 шигырь эчендә ин күбесе лирикадыр һәм Тукай үзенн ин зур куәтн лирикада күрсәтте дә. Тукайның мона башка күрсәтелеп үтәргә тиеш жәһәте андагы тәкълид һәм һөжү (көлү) куәтедер. Тәкълидтә без Тукай дәрәжәсенә ирешкән

ничбер шагыйрьне белмибез. Хәтта Бабич та аннан бик күп түбән тора. Тукайның читтән алган тәржемә һәм икътibasлары төмәм үзенеке булып чыга. Үзөбезнең иске әдәбиятка һәм халык әдәбиятына тәкълид аның аерым сөйгән бер нәрсәсәдер, һөжү исә янә Тукайның ин сөйгән бер эше иде. (Тормышыбызның ничбер ягы Тукайның үткен һөжүе аркылы үтми калмады).

Тукайның ин сөйдергән ягы шөһбәсез анын тел вә өслүбедер. Тукай кадәр жинел вә тәкәллефсез (көчәнүсез) вә шуның белән бергә аһәңле вә салис (ачык, төгәл) язучы шагыйрь әле һәнүз (әле дә) татарда килгәне юк.

«Дауд кулында тимер ничек балавыз кебек булып эресә, Тукай авызында татар теле шулай эри. Сөләйман патшага хайваннар һәм пәриләр ничек мөсәххәр (сихерләнүче) булса, Тукай каршысында татар сүзләре шул кадәр итагать белән баш ия», — дигән кеше, шагыйрь хакында зур исабәтле (ин туры) тәкъдир күрсәтә.

Бездә Тукайның ижатына салыби яктан (инкаръ итеп) караучылар күбесенчә Аурупа вә урыс әдәбияты белән тәрбияләнгән кешеләрдер. Болар Тукайның шигырендә артык вәгазъчелек, әхлакчылык күрәләр. Ләкин бездә Тукайны яратмаучылар арасында шәрәкъчеләр дә бар. Болар инде Тукайга бөтенләй икенче яктан карап бөйләнәләр. Моның бездә ин зурсы Риза казыйдыр. Ул шигырьне хикмәтле сүзләр, мәсәлләр, афоризмнар мөгһнәсендә аңлый, Тукаевта шулар юк ди (шул ук яктан карап ул Сәгыйть Рәмиевне дә яратмый). Ләкин төп-төбәндә Тукайны бу яктан караганда да себереп түгеп булмый. Тукайның хикмәтле сүзләре байтак очрый һәм боларның бик күбесе мәсәл урынына телләрдә йөридер. Мона мисал итеп үземнән исемдә калган түбәндәге берничә мисрагыны китерәм.

Ә шулаймы? Акча барда, бар да дустан шул, бар да яр;

Акча исе чыкмый торса, бар да янындан таяр.

(«Теләнче»).

Әйләнә көпчәк кеби, байлык вә шөһрәт, мәртәбә:

Син бүген бай, бәлки шайтаннан да ярлы иртәгә!

(«Нәсыйхәт»).

Үл! Туфрак бул, кайт аслыңа, — аслың яхшы;

Хәнжәр белән күкрәгәңә касдың яхшы;

И жир шары! Нидән, белмим, хак сөйгәнә —

Мең кат синең өстеңнән дә астың яхшы.

Хаклык астка күмелгән шул, өсттә түгел,

Шуның очен астка табан тарта күңел;

Хаклык берлән мәхшәргәчә бергә, булар

Өчен, син дә, — тиз бул, тиз бул, жиргә күмел!

(«Дөньяда торыйммы? — дип кинәшләшкән дустанма»).

Бу жиһан Иблис вә шайтаннар белән калыр тыныч,

Бетсен иде шул сары йөз, — шуңадыр зур куркыныч.

(«Алтынга каршы»).

Әгәр дә басса дөнья һәм муеннар да бурыч тулса,

Убырлы карчыгыңны да атырлар, акчасы булса.

(«Хәзерге өйләнүчеләр»).

Керсәнә өст-өстенә, рух ич хозур вәҗдәнгә юк;

Ни сәбәптән жир йөзәндә тәңә — мунча, җанга — юк.

(«Тәләһһеф»).

¹ Тукайның бу юллары чынлап та гарәп шагыйре Магарриннң түбәндәге юллары белән аваздаш: «Йәшлек һәм картлык, йарлылык һәм байлык Аллаһ исеме белән айтм - шуңдый тиз үзгөрәп тора». Урысчадан тәржемә: Фильштинский И.М. Словесное искусство арабов в древности и раннем средневековье. -М.: Глав. ред. восточный литературы, 1977. -С.99.

*Караңгыдыр, күңелсездер гомер юлы:
Бу дөньяда кем килсә дә сиңа туры,
Шиксез, аның җәрәхәтле күкрәгендә
Яшьрен генә янып яткан хәсрәт тулы.
Берәз вакыт шатлык таба исрек кенә.
Үз авызына агу эчреп кенә:
«Әмма дөнья нинди кызык, нинди хозур,
Бу дөньяда кемнәр бар, дип, миннән дә зур?»*

(«Сөрләүхәсез»).

Бу язылганнар нинди генә телгә күчерелмәсеннәр, үзләренен тирән мәгънәләрен жуймаячаклар. Бу мисрагъларның астына гарәпләренен Мөтәннәбби һәм Мәгарриләре, фарсыларның Шәех Сәгъди вә Хафиз Ширазилары үзләренен кулларын куярга кечрәйсенмәсләр иде.

Ләкин Риза казыйның Тукайга мондый мөнәсәбәтенә хосусый сәбәпләр тәэсир иткән булуы гажәп түгел. Тукайны башта алкышлап каршы алучы, аны заманыбызның Мәгаррисе, дип атаучы ул булган иде. Ләкин Тукай нинди сәбәпләр беләндер көлкә журналларында гомумән «вакыт»чыларга вә хосусән Риза казый вә аның «Шура»сына урынлы-урынсыз бәйләнеп, һәрвакыт аларны һөжү кылып торыр булды. Риза казый боларга каршы матбугаттан ләм-мим дип әйтмәсә дә, эчендә боларга бик ачулангандыгы, аның янында торган кешеләргә мәгълүм иде.

Шуның өчен ул Тукайга әһәмият бирмәс булды. Шунысы кызык, Риза хәзрәт моннан 25 еллар элек язылган «Әсма» исемле романында бездәге халыкның — шагыйрь, җырчыларның вә гомумән күркәм сәнгать ияләренен кадере булмаганлыкка көенеп әйтә: «Италиядә Верди исемле берәүнен үлүе мөнәсәбәте белән бөтен мәмләкәт шау килде, монын вафат хәбәре телеграф белән дөняның ин ерак почмакларына белдерелде. Мисырда Хәмүли үлгәннән соң, бөтен Мисыр өлкәсә шау килде. Бу кешенен җеназасы артыннан ун меңнәрчә халык матәм тоткан хәлдә ияреп барды. Аның гаиләсенә меңнәрчә сум иганә җыелды, халбуки Верди Италиядә бер музыкант, Хәмүли дә Мисырда бер җырчы иде». Шуннан унбиш еллар үткәч, татар халкы үзенен сөекле шагыйрен, шундый ук бер тантана белән озаткан иде. Риза хәзрәт бу тантанана кушылмады, хәтта аны яратмыйча язды. Монда әлбәттә Риза казыйны гаепләп булмый, монда Тукайның ачы теле гаепле. Тукай бу турыда ихтыяrsыз булган булырга кирәк.

Ул бу урында:

*Очырмакчы булсам былбыл күкрәгемнән.
Әллә ничек мыр-мыр итеп мәче чыга,*

— ди.

Тукайның үзеннән чыккан бу кара «мәче» Риза казый белән генә түгел, Тукай белән башка кешеләренен арасынан да узгалап китте.

Шигырьгә шул ук Риза казый күзе беләнрәк караучы Муса Бигиев тә Тукайны ярата. Аның шигырьләрен мәкаләләренен башында Мәгарри шигырьләре белән бер рәттән китерә. Аны «Лисаны дәрәс, гүзәл, бөек милли шагыйребез», — дип атый иде. Ләкин Тукайның сонгы гомерендә мәшһүр Питербур сәяхәтендә Тукай белән аның арасы бозылды. Мусанын шуннан соң Тукайга мөнәсәбәте үзгәрәп китте. Бер вакыт матбугатта Тукайны «лисаны гүзәл» дип мактаучы Муса 1915 тә Питербурда үз өендә утырган вакытыбызда, аны «лисаны гаять фахиш», — дип атады.

Гомумән, Тукай хакында без сонгы вакытта артык требовательный булып киттек. Тукайның татар шагыйре икәнлеген, үзәбезнен дә татарның зур кешеләреннән булып йөрүебезне онытабыз, һичбер кеше үзенен халкының тарихынан узып әллә кая китә алмый, монын хикмәте нәрсәдер, ләкин бу шулай. Бу фәкать менә шуның өчен дә Тукайны үлчәгәндә, Лондон белән, Нью-Йорк белән түгел, бәлки үзәбезнен Казаныбыз белән үлчәргә туры килә. Юкса, күккә менеп йолдызлардан караганда Тукай бөтенләй күрәнмәс тә иде.

Тукай татар әдәбиятының сонгы сүзен әйтмәде, ул аның бисмилласын гына

әйтте. Шунын өчен Кавказ мөхәррирләрәннән Сәнгатулла Ибраһимның «Татар дөньясы Тукай кебек шагыйрьне һичбер күрмәчәк вә анын шигырьләрендәгә кыйммәтне аңлар өчен генә ничә гасырлар үтәргә кирәк булчак», — кебек кытайча мактауларыннан бик еракбыз.

Татар халкы дөньяда бер халык булып торганда, анын әдәбияты да яшәгәндә күп Тукайлар киләчәк һәм монын өчен әллә ничә гасырлар көтәргә туры килмәчәк (мәданият юлында бу рәвештә әкрән йөреш белән йөрергә язмасын). Бездә Тукайдан соң да әдәби хәрәкәт, әдәби тәрраккый тукталганы юк. Инде бәгъзе жәһәттән Тукайны уздырган яшь шагыйрьләребез дә бар. Ләкин шулай булса да, Тукай үзеннән соң килгән һәм киләчәк шагыйрьләргә остаздыр.

Тукайның әһәмияте безнән өчен тарихи ғына түгел, ул һаман да укылачак. Урыслар Некрасовны укыган вакытта, татарлар да Тукайны укычак. Тукай үзенен «Пушкин вә мин» шигырендә:

*Бервакыт оңтыр жиған Пушкинны һәм «Евгений»,
Яүме мәхшәрсез оңытмалар бәрәңгемне минем, — ди.*

Бу шигырьдән Тукайның үзен югары куелганлыгы аңлашылмый. Тукайның:

*Хәзрәти Пушкин вә Лермонтов әгәр булса каяш,
Ай кеби, нурны алардан ыкәтибас иткән бу баш,*

— дигән «Кыйтга» шигырендә, үзенң бу кешеләргә нисбәте айнын кояшка нисбәте шикелле икәнлек бик яхшы әйтелгән. Монда ул тик шуны әйтергә тели: «Минем язганнарым Пушкинныкы кебек югары нәрсәләр булмаса да, минем язганнарым бәрәңге кебек түбән нәрсәләр генә булса да, мине үз халкым оңытмас. Руслар Пушкинны оңытканда да татарлар мине оңытмас, чөнки мин Пушкин кебек бер аристократ баласы түгелмен, бәлки бәрәңге ашап яшәүче халык арасынан чыккан, ул бәрәңге көен көйләүче бер шагыйрьмен...

Тукай үзенң лирикасы белән урыс шагыйрьләреннән бигрәк Лермонтовка охшый. Ләкин ул ижтимагый мәүкыйгы (урыны), вә ижтимагый мәсәләләргә мөнәсәбәте ягыннан Некрасовка охшый. Ул Некрасов кебек «поэт-гражданин»дыр. Шунын өчен Тукай тар сәнгәтә гашыйклары тирәсендә генә калмый, аны һәркем аңлый. Татар балалары аны атасы-анасы белән бергә үк таный. Азмы-күпме сөвәдле (укый-яза белгән) гаиләдә һәрбер ике-өч яшьлек бала теле ачылып житкәнче үк «Тукай», «Тукай китабы», — дип сөйли башлый.

Тукайның күтәрелүе бер дә сәнгый (ясалма) түгел, ул үзеннән-үзе күтәрелә. Шунын өчен зурларыбыз, әдипләребез тәнкийтьчеләребез: «Тукай кем иде, шагыйрь идеме, түгелме» дигән бәхәсләр белән ни кадәр баш ватмасыннар, Тукай һәнүз Тукайдыр, халык аны үзенеке итеп таныган. Анын халык күнелендә тоткан бу урынын һичбер төрлө бәхәсләр, һичбер төрлө фәлсәфәләр какшата алачак түгел. Халык мондый бәхәсләргә Тукайның үзе кебек: «Кеше теләсә ни дисен, үземнен жаным сөйгәч» дип кенә җавап бирәчәк.

Жама́л Вәли́ди

12 нче апрель, 1923 ел, Казан.

РӘШИДӘ АПА ДӘРЕСЛӘРЕ

86 яшенә житеп, ижади озын гомер кичергән, хәтта сонгы елларында драма әсәрләре дә ижат иткән Татарстанның һәм Россиянең халык артисткасы Рәшидә апа Жиһаншина — театрыбыз эшчәнлегенә һәр өлкәсендә тирән эз калдырган, милләтебезнең филакарь кызларының берсе буларак, игътибарга бик лаек шәхес иде. Рәшидә апа турында аз гына уйлый башласан да, әллә ничаклы хатирәләр искә төшә. Мәсәлән, консерватория тәмамлаган белгечләр чакырып, Камал театрында беренче мәртәбә оркестр оештыручы, никадәр яшә артистларны яна фатирлы итүдә башлап йөрүче кем дисәгез дә, Рәшидә апа, дип җавап бирерләр. Мәрхәмәтле кеше иде ул...

...КДУ ның тарих-филология факультеты каршында татар драма коллективы 1957 елда оештырылган иде. Баштагы ике елында ана ул чордагы Камал театры директоры Нәжип ага Гайнуллин җитәкчелек итте. Үзенең ижат юлын башлап жибәргәндә, коллектив бер актлы пьесалар, скетчлар кую белән чикләнә иде. Нәжип ага каты авырып киткәч, аның урынына халыкка кин танылып өлгергән гажәеп талантлы артистка, театрыбызның яна гына куелган директоры Рәшидә апа Жиһаншина килгәч, ул Нәкый Исәнбәтнең «Мулланур Вахитов», «Муса Җәлил» героик трагедияләрен, Ибраһим Нуруллинның «Тукай Петербуртта» драмасы кебек катлаулы әсәрләренә Г.Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры һәм В.И.Качалов исемендәге рус драма театры сәхнәләрендә кую дәрәжәсенә иреште.

Кыска гына вакыт эчендә ул инде Казан хәтле Казан тамашачысының игътибарын үзәнә җәлеп итте. Нәкый Исәнбәтнең 60 яшьлек юбилее бөтен Татарстан халкы бәйрәм иткән көннәрдә безнең драмколлектив рус драма театры сәхнәсендә аның «Муса Җәлил» трагедиясен куйды. Театрның иркен залы тамашачылар белән шыгрым тулы иде. Спектакльдән соң үзешчән артистларны һәм олы кунакларны театр директоры кабинетына жыйдылар. Башлап сүз алып, Нәкый ага Исәнбәт барыбызга да рәхмәт әйтте. Аеруча аның яп-яшә ижади коллективның күнелен күтәрәп жибәргән, жин сызганып, рухланып үз эшен дәвам итәргә дәртләндергән сүзләре йөрәкләргә сенеп, уелып калды: «Драматург буларак, төрле театр сәхнәләрендә куелган күп әсәрләрен, шул исәптән үземнекеләрен дә караганым бар. Шуна күрә сезнең бүгенгә эшегезне алар белән чагыштыра алам. Һәм бер дә арттырмый белдерәм: сезнең бүгенгә эшегез, рольләрен башкаручы артистларыгызның осталыгы профессиональ коллективларныкынан бер дә ким булмады, унышларыгызны күреп сокланып утырдым».

Мин бүген бөек драматургыбыз, язучыбыз, галимбезнең бу сүзләрен тулысынча Рәшидә апа Жиһаншинага юллар идем. Әйе, ул берничә ел эчендә университетның татар драма коллективын профессиональ дәрәжәгә күтәргә иреште. 40 яшендә генә булуга карамастан, инде бөтен илгә танылган театр коллективында 20 елдан артык эшләп өлгергән, дистәләгән драма, трагедия, комедияләрдә онытылмас образлар тудырып, халык ярата торган профессиональ артисткага әйләнгән сәхнә остасы гына түгел, булдыклы режиссер, таләпчән җитәкче дә иде ул.

Чираттагы әсәр белән бергәләп танышканнан соң кемнең кайсы рольне башкарырга теләвен сораша, моның өчен кирәкле таләпләрен бәйнә-бәйнә аңлатып бирә. Эшнә озакка сузмыйча, аудиториядә өстәл-урындыкларны төрлечә урнаштырып, мизансцена ясыйбыз. Сәхнәгә халык алдына чыгасы артистка куелган иң беренче таләпләрен кызык итеп, ачык аңлатып бирү дә бик урынлы иде. Чөнки кайберәүләребез авыл клублары сәхнәләрендә «эшләп», бу әйберләрен әле ишетмәгән-күрмәгән «артистлар» идек. Рәшидә апаның, «сәхнәдә үзегезне гади, иркен, тормыштагыча кую тотарга тырышыгыз, чукраклар төсле бик каты

кычкырып сөйлəшмəгəз, залга артыгыз белəн тормагыз, кеше кəлдəрəм дип клоуннарча кыланмагыз, рольне яхшылап, ашыкмыйча өйрəнəп хəтерегəзгə сəндəрегəз, ясалмалыктан качыгыз, авызыгызны ачып суфлер əйткəнне кəтеп тормагыз, кыскасы, хəр яктан тормыштагыдай табигый булыгыз» кебек талəплəрə, артист булып китмəсəк тə, килəчəк тормышыбызда бик ярап куйды.

Инде əсəрне берничə атна аудиториядəгə мизансценада өйрəнгəннəн сон, үз театрына алып килеп, сəхнə профессиональ артислардан буш чагында, тиешле декорациялəрəн дə урнаштырып, репетициялəр үткəрə торган иде Рəшидə апа. Бу эшлəр 3-4 ай буена бара. Сəхнə стажы чирек гасырга житеп килүчə профессиональ артистканын хəр нəрсəне бик тиз сəндəрə барырга, отып калырга, үзлəштерергə сəлəтлє тырыш студентларга профессиональ талəплəр куюы хəм дə яшылəрнєн драма əсəрəн өйрəнəп сəхнəдə профессиональ дəрəжəдə уйный алулары гажəпмени? Укытучысы нинди, укучысы шундый. Əйе, без Рəшидə

Нəкый Исəнбəтнєн «Муса Жəлил» трагедиясєн сəхнəлəштергəннəн сон. Беренчє рəттə, сулдан уңга — Рейн Ганиев, Рəшидə Жəнишинов, Нəкый Исəнбəт, Рим Кəримов; икенчє рəттə — Рəвил Сəйфетдинов, Кояш Тимбикова, Илдар Əхмəдиев, Фарук Нəфиев, Рəвил Низамов, Мəнир Абдуллин. 1959 ел.

апанын сəхнə дəрəслəрəн алган бик бəхəтлє яшылəр идек. Тагын бер əхəмиятлє нəрсəне əйтергə кирəк: Рəшидə апа безне татар əдəби телендə сөйлəтү өчєн күп кəч куйды. Югыйсə, без — студентлар арасында мишəрə дə, типтəрə дə, себер татарлары да бар иде. Берничə ел сəхнəдə эшлəвəбєз нəтижəсəндə без инде «шиккəн шитєк києп шатыр-чытыр цабуларны», «цəцəклє цəйнєктə цəй канятулар»ны онытып, матур итеп əдəби телебєздə сөйлəшə башладык.

Алтмышынчы еллар башында мəдəният, сəнгать белəн əлє партия өлкə комитеты идəрə итə иде. Нинди генə башбаштаклыклар, сəер хəллəр булып бєтмəдє ул чорда. Бервакыт татар академия театрына татарча бер авыз сүз белмəгəн Михайлов дигəн бер адəмнє баш режиссер итеп билгелилəр. Татар театрында татарлык, миллилєк булмагач, ул татар театры була димени инде?! Театр директоры итеп билгелəнгəч, Рəшидə апа, иң беренчє эшє итеп, өлкə комитетына кат-кат барып, ультиматум куєп (йə мин, йə Михайлов!) əлєгə режиссерны театрдан жибəртүгə ирешə.

Гомумəн, милли театрыбызны аякка бастыру, олы сəнгать юлына алып чыгу хəм бəтєн илтə танытуда ничəмə дистə еллар дəвəмында Рəшидə апа куйган хєзмəт исəплəп бєтергесєз. Шул ук елларда яп-яшь татар артистларынын шєпкинчылар дип йөргєлə торган зур бер тəркəмє Мəскəүдə укып кайтты. Рəшидə апа аларга дə мəрхəмəтлє анə — оғаз булды. Шєпкинчылар кайтыр алдыннан гына буллыклы, зирəк, хəркайда өлгєр, тиз йөри, тиз эшли, тиз фикерли торган гажəп талантлы хəм зур оештыру сəлəтєнə ия булган Рəшидə апаны туган коллективына директор итеп куйдылар. Ул аны, бик кыен ижади кризистан алып чыгып, чирек гасырга якын алга алып барды. Камал театры анын житəкчєлєгəндə республикабызда əйлəп баручы мəдəният учагына əвєрелдє. Барысы өчєн дə зур рəхмəт сина, Рəшидə апа. Синєн дəрəслəрəн хəтерєбєздəн гомєргə жуєлмас.

Фарук НƏФИЕВ,

Гəтєш.

ӘЖӘЛ МИҢА ДА ӨЧ ТАПҚЫР БАКТЫ

Безнен кулыбыз белән язмышның бер жебе генә үрелә. Шул жепнен очы, бәлки, әти-әнибездән бер-берсенә мәхәббәтәннән башланадыр, ләкин нигәдер без язмыш жебе туган көнебездән сузыла башлый дип уйлыйбыз.

Язмыш жебе... Ул үтә нечкә һәм теләсә кайсы мизгелдә өзелеп китәргә мөмкин. Язмыш жебе өзелгән без үлем белән тинлибез, ә үлем дигән төшенчәне Әжәл белән очрашуга кайтарып калабыз.

Әмма Әжәл белән очрашу әле ул үлем түгел, ә үлөп бару процессының бары тик башлангыч, юнәлеш билгеле булмаган, яки туктап ук калган бер чоры гынадыр. Шушы чорда кешенә язмышы хәл ителә дә инде: яки ул үлә, яки ул исән кала. Үлчәү инсәсә кайсы якка авышуын хәл итәдер дә инде Әжәл. Фәнзаман Батталның каршына өч тапкыр килеп баскан әнә ул (9нчы сан).

Үземнән дә Әжәл белән кимендә өч тапкыр очрашканым булды.

Беренче очрашу сабий чагымда, 1968 елда, мина дүрт яшь чамасы чакта булган. Безнең гаилә шул вакытта Балык Бистәсе районының Зур Мәшләк авылында яши иде. Исеме «Зур» булса да, бу авыл чагыштырмача кечкенә генә авыл иде. Аның үзәк урамына аркылы баручы тыкрыklar тоташкан. Үзәк урам тау башыннан башланып тау итәгенә таба бара. Шуна күрә аның бер башын Югары оч, ә икенче башын Түбән оч дип йөртәләр. Безнең йорт шушы урамның урта бер тирәсендә урнашкан иде.

Ул көнне безнең йортыбыз каршында, урам аша якта өлкәннәр, шулар арасында әти дә, күмәкләшеп бура бурыйлар иде. Тирә-юньгә яна гына каезланган агач исә таралган, ал-ак йомычкалар жир өстенә жәелгән, балта тавышы тантаналы рәвештә тукулдый. Бура янында йөк автомобиле дә тукталган. Шул машина янында бер төркем ир-ат шофер белән нәрсәдер турында кинәсләшеп басып тора. Мин абый белән житәкләшеп үзбездән өй атыннан урам аша әти янына дип чыгабыз. Шул мәлне Югары очтан Түбән очка таба барган, тау астына төгәрәп төшү аркасында зур тизлек жыйган, ажгырып килүче мотоцикл пәйда була. Балталар тукулдаганга күрә, мотоцикл тавышы, билгеле ки, ишетелми. Кинәшәп торучы ир-атлар мотоциклны күрәп алып, машина әржәсә астына кереп ышыкланалар, абый кырыйга качып өлгәрә, ә мине исә шул мотоцикл бәрәп еракка очурта. «Бала бетте, бетте бала!» — дип кычкырышалар. Зәңгәрләнгән гәүдәмне өйгә алып керәләр, сөкәгә салалар. Әнием: «Балабыз үлем түшгәндә ята», — дип, авылыбыздан жиде чакрымдагы Биектау авылында яшәүче әтисен чакурта. Бабай килеп житкәндә минем Әжәл белән очрашу мизгелләре булгандыр. Бабама догалар укып торган, догалар укып өшкөргән һәм, ни хикмәт, мин иркенрәк сулыш алып жибергәнмен, тернәкләнә башлаганмын. Әжәл ни сәбәптер бу баланы (мине) якты дөнядан алмыйча китеп барган. Бәлки ул, язмышымны өзмичә калдырып, ниндидер тиешле гамәлләр кылсын бу бала дип миңа йөкләмәләр калдыргандыр.

Шушы вакыйганы искә төшөргәч, бу хәлләр очраклы микән дип уйланып куям. Жентекле анализ ясаганда шунысы ачыклана. Беренчедән, кечкенә генә авылда 60нчы елларда каян мотоцикл барлыкка килгән ди? Бу бит хәзерге замандагы кебек бихисап транспорт чаралары белән шыллап тутырылган чор түгел. Икенчедән, балталар тавышы мотоцикл тавышын ишетелмәслек дәрәжәдә басып торган. Өченчедән, нигә бу вакыйга дүрт яшьлек сабийны сайлаган? Дүртенчедән, галимнәр әйтүе буенча, кеше дүрт яшьлек чорны һич тә хәтерендә калдыра алмый, ә мин бар булганны кинофильмда әйләндерелгән хәлне күргән кебек хәтерлим.

Шуннан бирле гомер буге ниндидер югары көчләр мине үлемнән һәм авырлыклардан саклап килүен тоеп торам. Ләкин Әжал дә үзе турында әледән-әле искәртеп торды. Икенче тапкыр ул мина 1972 елда һөжүм итте. Алдагы елда урта мәктәпне тәмамлаганнан соң Балык Бистәсе районы «Сельхозтехника»сынын Котлыбөкәш бүлекчәсенә трактор двигателләрен тәзәтү цехына слесарь булып эшкә кердем. Монда эшкә керүемнән сәбәбе бер генә, анда әти эшли иде. Әтидән тыш цехта Шәрифжан (Шәрәп) абый да эшли иде. Мин гадәттә двигателләргә сүтәм, әти жыя, ә Шәрифжан абый обкатканы һәм башлангыч сынауларны үткәрә. Ярты елдан соң әти башка эшкә күчтә һәм мина инде двигателләргә үземә генә жыйрга туры килде.

Шулай беркөнне жыю өстәлгә двигател блогына терсәкле валны урнаштырып маташуым. Артымда, сынау стенды янында Шәрифжан абый кайнаша. Кинәт мине ниндидер сәер көч аска таба кискен генә иелергә мәжбүр итте. Шул ук секундта баш өстеннән, зырылдап, нәрсәдер очып узды. Ул цех эчендәгә бетон колоннага гөрселдәп килеп бәрелде һәм шул колоннадан чиләк зурлыгындагы бетон кисәген умырып та алды. Баксан, стендтан ялгыш ычкынып киткән кардан икән бу. Артыма борылып карасам, Шәрифжан абыйның йөзә ап-ак кәгазьдән дә ак иде...

Әжал бу юлы да читләтеп китеп барды. Язмыш жебә өзелергә вакыт житмәгән булгандыр, мөгаен. Бу вакыйганы искә төшергән сәен, бер мөһим сорау туа: куркынычны һич тә абайламыйча торган чагымда нинди көч шулай иелергә мәжбүр итеп үлемнән саклап калган соң? Бу сорауга әлегә кадәр җавап таба алганым юк...

Ул елны яз ничектер тиз узып китте. Июнь аенда мине күрше авылдан бер егет эзләп килде. «Авыл хужалыгы институтына кермәкче идем дә, мина иптәш кирәк, әйдә, бергә-бергә документларны шул институтка биреп кайтыйк», — диде ул. Шулай эшләдек тә. Керү имтиханнарын тапшыру вакыты килеп житте. График буенча беренче имтихан математикадан. Иптәш егетемнән имтихан нәтижәсе әйбәт булып чыкмады, һәм ул соңрак хәрби хезмәткә алынды. Ә мина исә «бишле» куйдылар, башка фәннәр буенча да билгеләр яхшы булды. Шулай итеп, иптәш егетемнән тырышулары институтка мине күртүгә кайтып калды.

Казан авыл хужалыгы институтында безне материалистик рухта тәрбияләделәр. Тик алай да материализм нигезләрен какшатырлык сәер хәлләр килеп чыга торды. Өченче курсны тәмамлаганнан соң безне механизаторлар булып эшләп практика узуга өчен хужалыкларга тараттылар. Азнакай егете Азат, башкорт егете Филүс һәм мин Саба районына, Ленин исемендәгә алдынгы хужалыкка эләтек. Берничә атна без Үзәк авылында заводтан яна гына кайтарылган комбайнны жыйдык, ә аны жыеп бетергәч, өчөбезне дә шул комбайн белән хужалыкның Баландыш бүлекчәсенә күчәрделәр. Комбайнда ике кеше эшләрگә тиеш. Азат белән Филүсне яна комбайнда калдырдылар, ә мине Камил абый комбайнына комбайнчы ярдәмчәсе итеп билгеләделәр. Камил абый бик күнелле, жор кеше булып чыкты, анын белән тиз уртақ тел таптык. Камил абыйның комбайны иске булса да, яхшы эшли. Шуна күрә ашлыкны егуга без башкалардан иртәрәк чыктык. Көннәр бик кызу торды, ә комбайнда температура тагын да югары. Таң тишегеннән башлап кичке карангыга кадәр эшлибез, тир тозына һәм тузанга батып кайтабыз. Беркөн иртән машина-трактор паркына килеп житүем булды, кинәт башыма чыпчык кунды. Кунды да, очып та китте. Башыма ниндидер бер рәхәт кагылу булды бу. Тик алай да бу ниткән сәер хәл соң? Жәй көне чыпчыклар кеше янына килергә дә курка, ә монда башына ук менеп кунсын инде!.. Камил абый килеп житкәч, комбайнны эшкә әзерләдек һәм кырга чыктык. Төштән соң Камил абый: «Энем, мине кичкә туйга чакырдылар. Бүген иртәрәк китәм. Юынып-чистарынып киёмнәремне дә алыштырасы бар. Син берәз эшлә дә, комбайнны кайтарып куярсың», — диде дә, китеп барды.

Кич тиз килеп житте. Кайту юлына чыктым. Паркка зур капкасынан түгел, ә әйләнеч юлдан керәсе иде. Бу юл тау астына таба бара һәм упкынга берничә метр кала текә борылыш ясый. Шул юлдан төшә башладым. Сизәм, комбайн гадәтидән артыграк тизлек белән куалый башлады. Тормозга баскан идем, йөрәгем жу итте — тормозлар тотмый. Комбайн тагын да чабулап китте. Тапшыруны тиз генә

кечерәк торышына күчерә башладым. Тәҗрибә юк ич, болай эшләргә ярамаганы белмим... Комбайн упкынга таба оча, санаулы метрлар гына калды. Инде нишләргә?! Бердәнбер чара — штурвал! Штурвалны унга бордым... Комбайн янтайды, аның бер ягы күтәрелде, шул мәлне Әжәл күзләремә тутырып карады. Әжәлнең күзләре төпсез упкын иде!.. Комбайн кайсы якка авышыр, кая сикерергә? Хәер, бу очракта комбайн өстеннән сикерү бер ахмаклык кына булыр иде...

Ә комбайн... сукаланган кырга кереп китте һәм тәгәрмәчләренә басты. Әжәл тагын, инде өченче тапкыр, кире чигенде. Нәрсә аны борылып китәргә мәжбүр иткән? Чыпчыкның нәрсә турында кисәтәсе килгән икән: туй буласы турындамы, яки фажига турындамы?

Кире борылып, иң кечкенә тапшыруда, вариаторның иң кечкенә торышында янә юл буйлап төшеп, парк эчендәге авыл хужалыгы машиналары арасындагы катлаулы лабиринт аша узып, комбайнны урынына куйдым. Иртән Камил абый: «Энем, комбайнны урынына бик оста куйгансын. Моңы мин үзем дә болай ук булдыра алмыйм!» — дип мактады. «Камил абый! Авыл хужалыгы институтында безне бик яхшы әзерлиләр!» — дидем мин вәкарь белән.

...Мондый хәлләрне азмы-күпме гомер иткән һәр кеше искә төшәрә аладыр. Әжәл белән сонгы очрашу нинди булыр икән дип уйланып йөрүчеләр дә бихисаптыр.

Без һәрдаим үзебезнең язмыш жебен озынайтып барабыз. Һәр адымыбызны төгаенләп барабыз, ике юлдан бары тик берсен, дәрәс юл дип исәпләнгән генә сайлап алабыз: яки «әйе», яки «юк». Бу яктан караганда, үткәннәр турында үкенү мәгънәсен югалта сыман. Без сайлаган язмышка бары тик Әжәл генә төзәтмә кертә ала.

Кеше организмы бик катлаулы конструкция. Биологлар аны берничә системадан тора дип раслыйлар. Әгәр дә аның бер генә системасы булса да эштән чыкса, организм үлә. Тик алай да кешене хайваннардан аерып торучы мөһим бер система бар, ул — үзәк нерв системасы. Шушы үзәк нерв системасы башка системалардан өстенрәк булып тора, башка системаларның халәтен билгели. Кешенең үлеме дә шул системаны жуюга кайтып кала.

Хәлиткеч көнне чыпчык кеше башына ник кунган? Ул үзәк нерв системасына ниндидер гадәти булмаган хәбәр китергәнме, яки тәэсир ясаганмы? Чыпчык башка кунганны искә алып, бу көнне ниндидер көтелмәгән хәл булуы турында уйланып, мондый вакыйгага алдан ук психологик яктан әзер торуым хәлиткеч булганмы әллә? Заманында Рим шәһәрэн казлар коткарган кебек, комбайнчыны чыпчык коткарган булып чыкмыймы? Әллә чыпчыкның теге хәлгә бер катышы да юкмы?..

Ринат НУРУЛЛИН,

*Казан Энергетика
университеты доценты.*

ТЕАТРНЫ ЯРАТУЧЫ ШӘХЕС

Театр сәнгатен тирәнтен анлап, анын үсеш-үзгәреш үзенчәлекләрен, табыш-югалтуларын өйрәнеп, театрға рух өстәүче, спектакльгә жан кертүче белгечләр бездә, кызганыч ки, күп түгел. Алар арасында Дания Гыймранованың мактауга һәм хөрмәткә лаеклы үз урыны бар. Менә илле елга якын ул татар театр тормышын даими күзәтеп баручы, бәя бирүче, фикер-карашлары белән уртаклашучы, күп санлы артистлар, режиссерлар эшчәнлегенә турында язмалар белән чыгыш ясаучы гаять актив, олы жанлы, бөтен барлыгы белән театрны яратучы шәхес буларак танылу алды.

Дания Әхәт кызы Гыймранова 1937 елның 23 октябрендә Казан шәһәрәндә туа. Урта мәктәпне тәмамлаганнан соң, Мәскәүдә А.В.Луначарский исемендәге Театр сәнгате дәүләт институтының (ГИТИС) театр белгечлегенә факультетында белем ала. Хезмәт юлын Татарстан радиосында режиссер буларак башлап, аннары озақ еллар дәвамында Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтында фәнни эшчәнлек белән шөгыльләнә. Анын кызыксыну даирәсе халык авыз ижатыннан алып, татар театрының елъязмасына кадәрге төрле өлкәләренә үз эченә ала. Шуңа елларда максатчан рәвештә татар театрлары тарихын, аларның репертуарын, режиссер һәм артистлар тормышын өйрәнә башлый һәм нәтижә буларак «Гөлсем Болгарская» (1981), «Габдулла Шамуков» (1985), «Сабир Өметбаев исемендәге Минзәлә татар дәүләт драма театры» (2007) дигән китаплары, күпсанлы мәкаләләре дөнья күрә.

Дания Гыймранова татар театрлары эшчәнлегенә белән кин жәмәгәтчелеккә таныштыруга гаять зур көч куя. Ул байтак артистның ижат портретын тудыра, аларның ижат мөмкинлекләрен ача, сәнгати эзләнүләренә этәргеч бирә. Әдәби тәнкыйтьче буларак үз чорының әйдәп баручы драматурглары ижатына әтрафлы бәя бирә. Аерым алганда, Т.Миннуллин, З.Хәким, Д.Салихов, Г.Каюмов, Р.Сәгъди кебек авторларның әсәрләре буенча куелган спектакльләргә бәяләмәләрендә ул сөхнә әдәбиятын тирәнтен анлаучы, эстетик зәвыкы белгеч буларак ачыла. Театр сәнгатен өйрәнүдәге һәм татар драматургиясенә хас сыйфат-билгеләренә, аерым тенденцияләренә ачуагы хезмәтләре өчен Дания Гыймранова «Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе» (1997) дигән мактаулы исемгә, ТР Мәдәният министрлыгы һәм Язучылар берлегенен Ж. Вәлиди исемендәге премиясенә (2009), Минзәлә театрының С.Өметбаев исемендәге бүләгенә лаек була (2008).

Каләмдәшәбез Дания Гыймранованы олы юбилее белән табрик итәбез, саулык-саламәтлек, күнел тынычлыгы, ижат унышлары теләп калабыз.

Сөембикә-ханбикә

Кыланып та күрсәтте түлкел!.. Бәйрәм-сәйрәмнен исе дә килмәгән жәйге чөллөдә өстенә хәрби китель киеп, башына йолдызлы «картузын» элеп, күкрәк тулы орденъ-медалльәрен балкытып килеп керә иде ул редакциягә. Үкчәләрен үкчәгә бөрөп, уң кулын чигәсенә тиереп, чатнатып «честь» бирә. Еш кына кулында зур баяны булыр. Кайвакыт үзе язган искитмәле картиналарнын берәрсен эләктереп килә. Бүләк итәр өчен. Үзе көләч. Гел елмаер. Чибәрлеге теләсә-нинди ир-егетне аяктан егарлык. Сөйли башласа, теле-телгә йокмас, кайчакларда ни гамь катканын абайламыйча да каласын.

— Тынлагыз, — ди ул, баян каешларын иннәренә киеп. — Яна көй. Шәп чыкты. Бүген иртән язып бетердем. Сүзләре үземнеке. — Шунда ук уйнап-жырлап та жибәрә. Тавышы, үзе әйтмешли, шәп! Жырлап бетергәч, кулларыбызны чөбәклибез. Ул шуна бик тә куана. Шәхсән, жырлары Татарстан радиосы фондында бүген дә саклана. Жиңү бәйрәме көннәрендә эфирдан еш яңгыраталар. Кемлеген әйтми торсам да чамаладыгыз инде — яп-яшь килеш сугышның алгы сызыгында йөрөп, утны-суны кичкән хәрби капитан Сөембикә Вәлиева булып бу!

Ниндидер язмыш димме, бәлки канына сөңгән сугышчан кыюлыгыдыр, аны Казан университетының журналистика бүлегенә алып килә. Әйбәт укый. Диплом ала. Ләкин бер генә көн дә редакциядә эшләмәде. Сөембикә сабакташы Хәйретдинов дигән егет янында даими кунак иде. Хатын-кыз буларак, без аның белән гел шаяртып сөйләштек. Сөембикә-ханбикә дип зурладык. Ни дисәк тә үпкәләмәде. Киң күңелле капитан иде. Хәтта бүлмәләребезгә үзенен матур-матур картиналарын элеп китте. Үзгәртеп кору елларында Сөембикә-ханбикәбез һәдия кылган ул картиналар да юкка чыгып бетте. Ә батыр йөрәкле сугышчан татар кызының саф күңелле, берәзгына сәер сыйфатлары күбездә якты истәлек булып калды. Ни кыланса, шул килештә үзенә!..

Тагын бер аркадаш

Төрөкләр турында иркенләбрәк язасы иде дә — тәгәрмәчкә таяк тыктылар...

Жае чыкканлыктан, кайбер төрөк аркадашларымны берәм-берәм телгә алып китәсем килә. Болар һәммәсә дә узган гасырның туксанынчы елларындагы хәлләр. Жөмһүриятебезне мөстакыйль дәүләт дип игълан иткән мәл. Үз тәнкәбез, үз имлябыз булырга тиеш иде, мөгәр. Шул чорда мәдәниятыбызны күтәрешергә дип, Казаныбызга төрөк кардәшләребез аяк басты. Тәүтеләре жөмләсеннән Бәйтулла Ямак иде бугай. Шамил Усманов урамында төрөк-татар лицеең ул ачып жибәрде. Бәйтулла бәй татарчаны бик тиз өйрәнде, киң катлау зыялыларыбыз белән аралашып яшәде. Лицейда дәрәсләр дүрт телдә: татарча, төрөкчә, урысча, инглизчә алып барылды. Белемле яшьләр әзерләүгә төпле нигез салынды. Ни кызганыч, шушы камил системаның тамырына балта чабылды. Ихлас мөгаллимнәр үз ватаннарына куып кайтарылды. Безнең тарафтан мона каршы торырлык көч табылмады. Үкенечле, бик тә үкенечле! Бәйтулла Ямак аркадашым турындагы хикәятөм шуның белән шул.

Икенче зат итеп мин Муаммәр Мурат дигән төрекне каршыладым. Моньсы да полиглот булып чыкты. Ай дигәндә нотык сөйләрлек, газета чыгарырлык дәрәжәдә татар телен өйрәнәп тә житте. Без анын белән сигез ел дәвамында «Заман» газетасын (үзем баш мөхәррир урынбасары) чыгардык. Жәмһүриятебезне күп мәртәбәләр аркылыга-буйга илһәдек. Уртақ байлыгыбызны барладык, инде искергән дип, башка чит телләргә алыштырылган хәзинәбезне шушы басма аша халкыбызга кире кайтардык. Төрөкләрдән бик тә мәгънәле мәкаль ишеттем: «Акчасы бар — базардан, иманы бар — мазардан (зиратка күчүдән) курыкмас», — диләр алар. Иманы нык, теле бай милләт югалмас, дигән мәгънәгә дә туры килә. Тәшәккүр — рәхмәт сина, Муаммәр аркадашым! Шимал (төньяк) төркиләрен күп нәрсәгә өйрәттен!

Муаммәрның тагын бер урынбасары булып Мостафа Полабыек (фамилиясе төрек мыгына охшаган кәкре кылыч дигәнне аңлата) эшләде. Кыскартып шуны гына житкерәм: Мостафа — Балкан Болгарстанында туган, борынгы бабабыз Кобяк хан токымыннан. Әбисе саф кыпчак кызы. Православие динендәге болгарлар кыса башлагач, әле 1957 елда гына гаиләләре белән жәяүләп Төркиягә качып киләләр. Нишләмәк кирәк, инде төрекләшкәннәр. Аны алыштырган Туфан Доган да саф төрек түгел бит — Кавказдан чыккан Лаз кешесе. Хәбәрчебез Һарун Курт Казан педагогия институтын тәмамлады. Үзе көрдләр иленнән.

«Заман»ның соңгы мөхәррире Йосыф Саглам. Безгә Уфа университетында укып килде. Татар кызына өйләнде. Салмачы бистәсендә коттедж корып, шунда ике бала үстерәләр. Энесе Рәмзил дә шундый ук гаиләле, һәр икесенен үз бизнеслары.

Ниһаять, төп геройга килеп життек. Сүзем матурлыгы кызлар чибәрлегенә тиң, илаһи саф күнелле Фатыйх Котлы (Кутлу) әфәнде турында. Сой ады — фамилиясе изге, мөбарәк дигән мәгънәне бирә. Үзе төрекмән нәселеннән. Төркиянен Каһарманмараш шәһәрәндә туып-үскән. Шәһәрнен нинди жиргә урнашканын беләсезме? Дөньяның жәннәте саналган Жәйһан-су буенда, яшеллек хозурындагы кала ул. Гүзәллеген сурәтләргә сүзләр житмәс. Азатлык жилләре Фатыйх бәйне дә Алабуга педагогия институтына алып килә. Татар филологиясе факультетын тәмамлай. Казанда беренче аяк баскан жире — «Заман» газетасы редакциясе булды. Башта без аны үзе кебек чибәр музыка укытучысы Гөлшат туташка өйләндердек. Инде Рауза исемле кыз белән Ихсан атлы ул үстерәләр...

Ул бүген тәржемә өлкәсендә иң нәтижәле эшләүчеләрнен берсе. Классикларыбыз Әмирхан Еникинен «Әйтелмәгән васыять», «Матурлык», Шәриф Камалның «Буранда», Аяз Гыйләжевның «Өч аршын жир» әсәрләрен, Разил Вәлиев шигырьләрен төрекчәгә унышлы тәржемә итеп бастырды. А.Гыйләжевның «Жомга көн кич белән» баянын басмага әзерләп куйган. Бер үк вакытта татар укучыларын төрек әдәбияты үрнәкләре белән дә таныштырып тора.

Фатыйх Котлы — Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы.
Чок гүзәлсен, төрек аркадашыбыз!

Госман ГОМӘР

«Казан утлары» архивынан

Хәсән Туфан мәктәп укучылары белән очрашудан соң. 70нче еллар.

*«Звезда Поволжья»
газетасына нигез
салган һәм бүген дә
аның баш мөхәррире
булып торган Рәшит
Рәкыйп улы Әхмәтов.
2000 ел.*

*Америкада яшәп
иҗат итүче татар
композиторы
Мәсгүдә
Шәмсетдинова.
1996 ел.*

Чит илдән килгән мәшһүр шәхесләрәбез Гали Акыш (уңнан беренче) һәм Фәрит Иделле (уңнан икенче) «Казан утлары» журналында. 1993 ел.

СССРның халык артистлары Шәукәт Биктимеров һәм Марсель Салимжанов Саба жирендә. Сулдан уңга: Ш.Биктимеров, язучы Т.Нәжмиев, Ф.Гыйльмиев, Т.Шорөфиев (район житәкчеләре), М.Салимжанов. 1996 ел.

Ринат
Мәннән

Шигырь табу

*Атлаганда кар шыгырдый
Шыгыр-шыгыр.
Карлы юлдан табып алдым
Яңа шигырь.*

Кәүсәрия Шәфикова

Карлы юлдан табып алдым
Яңа шигырь.
Урам тулы кеше. Карлар
Шыгыр-шыгыр.
Кем югалткан икән аны? —
Беләлмим һич.
Тукай түгел,
Дәрмәнд түгел.
Түгел Бабич.
Такташ түгел, Жәлил түгел,
Хәсән түгел¹.
Алар инде, белгәнемчә,
Исән түгел.
Илдар түгел², Роберт³ түгел,
Нажар⁴ түгел,
Беләм, кат-кат укып чыктым —
Начар түгел!
Их нишләтим бу шигырьне,
Ярсый күңел.
К. Шәфикова дип язсам
Яхшы түгел...

Йокысызлык

*Йокы алмый,
Йокы алмый,
Йоклый алмыйм һич кенә:
Казлар каңгылдашкан тавыш
Килә мөндәр эченнән!*

Ләбиб Лерон

Йокы алмый,
Йокы алмый,
Йоклый алмыйм һич кенә:

¹ Хәсән Туфан

² Илдар Юзеев

³ Роберт Миннуллин

⁴ Нажар Нәжми

Ниндидер ир көлгөн тавыш
Килә мендәр эченнән!
Йокларга тырышып ятам
Үзем барлык көчемә.
Тәки аңладым бит, парин:
Үземнең гырлаган тавыш
Килә мендәр эченнән...

Уятма

*Озайтмакчы булып төшләремне
Күзләремне ачмыйм, сине күрсәм!
Сине күргән төшине, юратмыйча,
Күңелемдә генә саклап йортам.*

Фәйруза Мөслимова

Күзләремне ачмый ятам әле,
Төштә, әнә, тагын сине күрәм.
Син — кухняда.

Эшкә ашыгасың,
Миңа калдыр колбасаны, бирән!
Күзләремне ачмыйм. Сине күрәм.
Ах, башың бит җитми шунысына,
Майны кем соң

калак белән ашый,
Пычак ал да ипиңдә сыла!
Әбәтөңдә өйгә кайтып йөрмә,
Төшләремне минем бүлдерерсең.
Йоклыйм әле безар,
сине күрәм...

Уятырга мине өлгерерсең.
Эшең беткәч, туры өеңгә кайт,
Йөрмә анда мүкләк сыер кебек.
Тик уятма мине,

мин йоклармын
Төшләрөмдә янә сине күрөп.

Карату

*Кар аттым,
Һавада эреде кар —
Капкада бер кызый бар...
караттым.*

Ләис Зөлкарной

Урамда йөрөм уйланып —
Бүген ниләр мин кылдым?
Үзем чибәр, үзем батыр,
Корычтай каты кулым.
Кышын җөпшөк карлар яуса,
Тикмәгә генә түгел.
Нәтиҗәсә дә булыр дип
Ышанып тора күңел!
Капкада бер кызый күрдем,
Сөендем һәм кар аттым.
Тикмәгә мин бер дә йөрөм —
Авызларын канаттым.

Хәвәфле язу

*Минем турда ишгырь язмыйсың, дин
Үпкәләгән әле хатыным.
Бүген тагын ашы тозлы булган,
Кабартмыйча жәйгән ястыгын.*

Разил Вәлиев

Нигә синең турда азым,
Әйтче әле, хатыным?
Ашыңнан мәхрүм калыйммы,
Кирәкмиме ястыгым?!
Телевизорсыз да калсам,
Мин синең турда азып,
Суыткычсыз да калулар —
Заманга булыр азык.
Ә чыгып киткәндә генә
Уклавың булса кулда, —
Мин, димәк — дәрәс тарафта,
Мин, димәк — дәрәс юлда.
Ник азымым мин синең турда,
Ник азымым синең хакта?
Мин азырмын синең хакта —
Сиңа жибәргән хатта, —
Ә бу хакта дошманнар да
Беләлмей калыр хатта...

Авторлар игътибарына

Редакциягә кулъязма жибәргәндә түбөндөгә документлар булу мәжбүри:

1. Паспорт күчерелмәсе (титул, прописка бите).
2. Дәүләт пенсия страховкасының страховка танькылыгы күчерелмәсе.
3. ИНН күчерелмәсе.
4. Вертикаль портрет рәвешендәгә яхшы сыйфатлы фоторәсемегез.
5. Телефоныгыз (шәһәр кодын да күрсәтеп).

БАШКАЛАДА ШАГЫЙРЬ ҺАЙКӘЛЕ

Мәскәүдә каһарман-шагыйрь, Советлар Союзы Герое Муса Жәлилгә һайкәл куелды. Әлеге тантанادا Татарстан Премьер-министры Илдар Халиков катнашты.

Россиянен халык артисты Сергей Шәкүров атаклы «Жырларым» шигырен укып башланып киткән тантанادا каһарман-шагыйрьнен кызы Чулпан ханым, Мәскәүнен төбәкара хезмәттәшлек, милли сәясәт һәм дини оешмалар белән элемтә департаменты житәкчесе Юрий Артюх һәм Россия мәдәният министры урынбасары Андрей Бусыгин да катнашты.

Премьер-министр һайкәл кую башлангычын хушлаган өчен Мәскәү хөкүмәтенә рәхмәтән белдерде. «Муса Жәлил исеме безнен һәрберебез өчен изге. Бу — шәхси батырлык, Ватанга бетмәс-төкәнмәс мәхәббәт символы, — дип сөйләде Илдар Халиков. — Жәлилнен тормышы һәм ижаты татар халкының үзенчәлекле өхлакый үсеш программасы да».

Ә Юрий Артюх тантанادا катнашучыларга Мәскәү мэры Сергей Собянин исемненн котлау сүзләрен житкерде, Россия мәдәният министры урынбасары Андрей Бусыгин да саламләү сүзе белән чыгыш ясады. Тантанага килгән татар шагыйрьләре Равил Фәйзуллин, Ренат Харис, Разил Вәлиев Жәлилгә багышланган шигырьләрен укыдылар. Һайкәльне гамәлтә куючыларга рәхмәт сүзе белән шагыйрьнен кызы Чулпан Жәлилова чыгыш ясады.

Монумент Муса Жәлил исемнен йорткән урамда, һайкәл 4,6 метр биеклектәге гранит постаментка урнаштырылган. Һайкәл янында таш түшәлгән мәйдан ясалган, чәчәкләр үстерелгән. Скульптураны авторы — Россиянен атказанган рәссамы, 2007 елда Муса Жәлил һайкәленә ин яхшы проект конкурсында җиңүче Юрий Злотя.

МӘСКӘҮДӘ ТАТАРСТАН КӨННӘРЕ

Мәскәүдә Татарстан көннәрен уздыру ике төбәкнен эшлекле һәм мәдәни элементләрен ныгытырга ярдәм итә. Бу хакта ТР Президенты Рөстәм Миннеханов Татарстан көннәре кысаларында уздырылган тантаналы чара барышында айтте.

Әлеге тантанادا Мәскәү вице-мэры Александр Горбенко, Мәскәү шәһәре Думасы рәисе Владимир Платонов катнашты.

Концерт башланыр алдыннан мөхтәрәм кунаклар каһарман-шагыйрь Муса Жәлилгә багышланган, Мәскәү халыкара музыка йортында оештырылган фотокүргәзмәне тамаша кылды.

Тантананы ачканда башкала вице-мэры Александр Горбенко Мәскәү мэры Сергей Собянин исемненн саламләү сүзен ирештерде. «Татарстан һәм Мәскәүнен төбәкара хезмәттәшлеге мәнфәгатьләренн уртак булуын, икътисад, сәнәгать, мәгариф һәм мәдәният үсешендә унай нәтиҗәләргә ирешү өчен уртак көчләрен кулланунын үрнәге булып тора», — диелә саламләү сүзендә.

Татарстан Президенты Рөстәм Миннеханов тантанادا катнашучыларга рәхмәт белдерде. «Без һәрвакыт Мәскәүгә теләп киләбез, монда Татарстаннан чыккан бик күп татарлар, безнен дуслар гомер итә», — диелә ул. Татарстан Президенты Муса Жәлил һайкәлен булдыруда ярдәм иткәне өчен Мәскәү житәкчелегенә һәм башкала мэры Сергей Собянига рәхмәт айтте.

Республика башлыгы Татарстан һәм Мәскәүне төрле икътисади мөнәсәбәтләр бәйләвен искәртте. 2011 елда ике төбәк арасында товар әйләнеше 51 процентка үскән һәм 64 миллиард сумны тәшкил иткән.

Татарстан Президенты Указы нигезендә танылган актер Марат Бәшәров «ТРнын атказанган артисты» дигән мактаулы исемгә лаек булды. Ә Лондон Олимпиадасы чемпионы Алия Мостафинага Рөстәм Миннеханов истәлекле бүләк тапшырды.

Аннары Мәскәү халыкара музыка йортында Татарстанның сәнгать әһелләре катнашында концерт булды.

ЯШЫЛӘР — МИЛЛӘТНЕН КИЛӘЧӘГЕ

27-31 август көннәрендә Казанда V Бөтендөнья татар яшьләре форумы булып үтте. Аның эшендә ерак һәм якын чит илләрдән, Россия төбәкләреннән, Татарстаннан 800 делегат катнашты. Форумнын пленар утырышында ТР Президенты Рөстәм Миннеханов, ТР Дәүләт Советы Рәисе урынбасары Римма Ратникова, ТР Премьер-министры урынбасары Әсгәт Сәфәров, Бөтендөнья татар конгрессы башкарма комитеты рәисе Ринат Закиров, Бөтендөнья татар яшьләре җиены рәисе Руслан Айсин чыгыш ясады.

Илбашыбыз Рөстәм Миннеханов сүзен актив татар яшьләренә рәхмәт белдерүдән башлады. «Мин сезгә рәхмәтле. Безнен чакыру белән форумга килүегез, актуаль мәсьәләләр турында бергәләп сөйләшү өчен рәхмәт. Монда яңгыраган чыгышлар безнен өчен бик файдалы. Сөзнә борчыган мәсьәләләр безне дә борчый. Без барыбыз да татарлар, һәм милләтнең киләчәге ин әүвәл үзбездән торуйн аңларга тиешбез. Безнен өчен бер кеше дә бернәрсә дә эшләп бирми». — диде ул.

Сонрак президент Р.Миннеханов халкыбызның мәдәниятен, горейф-гадәтләрен торгызудагы, милләтара һәм динара татулыкны ныгытудагы хезмәтләре өчен РИУ матбутат үзгә сәхәтибе, БТЯ форумуйнның жаваплы хезмәткәре Гөлнәз Бәдретдиновага, «БипланРА» (Мәскәү) ЖЧЖ программисты Урал Дәүләтшинга, «ТРИОЛ» ЖЧЖ идарәсе әгъзасы, Латвия татар-башкорт мәдәни жәмгыяте урынбасары, «Европа татар яшьләре берләшмәсе» рәисе Олег Шәриповка, БТК tatarlife.org порталы директоры, БТЯ форумы рәисе урынбасары (бу жыенда ул рәис итеп сайланды) Тәбрис Яруллинга Рәхмәт хатлары тапшырды.

«ТАТМЕДИА» КИЛӘЧӘККӘ ЮНӘЛЭШЛӘР БИЛГЕЛИ

«Казан» милли-мәдәният үзәгендә «Татмедиа» ачык акционерлык жәмгыятенен газета-журналларга 2012 елның II ярты еллыгына ызылу кампаниясе йомгакларына багышланган жылышы булды.

Жылышны кереш сүз белән Татарстан Президенты Аппараты житәкчесе, «Татмедиа» ААЖ директорлар советы рәисе Юрий Камалтынов ачты. Ул үзенен чыгышында бүгенге тормышта гаммәви мәгълүмат чараларының роле мәсьәләсә тукталып, жәмгыяттә бердәмлекне һәм тотрыктылыкны саклауда, хахимиятен халык белән бәйләнешен ныгытуда, граждандык институтлары эшчәнлеген камилләштерүдә журналистарга биниһа зур вазифа йөкләнүе турында искәртте. Аннары Юрий Зимелевич «Татмедиа» филиаллары житәкчеләрен ачык акционерлык жәмгыятенен яна генераль директоры Ирек Миннәхмәтов белән таныштырды.

Үз чиратында Ирек Миннәхмәтов жылышта катнашучылар игътибарына үзенен урынбасарларын һәм ярдәмчеләрен тәкъдим итте. Шуннан соң ул ачкыдагы елларга исәпләнгән эш программасы хакында сөйләде. Яна житәкченен гамәли күзаллавында газета-журналлар эшчәнлегә дә, милли басмалар үзәнчәлегә дә, электрон мәгълүмат чаралары, Интернет һәм сайтларның мөмкинлекләре дә, журналистарның эш шартларын яхшырту да ассызыклап күрсәтелгән иде.

Матбугатка ызылу нәтижәләрен «Татмедиа» ААЖ генераль директоры кинәшчәсе

Нина Киркина бәян итте. Жылышта шулай ук «Чаллы хәбәрләре», «Туган як», «Знамя труда» газеталарының баш мөхәррирләре Зөлфия Солтанова, Виктор Шадрин, Сәрия Исхакова һәм башкалар үз фикерләре һәм тәкъдимнәре белән уртаклашты.

Жылышта Татарстан Дәүләт Советы Рәисе урынбасары, ТР Журналистлар берлегә рәисе Римма Ратникова катнашты һәм чыгыш ясады. Соңыннан Юрий Камалтынов һәм Ирек Миннәхмәтов аерым журналистарга бүләкләр тапшырды.

ЖӘЛИЛЧЕЛӘРНЕ ИСКӘ АЛУ

Кин жәмәгәтәчелеккә яхшы мәгълүм булганча, 1944 елның 25 августында Германиянен Плетцензее төрмәсендә унбер жәлилче жәзалап үтерелә. Бу жәһәттән байтак еллар инде Казанның 1 Май мейданында каһарман-шагыйрь Муса Жәлил һәйкәле һәм жәлилчеләр барельефы комплексы ачкында Хәтер көне үткәрелә.

Хәтер жыены театрлаштырылган монсу күренеш белән башланып китте. Һәйкәл ачкындагы мейданчыкта үлем жәзасына хөкөм ителгән жәлилчеләренен сонгы гомер мизгелләре, гильотинага бару ачкындагы хис-кичерешләре сәнтәтәчә жанландырылып күрсәтте. Шушы кыска гына өзектә халкыбызны бөтен дөньяга таныткан гаярь аутирләребезнен рухи ныктыгы, сонгы сулышларында да милләт амен кайгыртулары бөтен тулылыгында ачып бирелде.

Аннары Татарстан мәдәният министры урынбасары И.Әюпова, Язучылар берлегә рәисе Р.Корбан чыгыш ясады. Шуннан соң шагыйрьләр Р.Гаташ, Г.Рәхим, Г.Морат, Ж.Сөләйман, Р.Шаһиева, Р.Мөхәммәтшин тамашачыларга үзләренен шигири багышлауларын ирештерде. Хәтер мәрәсиленә жырчылар Р.Сәхәби, Г.Мурзиева, А.Габдинов музыкаль аһән өстәде.

Искә алу жыены жәлилчеләр рухына дога уку, һәйкәл һәм барельефлар итәгенә чәчәкләр салу белән төгәлләнде.

МУСА ЖӘЛИЛГӘ ЯНӘ БЕР ҺӘЙКӘЛ

Түбән Кама «Нефтехим» ачык акционерлык жәмгыятенен Халык ижаты йорты ачкысендә каһарман-шагыйрь, Советлар Союзы Герое Муса Жәлилгә һәйкәл ачу тантанасы булды. Шәһәр һәм район башлыгы Айдар Метшин, ТР Дәүләт Советының мәдәният, мәгариф, фән һәм милли мәсьәләләр комитеты рәисе Разил Валиев, ТР мәдәният министры урынбасары Гүзәл Нигъмәтуллина, «Нефтехим» берләшмәсе житәкчесе урынбасары Василий Шуйский бу вакыйганы түбәнкамалылар өчен генә түгел, Татарстан, барча татар халкы өчен истәлекке көн дип бәяләделәр.

Озак еллар «Нефтехим»ның фәнни-техник үзәген житәкләгән, мәгълүм «Жидегән» адабият-сәнгәт берләшмәсен оештыручылар-

нын берсе, бүгенге көндә Татарстан Дәүләт Советы депутаты Азат Зиятдинов тантанана ясаган чыгышында һәйкәлнен сынчы-скульпторы Рәис Сафинга, остаханә жигәкчәсе, рәссам Марат Әфләтуновка, кою остасы Николай Расковалкинга, финансы чыгымнарын күтәргән «Нефтехим» ачык акционерлык жәмгыяте генераль директоры Владимир Бусыгинга олы рәхмәтләрен жигердә.

ХАЛЫКЛАР ДУСЛЫГЫ ЙОРТЫ АЧЫЛДЫ

Казанда Халыклар дуслыгы йортынын тантаналы ачылышы булды.

Татарстан Халыклары ассамблеясенен яна бинасы Павлюхин урамында урнашты. Сәнәгать тибындагы 5 катлы бина икесе-инән зурлыгы белән өстен тора. Монда сөйләшү бүлмәсе, конференц-зал, китапханә, мәгълүмат үзәге бар. Төрле халык вәкилләре иярчен телевидение ярдәмендә туган илләре белән элемтәдә тора ала. Аларнын үз телләрендә тапшырулар карый алу мөмкинлеге туачак.

ЧИТЛӘР САКЛАГАН ТАТАР МИРАСЫ

Казан Кремленен «Манеж» күргәзмәләрдә залында «XIX-XX гасыр татарларынын традицион мәдәнияте» дигән күргәзмә ачылды. Ул РФ һәм ТР Мәдәният министрлыклары, Россия Этнография музейе һәм «Казан Кремле» дәүләт тарихи-архитектура һәм сәнгать музей-ядкарләге белән берлектә оештырылды.

Күргәзмәне ачу тантанасында ТР Премьер-министры Илдар Халиков, мәдәният министры Айрат Сибатгаллин, Россия Этнография музейе директоры урынбасары Александр Мирин, «Казан Кремле» дәүләт тарихи-архитектура һәм сәнгать музей-ядкарләге директоры Зилә Валиева катнашты. Бу күргәзмәдә Россия һәм Татарстанның музей практикасында беренче тапкыр костюм коллекцияләре, дин белән бәйлә экспонатлар тәкдир ителә. Алар төрле жирләрдә яшәүче татар халкынын үзенчәлеген күрсәтә.

Күргәзмәдә тәкдир ителгән коллекцияләрдәге киём-салым, бизнү әйберләре, аяк киёмнәре оригиналда сакланган.

Россия Этнография музейе директоры урынбасары Александр Мирин сүзләренчә, музейда Россия этнографиясе буенча уникаль тупланма жыйналган. Экспонатларнын саны 8 меңгә жигә. Күргәзмәдә урын алган 300 экспонатнын күп өлеше исә Санкт-Петербург Этнография музейе тупланмасыннан Казанда беренче тапкыр тәкдир ителә. Экспозициядә костюм, ювелир бизнү әйберләре, баш киёмнәре, Казан, Касыйм, Әстерхан, Себер, Уфа, Кострома, Кырым татарларынын аяк киёмнәре урын алган.

Күргәзмә 2013 елнын 25 февраленә кадәр эшләячәк.

ӨЛКӘННӘРНЕ КАЙГЫРТЫП

Өлкән яштәге язучыларга матди ярдәм күрсәтү, аларны жәмәгәтчелек тормышына якынайту максатларында «Россия әдәбият фонды» хәйрия ижтимагий оешмасынын Татарстан төбәк бүлекчәсе төзелде. Күптән түгел Татарстан Язучылар берлеге делегациясе Мәскәүдә Россия әдәбият фонды президиумы рәйсе Иван Переверзин белән эшлекле очрашу уздырды. РФ әдәбият фондынын жаваплы хезмәткәре Лидия Әмиханова, Татарстан Язучылар берлеге рәйсе Рафис Корбан, РФ әдәбият фондынын ревизия комиссиясе әгъзасы Гәрәй Рәхим, Әдәбият фондынын Татарстан бүлекчәсе директоры Ләбиб Лерон, композитор Рим Хәсанов катнашкан әлеге очрашуда республикабыз бүлекчәсенен эшен оештыру, өлкән язучыларга кулдан килгәнчә ярдәм итү, киләчәктә бу эшләре активлаштыру, бу жәһәттән ике якнын да тәкдирнәре турында фикер алышу булды.

ТУФАН МИННУЛЛИН МУЗЕЕ АЧЫЛДЫ

Татарстанның халык язучысы күренекле драматург Туфан Миннуллин гомәр бие туган ягын кайгыртып яшәде. Шуна күрә анын игелекле гамәлләрен якташлары онытмый. Август ахырында Кама Тамагында ана багышланган музей ачылды. Әлеге бина әдип исән чагында ук төзелә башлаган иде. Музейда драматургнын шахси әйберләре: авылга кайткач киеп йоргән киёмнәре, гармуны, язучы әсбаплары, фотолары куелган.

Музей ачу тантанасында Татарстан Дәүләт Советынын мәдәният, фән, мәгариф һәм милли мәсәләләр комитеты рәйсе Разил Вәлиев, Язучылар берлеге рәйсе Рафис Корбан, шагыйрь Гәрәй Рәхим, Г.Камал исемдәге Татар дәүләт академия театры артистлары, шул исәптән, Туфан Миннуллиннын халал жәфете — күренекле актриса Нәжибә Ихсанова катнашты.

«СӘЙДӘШТАН»ГА СӘХАХӘТ

18 августта Югары Ослан районынын Кызыл Байрак авылында «Сәйдәштан» бәйрәме узды. Янгырлырак көн булса да, бәйрәмне карага килүчеләр дә, чыгыш ясаучылар да бик күп иде. Камал театры артистлары «Зәңгәр шәл»дән өзекләр күрсәттеләр, Татарстан республикасынын дәүләт оркестры Сәйдәшнен инматур әсәрләрен башкарды, Зилә Сәнгатудлина, Венера Ганиева, Хәмдүнә Тимергалиева, Идрис Газиев, Георгий Ибушев кебек танылган җырчылар чыгыш ясады.

Башка еллардагы кебек (бу жыен 2000 елдан башлап уздырыла) Идел яры өстендә «Сәйдәш алааны»нда татар музыкасы һәм сәнгать тантана итте.

ИГЪТИБАР – КОНКУРС!

Татарстан Авыл хужалыгы һәм азык-төлек министрлыгы белән Татарстан Язучылар берлеге республика авыл хужалыгы хезмәткәннәре тормышын яктырткан проза әсәрләренә конкурс игълан итә.

Конкурс ябык тәртиптә үткәрелә. Тәхәллүс белән имзаланган әсәрләр компьютерда жьелган һәм электрон вариантта булырга тиеш. Автор турында белешмә (исем-фамилиясе, туган елы, адресы һәм телефоны) аерым конвертта тапшырыла.

Конкурста бары тик яңа язылган әсәрләр белән генә катнашу сорала. Бәйгә өч номинациядә үткәрелә.

1. Хикәя.
2. Повесть.
3. Роман.

Конкурска кабул ителгән әсәрләргә Татарстан Авыл хужалыгы һәм азык-төлек министрлыгы белән Татарстан Язучылар берлеге вәкилләре катнашындагы махсус жюри бая бирәчәк. Әсәрләрнең сәнгать-дәләллек дәрәжәсенә карап, кайбер урыннар бирелмичә дә калырга мөмкин. Конкурс турында өстәмә мәгълүматларны Татарстан Язучылар берлегеннән (843) 236 97 71 телефоны аша алырга мөмкин.

Һәр номинация буенча Зәр урын билгеләнә. Конкурста жинеп чыккан әсәрләр китап итеп бастырып чыгарыла.

Жинүчеләргә акчалата бүләк тапшырыла.

Хикәя номинациясендә:

- 1 нче урын — 20 мең сум;
- 2 нче урын — 15 мең сум;
- 3 нче урын — 10 мең сум.

Повесть номинациясендә:

- 1 нче урын — 60 мең сум;
- 2 нче урын — 55 мең сум;
- 3 нче урын — 50 мең сум.

Роман номинациясендә:

- 1 нче урын — 150 мең сум;
- 2 нче урын — 125 мең сум;
- 3 нче урын — 100 мең сум.

Конкурска төгәенләнгән әсәрләр Татарстан Язучылар берлеге рәисенә 2013 елның 1 августына кадәр тапшырыла. Жинүчеләренә бүләкләү Авыл хужалыгы һәм азык-төлек сәнгәте хезмәткәрләренен һөнәри бәйрәме көнендә булчак.

КОТЛЫЙБЫЗ!

Татарстан Республикасында һәм Россия Федерациясендә милләтара һәм конфессия-ара татулыкны саклауга һәм үстерүгә зур өлеш керткәне өчен Россия мөфтиләре Шурасы рәисе, Россиянен Европа өлеше мөселманнары Диния нәзарәте рәисе мөфти шәех **Равил Гайнетдин (Гайнетдинов Равил Исмагыйль улы)** «Татарстан Республикасы алдындагы казанышлары өчен» ордены белән бүләкләнде.

Татар халкының мәдәни, рухи-әхлакый традицияләрен саклап калуға һәм үстерүгә зур өлеш керткәне өчен Татарстан Республикасының Россия Федерациясендә Тулы вәкәләтле вәкиллеге каршындагы ижтимагый совет рәисе **Мириханов Назиф Мөжәһидән улына** «Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре» дигән мактаулы исем бирелде.

ЮГАЛТУ

Австралиянен Аделаида шәһәрнендә күренекле татар жәмәгәтә эшлеклесе **Ләйлә Садри** вафат булды. Россиядән чыккан татар мөһажирләренен дәвамчылары Кытайдан Австралиягә күчеп килгәннен соң, Ләйлә һәм Сәгыйть Садрилар 1980 елларда Көнъяк Австралия татарлары берләшмәсе дип аталган төркемне оештыра. Ләйлә Садри татар дөньясына мәгълүм һәм зур хөрмәткә ия шәхесләренен берсе иде. Моннан берничә ел элек Л. Садриның мемуар характерындагы китабы Казанда нәшер ителгән иде.

Тышлыктагы сурәтләр

Тышлыкның беренче битендә: Төрки-татар китабына 400 ел.

Тышлыкның дүртенче битендә: журналист-язучы, жәмәгәт эшлеклесе Роза Туфитуллова.

Юбилей китаплары

Укучыларыбыз хәтерли булыр, быелның май аенда Журналыбызның 90 еллык юбилее кин жәмәгатьчелек тарафыннан тантаналы рәвештә билгеләп үтелде. Бәйрәм унае белән, күп мөһим чаралар үткәрелү белән бергә, «Казан утлары»на бәйләнешле ике китап та нәшер ителде.

«Казан утлары» журналы һәм милли әдәбият (журналның 90 еллык юбилеега багышланган төбәкара фәнни-гамәли конференция материаллары). — Казан, 2012. — 144 б. Тиражы — 500 данә.

2012 елның 17 маенда «Татмедиа» ачык акционерлык җәмгыяте, «Казан утлары» журналы редакциясе, Казан федераль университетының Филология һәм сәнгать институты, Татарстан Язучылар берлеге тарафыннан «Казан утлары» журналының беренче саны чыгуга 90 ел тулу унаеннан төбәкара фәнни-гамәли конференция үткәрелде. Жыентыкка шул конференция материаллары һәм әдәбият тарихына, хәзерге әдәби хәрәкәткә, әдәби тәнкыйтькә, аерым әдипләребез ижатына бәйле язмалар тупланган.

Яңа базар (Сатирик әсәрләр: хикәяләр, монологлар, шигырьләр, пародияләр, афоризмнар, комедия). Төзүчесе: Камил Кәримов. — Казан: «Идел-Пресс» нәшр., 2012. — 352 б. Тиражы — 3000 данә.

Моннан ике ел элек Татарстан Мәдәният министрлыгы, «Казан утлары» журналы редакциясе, Татарстан Язучылар берлеге Габдулла Тукайның тууына 125 ел тулу унаеннан, бүгенге татар әдәбиятында сатира жанрын тагын да үстерү һәм язучыларның ижади эзләнүләрен активлаштыру максаты белән иң яхшы сатирик әсәрләргә конкурс игълан иткән иде. Журналның юбилее көннәрендә бу конкурска йомгак ясалды, жинүчеләр билгеләнде, аларга премияләр тапшырылды. Бу жыентыкны әлеге конкурста катнашкан иң яхшы әсәрләр тәшкил итә.

Роза Туфитуллова

**КАЗАН УТЛАРЫ
QAZAN UTLARI
ОГНИ КАЗАНИ**

**Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал
(на татарском языке)**